

Irodalomtörténeti Közlemények

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
IRODALOMTÖRTÉNETI INTÉZETÉNEK FOLYÓIRATA

IRODALOMTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK

1961. LXV. évfolyam 4. szám

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG:

KIRÁLY ISTVÁN, KLANICZAY TIBOR, SÓTÉR ISTVÁN, TOLNAI GÁBOR

SZERKESZTI:

KLANICZAY TIBOR

A SZEMLE ROVATOT SZERKESZTI:

VARGA JÓZSEF

TECHNIKAI SZERKESZTŐK:

KOMLOVSZKI TIBOR és V. KOVÁCS SÁNDOR

Szerkesztőség: Budapest, XI., Mènesi út 11–13.

TARTALOM

<i>Somogyi Sándor</i> : Petőfi legelső életraja	377
<i>Vargha Kálmán</i> : Móricz Zsigmond ars poetica-ja	399
<i>Képes Géza</i> : Zrínyi Miklós verselése	414

Kisebb közlemények

<i>V. Kovács Sándor</i> : Balassi Bálint ismeretlen levele. — <i>Ficzay Dénes</i> : Jókai Aradon 1890-ben. — <i>Csighy Sándor</i> : Ady költészete és a nagykarolyi Kölcsey-Egyesület	445
---	-----

Vita

<i>Mezei József</i> : Mikszáth és a század „realizmusa”	448
---	-----

Adattár

<i>Gyenis Vilmos</i> : Adalékok Bod Péter munkáinak bibliográfiájához	470
<i>Zsoldos Jenő</i> : Egy ismeretlen Csokonai-vers	473
<i>Illés László—K. Nagy Magda</i> : Karikás Frigyes ismeretlen írásai	479

Szemle

Irodalmi vonatkozások a Tanácsköztársaság évfordulója kiadványaiban (<i>József Farkas</i>)	485
Kardos László: Vázlatok, esszék, kritikák (<i>Szabolcsi Miklós</i>)	488
Szabolcsi Bence: Vers és dallam (<i>Stoll Béla</i>)	490
Borzák István: Az antikvitás XVI. századi képe (<i>Pirnat Antal</i>)	491
Arany László válogatott művei (<i>Kovács Kálmán</i>)	497
Kolozsvári Grandpierre Emil: Legendák nyomában (<i>Szalay Károly</i>)	499
Dolgozatok a magyar irodalmi nyelv és stílus történetéből (<i>Martinkó András</i>)	502

PETŐFI LEGELSŐ ÉLETRAJZA

(Gyulai Pál: *Petőfi Sándor és lírai költészetünk*)

Amint egy írói törekvés hatását és szerepét — normális körülmények között — a fogadtatáson lehet lemérni, akképpen egy jóra való kritikust a vizsgálat tárgyául választott írók egyetértésén vagy berzenkedésén, és — noha nem kevésbé — a nagyközönség, az irodalmi közélet esetleges állásfoglalásán. Ha ez utóbbinak szerepe kirívóan megnő, és szinte rálicitál a — tételezzük fel — visszautasító írói válaszokra, csaknem bizonyos, hogy az irodalmi ízlés alakulásában, az ennek hátteréül szolgáló közéletben valahol kóros bajok vannak.

Nem ismeretlenek az ilyen helyzetek irodalomtörténetünkben. Társadalmi és politikai fejlődésünk gyakori vargabetűi húzódnak meg mindenkor az effajta jelenségek mélyén, mint 1853/55-ben is, Bach-korszakbeli irodalmi életünk e minden bizonynyal legdöntőbb éveiben. Az álnépies Petőfi-epigonok valósággal hatalomátvitelre készülő táborozásának időszaka volt ez; a jobb erők magukba-temetkezése, szétszóródása és töprengése a korábbiakhoz képest is fokozódott (Arany, Erdélyi); a pajtáskodás megerősödött viszont és összetalálkozott az elvtelen, felelőtlen handabandázással. Az elmélyült, komoly tanulmányok kedvelői ugyanakkor kevesen voltak és ráadásul vagy alkalmyszerűen nyilatkoztak csak, mint Kemény, vagy helyes elveket képviseltek ugyan, de megfűszerezték azokat taktikai melléfogásaikkal s helyenként vaskalapos nézeteikkel is (Greguss Ágost).¹ Az irodalmi kritika nesztorának, Toldy Ferencnek pedig nem volt sem elegendő, sem minden vonatkozásban korszerű hatása. Hiába dolgozott ő becsületesen és szorgalmasan a múlt feltárásán, ezzel jól megfért hibája is; a letűnt ízlés képviselőjeként a legjobb szándékkal sem vehette észre a vajudó korszak jövőt építő értékeit, s fenn hirdette: irodalmi színvonal az, ami nincs, — 1830 tájától az „epigonok korát” éljük.²

Az irodalmi élet korábbi, tisztító, de eredménytelen harcokat hozó szakasza egyszerűen lezárult; Pákh Albert hivatalosan is bejelentette: többé gondolnia sem lehet a Szépirodalmi Lapok feltámasztására.³ Őrügyül betegségét említette, noha döntésének eredője, ahogyan korábban megmutatkozott ez, csalódása volt, táplálója pedig az írók egy részének értetlensége és a közönség nyeglesége. Hogy indoka a szépitgető föllentéssel egyenértékű, az egyszerű újságolvasó is tudhatta. Alig pár hét múlva Heckenast hirdette ugyanis: engedélyt kapott egy új irodalmi-enciklopédiai néplap, a Vasárnapi Újság kiadására; a szerkesztői feladatokat Pákh vállalta el.⁴ Egy eltervezett „irodalmi revue” ígérkezett csak a kibontakozás támaszául (igen kevesen tudták). Gyaníthatólag Bérczy Károly és Gyulai szerkesztették volna, Csengery és Kemény Zsigmond elvi irányítása mellett. Tervük azonban nem valósult

¹ KEMÉNY cikkeit I. a Divatcsarnokban: Toldi Miklósról, Arany Toldija, Még néhány szó Toldiról; 1854. január 15, 20, 25. és február 5. GREGUSS cikke; névtelenül: Tájékozások újabbnakori lantasköltészetünk körül. Pesti Napló, 1853. december 25-től.

² L. tőle: A m. költészet folytatott története. Pesti Napló, 1854. augusztus 3. [Egyetemi előadása szövege; ezen elvét korábban is képviselte már.]

³ Főv. és vidéki újdonságok-rovat. Pesti Napló, 1854. január 7.

⁴ Ugyanilyen címen. Pesti Napló, 1854. február 20-án.

meg. Hiába volt az előzetes, nagy számítás, hogy például Erdélyi János az 1849 után megjelent lírai termést elemezné benne, 1853 november derekára biztos volt: a szép terv füstbe ment.⁵ A régi elképzeléseknek hátat kellett fordítani tehát; az egyesülésre és szervezkedésre hajlamos erők ideiglenes tétováságra, további útkeresésre voltak kárhozthatva. Annál is inkább, mivel eredménytelenül próbálkoztak az utolsó lehetőséggel is, hogy átmenetileg egy tőlük független lap köré tömörüljenek. Erdélyi János elejtett megjegyzése szerint: a tervezett Szemlére „vállalkozott erők” — újságot Toldynak — a Múzeumba mennek át.⁶ Hívták talán őt is? Lehetséges. Jómaguk megkeresték az Új Magyar Múzeumot, közreműködésüket ígérték — ez Toldynak jól jött, mert kézirat szűkében volt —, majd visszaléptek. (A helyzet később sem változott. Toldy 1854. május 7-én is erről panaszkodott még Kázinczy Gábornak: „a Kemények, a Csengeryek, tavali szent ígéreteik s az idej díjak ellenére is még egy betűt sem adtak, s látom nem is fognak. Miattam hagyják, de a közönség szereti őket”). Mindezekért: a bajokat felfedő, kibontakozást szorgalmazó eszmék megpendítésére egyetlen reális lehetőség maradt csak: az egyénileg kezdeményezett és alkalmas témához kapcsolt bátor polémiáé.

Tárgyul az irodalmi népiesség jellege és útja egyenesen adva volt; személyhez kötötte is: Petőfivel a középpontban. A tobzódó epigon tábor a példakép örököséként tetszelgett ugyanis; Petőfi elárvult, egykor igazi társai önmagukat emésztették, és lassacskán azt sem tudták már a tébolyító kavargásban: mitévők legyenek a bennük lüktető múlttal, a csakugyan irodalmi színvonalú, művészi értékű népiességgel! Kellott tehát egy vállalkozó, aki valamilyen belső vagy külső ösztönzés alapján kezébe vegye a kezdeményezést. Az idők parancsa volt ez; az eltorzult irodalmi közélet, minden hibája ellenére is, a jövő annyi lehetőségét és értékét hordozta már, hogy lehetetlen volt nem fejlődnie.

Ilyen előzmények után, ezért volt korszakos jelentőségű Gyulai Pál vállalkozása; *Petőfi Sándor és lírai költészetünk* c. tanulmányával valósággal belerobbant a legkülönfélébb eszmék vásári forgatagába.

Egyszerre, több irányba sújtott, s egyidejűleg a fejlődés útját is megjelölte. Taktikusan és körültekintően, nem maradt meg az irodalomtörténeti vizsgálódások oly gyakran csábító öngörében. Korábbi elvei szerint (1852. évi Bajza-tanulmánya alapján) a „jelen érdekében” taglalta a múltat, s példázta, hogy Petőfi öröksége nem más, mint a „változatlanul meglévő” népnemzeti irányzat megalkotása, illetőleg első szakasza; hogy az örökség legnagyobb és igazi képviselője távolról sem Lisznyai Kálmán, Spetykó vagy Szelestey, sem ezek szövetsége, hanem a valódi nagyság, aki hivalkodni nem szeret ugyan — szerepelni sem, s akinek legfőbb jellemzője az elmélyült tanulmány, az epikus hajlam és az ihletvára alkotói nyugalom: Arany János.⁷

Nyilvánvaló már első pillantásra is, hogy a forradalomellenes „történeti józanság” alapján ítelt (vagyis Petőfi életművének világnézeti magvát, a forradalmi demokrácia és a nemesi liberalizmus külön választását burkolta homályba) — bár nem kétséges: némi belső küzdelem árán, és számolva a viszonyok kényszerűségével is.

Vállalkozása mindemellett határhőnek bizonyult. Bátor harc kezdődött, újszerű és eredményekkel kecsegtető fejlődés indult. Valami régóta hiányolt és egyelőre még csak bontakozó értékelési rend kezdett megmutatkozni.

⁵ L. CSENERGY ANTAL Hátrahagyott iratai és feljegyzései. Bp. 1928. 447. — ANGYAL DÁVID: Falk Miksa és Kecskeméthy Aurél elkobzott levelezése. B. 1925. 117—18. — Erdélyi levele Toldyhoz 1853. december 8-án; E. J. levelezése II. kötet, kéziratban; továbbiakban: Fontes III. — Gyulai levele Aranyhoz, 1853. november 15-én; Gy. P. levelezése 1843-tól 1867-ig. Bp. 1961. 174. Továbbiakban: Fontes IV. — Kemény Szilágyi Sándorhoz, [Pest 1853.] szeptember 14-én; ItK 1911. 240—41.

⁶ L. Erdélyi Toldyhoz írt, fentebbi levelét.

⁷ A Bajza-tanulmány eszmekörére I. Meditáció és felkészülés c. dolgozatomat. It 1960. I. 29—40.

Érezte már erejét és szilárdan hitte igazát: a néki nem tetsző elvektől, törekvésektől a megátalkodottak igyekezetével próbált elkülönülni, hogy irányt szabhasson. Még leg-rangosabb elődjét és egyben-másban tanítómesterét, Erdélyi Jánost is megcsipdeste, ki nyomban elérte a célzást: tanulmányra válaszolt. De távolról sem támadó jelleggel vagy tagadó iránnyal. Inkább csendesesen mondott, okosan fűzött szavakkal és a megfáradt bölcsnek nyugalommal. Milyen pontosan illett e magatartás az ő fölényes tudást sugárzó, hamiskás-komoly arcához és biztosan látó, szelídkék szeméhez! Mintha azt mondogatta volna: tetszik az írás, lényegében szeretem is, ám Petőfit és főleg a módszert illetően eltérő véleményen vagyok.⁸

Tünet csupán ez, vagy több a felszín jelenségeinél? Túl az említett tényeken, a véletlen dolga-e, hogy egyazon évben írnak ugyanarról a témáról; részben egyformán és mégis másképp? Múló és mindössze önmagával ellentétes esemény-e, hogy Gyulai tanulmánya, mely kimondja: „Petőfi a legnagyobb magyar lírai költő” — annak a Toldy Ferencnek a lapjában jelent meg, aki Gyulai elveivel szöges ellentétben, Vörösmartyt állította eszmény-képpül s illette a „legnagyobb” jelzővel?

Jogos érvek és még inkább jogos talányok ezek; Janus-arcú, forrongó korszakunkból következők. Ha külön-külön megannyi ellentmondás feszül is bennük, kiengesztelik önmagukat és feloldják egymást a nagyobb összefüggésekben, a közelmúlt eseményeiben; hová eredetük nemegyszer visszanyúlik. A Gyulai szándékát és kiállítását, — tanulmánya geneziséét érdeklők mindenesetre.

*

Amikor Gyulai 1853. szeptember 20-a táján megtért Pestre, megannyi gond és teher nyomta. Szellemi poggyásza jót-rosszat egyaránt tartalmazott. Töredékes jegyzeteket, írói vázlatokat, félig érlelt elképzeléseket, Arany János melankólikus töprengéseinek és keserű tépelődéseinek eleven emlékéit; tulajdon szkepszisét a jövőre nézve, s ezzel valami ösztönszerűleg párosuló csakazértis bizalmat.⁹ Alkotói fejlődéséből lelki szükségleteiből következőleg némi nyugalomra lett volna szüksége, hogy az öt egyidejűleg sarkaló szépirói és elméleti tanulmányokkal elmélyülten foglalkozhassék; immár 1847-től alakuló, az alkotói én, a tehetség kibontakozását illető nézetei szerint: „Az élet sokoldalú s élénk benyomásai nélkül nincs költészet (a bírálati munkát gyakran mondja művészetnek is!); ha a költő nem tanulmányozza saját benső élete és tehetsége fejlődését, nem emelkedhetik.”¹⁰ Erre azonban kevés lehetősége volt. Hiába érezte a művészi termés önkínzó révületét, álló nap szaladgálnia kellett. Szűkölt megélhetését biztosítandó, újból fölvette Gönczy Pál intézetében a tanári igát, ezenkívül Pákh Albert lexikonába is dolgozott.¹¹ Adósságok is nyomták; ezt Kecskeméten szerzetés Jövendő nyomorúsága lassan halmozódott már (pár hónap múlva éhezni, tántorogni fog), és mégis: ha a pár hete visszautasított, aránylag bőséges jövedelmet ígérő kecskeméti katedrara gondolt, percig sem habozott, tüstént leírta: „Hiszen szidtok most... mindnyájan! Nem tehetek róla, Ősztönömet követem. Ments ki az illetők [protegalói] előtt...”¹² Mintha önmagát erősítgette volna, hogy hónapok múlva, amikor Lévy fogja megkísérteni, még határozottabb legyen. A megirandó válasz — „a szív elveszett örömeit itt leginkább kárpótolja némi szellemi élv, itt legalább inkább [!] képezhetem íróvá magamat, mint másutt”

⁸ L. FERENCZI ZOLTÁN bevezetőjét Gy. szóban forgó tanulmányának „a szerző tudtával” történt kiadása előtt. Petőfi Könyvtár V., Bp. 1908. 13—14. — Erdélyi Gy.-t illető véleményére: Lévy József Gy.-hoz. Fontes IV, 192.

⁹ Pestre érkezéséről a Pesti Napló 1853. szeptember 23-i száma tudósít.

¹⁰ Petőfi-tanulmányában ír így, s megannyi más helyen.

¹¹ Pákh lexikonának Újabbkori Ismeretek Tára) 1853. augusztus óta újból szerzője volt. Vö. Fontes IV, 169. — (1855. márciusában, az előbbi időponttól folyamatosan, hasonlóképpen még; vö. uo. 203.

¹² Levele Szilágyi S.-hoz. Pest 1853. szeptember 23. táján. Vö. Fontes IV, 173.

(ti. Miskolcon—) alakul már. Megtelítődik érzelmileg, hogy a kellő órában állhatatos legyen.¹³ Ez már a beteljesült, a végleges hivatástudat, mely legnagyobb és egyetlen kincsét, jövőjét teszi kockára.

Az ilyen lelkiállapot sarkall, nyugtalanít és ösztönöz; szinte törvényszerű tehát, hogy kedvezőtlen körülményei ellenére, maradék energiáit és kevéske szabad idejét az alkotó munkának szentelte.

Egy Szilágyi Sándorhoz írt nyúlfarknyi levele gyanítani engedi, hogy leginkább „irányregénye” foglalkoztatta. Mintha más tervei nem is lettek volna!¹⁴ Akár a későbbiekben is, a *Varjú István* és a *Jó éjszakát!* írása idején, midőn hasonlóan a mostani helyzethez, java erejét fekteti majd a szépirodalmi témákba s alig akarja észrevenni, hogy könnyebben, hasznosabban boldogulna — mással. (Az efféle esetek egy végtelen példáját, Petőfi, Jókai és Orlai—Petrich szerepcseréjét épp Petőfi-tanulmányában írta meg, s igen szellemesen, szépen.) Miközben az erdélyi népeletből merített, jelenkori regénytemájával bibelődött ugyanis, egyszer csak észrevette: egy régen dédelgetett tanulmánnyal készült el, a tárgyalásban levővel. „Győzni engedte” kritikus énjét a szépíró felett. Engedett az egyéniségét formáló belső erők kényszerének. S a következmény: szíve szerint írhatta, hűen az igazsághoz: „Részemről, míg egyfelől Petőfi életéről és költészetéről írván hálaadómat hiszem lefizetni azon költő iránt, kinek költészete első ifjúságom álmait körüllebegte, addig másfelől mintegy megkönnyebbülve érzem magam, hogy szót emeltem lyrai költészetünk bajairól akkor, midőn a hivatottabbak hallgatnak.”¹⁵

Mindez november derekán történt, amikor nem tudhatta még, hogy regényével megbukik-e vagy nem. Örömet, hogy felszabadult az alkotással együttjáró nyomás alól, „ki kellett írnia”. Levelet röpített hát „Jankóához”, Nagykőrösre. Vallott, irodalmi újdonságokkal kedveskedett s némi önbecsüléssel vetette papírra: „Petőfi életét 1847 végéig per longum et latum [itt: 'teljesen'] megírtam. Négy nyomtatott ív, egy hónapi törődés műve . . . az utolsó szakasz utánzóiról szól s egy s más erről már rég el akartam mondani”. De ezután máris panaszzá fordította a szót. Újabb bonyodalmairól, mostoha helyzetéről kellett beszámolnia.¹⁶ Arról ti., hogy nem talált kiadót, aki elvállalná tanulmányát.

Elszomorító körképet rajzolt, minden személyes ellenszenv és pletyka-iz nélkül, hűen az egykori állapotokhoz. Török János, a Pesti Napló irodalmi dolgokban ugyancsak jellemfelen, különben nem érdem nélküli és kiválóan képzett szerkesztője, ebben az ügyben is következtelen volt önmagához. Kezdetben biztatta ugyan, hogy megveszi dolgozatát, majd elolvasván azt, sietve megjegyezte: „igen hosszú . . . Petőfi nem is oly nevezetes egyéniség.”¹⁷ Suta ítélete — fűzhetjük hozzá — nem meglepő. Pár nap múlva ugyanő tette közzé Naplójában: „míg jelesb költőink hallgatnak, addig az ifjan dús múzsa [Tóth Kálmán!], mint kiapadhatatlan csermely zenél nekünk.”¹⁸

Gyulai ez után ment a Délibáb szerkesztőségébe. Jókai azonban, — mivel „mindenkit sajnált” s általában mindenkivel szeretett jó viszonyban lenni — valódi okként vagy taktikából csupán? oda nyilatkozott, hogy tanulmányát „nem meri közleni a censura miatt.”¹⁹

¹³ Lévyayhoz, 1854. április 28-án írt, manapság nem ismeretes leveléből; idézi PAPP FERENC: Gyulai Pál I. Bp. 1935. 266.

¹⁴ Levele Szilágyihoz, mint fentebb.

¹⁵ A 8. jegyzetben említett kiadvány 95. lapján. A továbbiakban, ha Gy. tanulmányáról lesz szó, mindig ezt a kiadványt idézem; a megfelelő helyeken [ ]-be tett lapszámok az adott előfordulási helyekre utalnak.

¹⁶ Levele Aranyhoz. Pest 1853. november 15-én. Fontes IV, 174.

¹⁷ Uo.

¹⁸ L. a Pesti Napló 1853. november 23-i számát.

¹⁹ Aranyhoz írt, fentebbi levele alapján.

Feltehetőleg Friebeisz-szel is tárgyalt, s miután bizonyosan eredménytelenül, már két helyre folyamodhatott csak: Szilágyi Ferenc hivatalos lapjához vagy — Toldy Ferenchez.

Szilágyihoz szükségképpen nem mehetett. Az ekkor még ostromállapotban élő ország újságolvasó közönsége meglehetősen ellenszenvvel volt mind a Budapesti Hírlap, mind pedig annak szerkesztője iránt.²⁰ Szilágyi Ferenc ha mégannyira hirdette is *Bírálati programjában*: „a bírálatok nemcsak magát a mű tartalmát vehetik bonckés alá, hanem... maga az író szellemére, gondolkodási módjára s kedélyére is kiterjednek [ti. eszményül vett, ideális helyzetben]... Egy író műveiből következtetést lehet levonni bel- és gyakran külletére, ebből viszont a kor uralkodó eszméinek irányát találják föl” — és más oldalról: ha nyomatékosan emlegette is Gustav Planchet, ki épp a közelmúltban tartott független, szókimondó szemlét az 1853. évi francia regényirodalom felett —, gondolatai és megjegyzései önmagukban adott igazságok maradtak.²¹ Az 1849 óta joggal elfogult, még mindig zsidbadt közvélemény nehezen hajlott az okos szóra. Inkább a magyarkodókat, az epigon-költők népes táborát vette példaképül. A higgadt, ésszerű vizsgálódásoknak kevés fogantója volt. S ha lett volna is nagyszámú, igényesebben mérő közönség, a jelen esetben bizonyosan visszahőköl a Hírlap címdalán díszelő kétéjú sastól.

Mindezekért — és mindezek után — egyet tehetett csak: végső próbát az Új Magyar Múzeummal. (Talán Csengeryék és Toldy korábbi egyezkedése értelmében?)

És Toldy elfogadta cikkét! A napnál világosabb persze, hogy nem a teljes egyetértés alapján. De hogy mégis, annak alapjául az szolgálhatott csak: bár Toldy más nézeteket képviselt az irodalmi színvonal körüli vitákban: többnek tekintette az írói hivatást holmi feltűnési lehetőségénél, kereseti forrásnál, és ezért tiszta szívvel, emelkedett nézőpontból becsülte a tudományt, művészeteket. Toldy minden bizonnyal egyetértett Gyulaival az akkor legfőbb veszély megítélésében; jómagya is ferde szemmel nézte a Petőfi-epigonokat, de nem belülről, az irodalmi népiesség szószólójaként, hanem kívülről, a józan megfontolás jegyében.

Reálkompromisszumot kötöttek tehát, melyben a taktikai elem volt az uralkodó. Gyulai tudomásul vette, hogy munkája nemzeti szellemű, de majdnem „ókonzervatív” irodalmi nézeteket valló folyóiratban lát napvilágot, Toldy pedig „elnézte” a szerinte légből kapott eszméket: Petőfi népiességének dicsőítését. Ha ennek ellenére valamelyikük mégis áldozatot hozott, a kellően mindmáig nem méltatott Toldy Ferenc tette azt. Cselekedete férfias kiállás volt (ha utóbb, Gyulai csipkelődése miatt megbánta is), — felismerése e gyakran szükséges elvnek: ha az egész ügye forog kockán, a felelőtlenek logikája ragaszkozhatik csak a merev regulákhoz, a gondolkodó elme és az érzékeny becsület azonban soha!

Ezért és ilyen szerkesztőként tárulkozott meg Toldy az ő lelki jóemberének, a nála sokkal bonyolultabb és ellentmondásosabb alkatú Kazinczy Gábornak; alig pár hónappal e történetek után: az Új Magyar Múzeum soros füzetét — írja — egy az 1849—53. évekről írott szépirodalmi szemle nyitja meg, Erdélyi Jánosé; a „második *Petőfi Sándor s legújabb lyrai költészetünk* [!] Gyulai Páltól: igen-igen jó dolgozat”. Majd valamivel később: „*Petőfi Sándor és lyrai költészetünk*, Gyulai Páltól — jó... s ezért meglepő is; kivált a második cikket [azaz 'közleményt' — ez szól az epigonokról] (febr.) nagy gyönyörűséggel fogod olvasni.”²²

Annál is inkább hangsúlyozni kell ezt, mert innen szövdőnek a szálak a majdani érdekszövetségek felé; ez a felismerés szolgált Lévay József (Arany, Gyulai barátja!) és Kazinczy Gábor jó viszonyának elvi alapjául az önkényuralom korában; ez ama kritikus pont, mely Gyulai és Kazinczy egymás iránti, kölcsönös tiszteletét ugyancsak lehetővé tette! (A kezdeményező és szorgalmazó Kazinczy volt.) Ennek értelmében vált lehetségessé, hogy 1855-

²⁰ Az 1849-ben meghirdetett ostromállapot 1854. május 1-i hatállyal szűnt meg.

²¹ Planche elveire I. mérleg-jegyű szerző: Planche Gusztáv és az újkori francia regény. 1854. január 8-án.

²² Levelei 1854. február 1-ről és 11-ről, MTAK, M. ir. lev. 4r 126.

ben Kazinczy nyomatékosan üzente Gyulainak: töltsé nála az iskolai szünidőt; legyen az ő vendége, és házában dolgozza ki *Tanulmány és polémia* címen tervezett vitairását, melyben a Petőfi-tanulmány is helyt kapott volna.²³ Vagy más oldaláról nézve: e csomópont szolgált hátterül Jakab Elek találó visszaemlékezésének is: „Soha nem feledem el a kis Gyulainak . . . nagy vehementiával folytatott vitáját Kazinczyval . . . [az 50-es évek epigonjai felől. Kazinczy a régebbi írókat dicsérte (Vörösmartyt, Berzsenyit, Kazinczy Ferencet), mert ő azok korából való volt, Gyulai a mai költők mellett szólalt föl . . . Oly hevesen folyt a vita, hogy [a mellbeteg] Kazinczy hol el volt sápadva, hol elzöldülve, Gyulai kis fekete hiúzszelei égtek.”²⁴

Láttnivaló tehát: a legfőbb veszély közel azonos megítéléséből következő reálkompromisszum — személyi oldalát tekintve — hiába volt esetleges, az irodalmi közélet alakulásában mégis hatékony szerepe volt. S nemcsak ama vonatkozásban, hogy meghirdette az epigon-költészet elleni harcot, hanem annyiban is, hogy nyitányul szolgált Erdélyi János és Gyulai Pál későbbi vitáinak s hogy, bár többszörös áttételeken, Gyulai nézeteinek lefektetését, végső kialakulását is elősegítette.

Minek tulajdonítsuk, ha nem szűkös viszonyainknak, hogy e folyamat legelső szálai is Toldy Ferenchez, az Új Magyar Múzeumhoz vezetnek?

*

Toldy egyik legfőbb elvének: az irodalmi művek „örök és végtelen körben forogva, teremve és teremve, szülőttei és ismét újjászülői a nemzeti szellemnek” — némiképp egyenes következménye volt a „jelen irodalmát” illető kritikus szemlélet.²⁵ Az ő, Vörösmartyék tevékenységében „aranykort” látó, Gervinus eszmeköréből elszármaztatott rendszerezési elve ugyanis nemhogy kizárta a „hanyaglás korának” esetleges tanulmányozását, ellenkezőleg: módjával ösztökélt is arra, hogy viszonyításokkal igazolhassa tulajdon nézeteit. Toldy éppen ezért, hasonlóan Csengeryékhez, felkérte Erdélyi Jánost, és gyaníthatólag még 1853 későnyarán-koraőszén írjon egy tanulmányt az utóbbi három év lírai költészetéről.²⁶

Midőn Toldy fejében e terv megfogant, nem olvasta még Gyulai Petőfi-tanulmányát, melyet legkorábban 1853 november második felében kaphatott kézhez. Éppen ezért figyelemre méltó, hogy utóbb, a Gyulai-értekezés alapos ismeretében is szorgalmazta Erdélyi cikkét. Nem gondolt vajon azzal, hogy a kétfajta, de egyes pontokon szükségképpen azonos témájú dolgozat alkalmasint keresztelheti egymást — akár elveken, akár taktikai téren?

Ha ő nem számolt is ezzel, nekünk számolnunk illik. Nem mintha az eltervezett Erdélyi-cikk esetleges tartalmáról, abban a formában, ahogyan akkor született volna, tudnánk valamit is.²⁷ Inkább Erdélyi miatt, aki lassan-lassan belefáradt már a sárospataki reménytelenségbe, az iskolai oktatással járó, gyakran oly meddő fáradsalmakba s aki éppen ezért jóval kevesebbet készült adni, mint amennyit Toldy eltervezett talán, vagy még inkább: mint amennyit az irodalmi közélet megkívánhatott tőle.

„Mi a lírai szemlélet illeti — válaszolta Erdélyi — alig vagyok képes egyelőre összedzenni magamat, ha tudom-e kijönni lírai munkák számát. Mivel — folytatja a sort — valamely születendőt lap [a már említett] számára szinte ily formán dolgozatra hívtak, s okom van hinni, hogy jelenleg ez a lap elmarad . . . annál biztosabban járulhatok kegyedhez ilyenmő dolgozatokkal.”

Ígéretébe azonban a vállalás formája is belejátszott már. Eleve úgy látott feladatának, mint aki nem akar tárt mellel, harcos bajvívó módjára lépni porondra. „Nevet nem

²³ Lévay Gy.-hoz. Miskolc 1855. július 7-én. Fontes IV, 211.

²⁴ Idézi GÁL JÁNOS: Kazinczy Gábor írói és politikai működése. Bp. 1918. 58.

²⁵ L. Új Magyar Múzeum, 1850. V, 330.

²⁶ Erre E. J. 1853. december 8-i válaszából lehet következtetni, Fontes III.

²⁷ E cikkének kéziratos vázlatára sem ismeretes; gyűjtött anyagát az Egy századnegyed a m. szépirodalomból c. közismert tanulmányához használta fel (1855).

akarnék írni [ugyanis] cikkem alá, *annyival kevésbé*, mert magam is adtam valamit lyrában; és az ember gyöngé; genus irritabile votum [a költők hirtelen haragú fajzata]. Az álneviséget, vagy névtelenséget azért választom, mert ekkor kevésbé látszik az egyén, a talán lyrikus poéta: jómagam.”²⁸

Nyilvánvaló, hogy Erdélyi nem félelemből vagy óvatosságból tervezte ezt. Nyílt, őszinte egyéniségétől távol állt minden ilyen számítgatás. Alkati adottság ez, részben a személys balsors következménye is; az irodalmi élet gyorsuló üteméből mindinkább kiszoruló ember szemérmes megtárukozása; darabka kép az önkényuralom korából, melyben a legkiválóbb tehetségek is fulladoztak vagy tévútra tértek, ki ezért, ki másért, mindegyik a maga módján. Az egyik Nagykörösön, a másik Sárospatakon, a harmadik talán a fővárosban. És nemcsak ennyi! Erdélyi vallomásaiban visszacseng a régi, lassacskán már eltemetett fájdalom belső visszhangja is: a néhai költőé, ki Petőfit jó két évvel előzte meg, s írt olyan verseket, mint amaz első korszakában, és akinek mégis el kellett törpülnie zseniális pályatársa mellett, mint a nála kisebbeknek is, noha jobb sorsra, a megbecsült művészekére lett volna érdemes.

Szükségképpen kellett megfáradnia tehát — kissé belefásulnia a munkába, és nemcsak szépirodalmi téren. Ami különösen árulkodó jel: a filozófiában is, noha a bölcsészet csakugyan éltető eleme volt.

Toldynak üzenté (alig pár nap múltán) a már régebben lezajlott, ún. „Hegel-vita” egy kései utórezgésével kapcsolatosan: ha az ígért cikket netalán vitatkozó formában írná, előre is bocsánatot kér, de nem tud mit csinálni, a polemikus forma „a magyarnak mindég élvezetesebb” — persze, tette hozzá: „ha tiszteletlent találok írni, ezt javíthatja” — különben: „ha vita kerekednék nem mondom, hogy elő nem állanék, de akkor sem oly teljes hevélvel a disputának, mint aki minden áron nyerni [akar]” — hiszen „rendszereket soha sem lehet egymásra disputálni!”²⁹

A kérdés mármost az: minek minősítsük ezt a lemondó, megbékélésre is hajlamos hangulatot? A „pesti klikkektől” visszazoritott ember küzdelmének és tépelődésének semmi esetre sem. A közelmúlt évek ilyen jellegű megállapításai homokra épültek ugyanis, és mi hasonlóképpen irodalomtörténeti zsákutcába mennénk, ha erre hajlanánk. Kegyes legenda ez; holmi előre vetített képe mindama *valódi*, csakugyan klikkezésből eredő igazságtalanságoknak, melyek Erdélyivel mindinkább megestek — *később*. Ekkor még a nyomorúságos közállapotok, egyéni szerencsétlenségek és bizonyos írók közömbössége, felelőtlensége — sorukban kissé Toldy is — vették csak kedvét Erdélyinek. Mert Toldy, ebben a tekintetben és helyzetben, valóban ludas volt, bár nem szántsándékkal, mindössze hanyagságából következőleg. Négy hónap telt el ugyanis, míg válaszolt Erdélyinek! És akkor is úgy, mintha nem lett volna kezében Erdélyi János közel négyhónapos, *azonnal küldött* válaszlevele, melyben segédkönyveket kért, hogy megkezdje a munkát. „Most már ideje a lírai szemléről gondoskodnunk — írta Erdélyinek —, mert nem sokára rajta a sor. Nagyon örvendek, hogy K[egye]d az elbeszélő költeményeket is szíves volt elvállalni.”³⁰

Üzenetével elkésett azonban. Erdélyi ekkor javában azzal foglalkozott már, hogy esztétikai kézikönyvet adjon sajtó alá (melyből, sajnos, semmi sem lett).³¹ Ennek ellenére udvariasan, tüstént válaszolt. Talán, hogy sejtítse: ígéretével senki se számoljon, mert Toldy „hosszú hallgatása[a] miatt vesz kedvem, irányom, Pesthez való viszonyom... Gondolkozom a tárgyról, de nem levél [?!] kezennél a források, csak a szerint, amint eltalálhatom a körülbelölt; végre más dolgom is van, és, ha nem volna, akad minden nap, s azon veszem észre magamat, hogy négy hónap múlva már részint feledém az előbbeni gondolatokat, részint

²⁸ Levele Toldyhoz. Spatak 1853. december 8-án, Fontes III.

²⁹ Levele Toldyhoz. Spatak 1854. június 9-én, Fontes III.

³⁰ Toldy Erdélyihez, Pest 1854. május 14-én. Uo.

³¹ Levele Toldyhoz. Spatak 1853. december 20-án. Uo.

vesztém a tárgy körüli szemlélődés frissességét; s isten tudja, mit leszek vele teendő.”³² S utóbb, még egyszer: „Ha engem fel fog szólítani ez után is kegyed: amire szükségem lesz, küldje minél előbb; mert ilyenkor engem kínoz a várakozás.”³³

Mindemellett küzdeni próbált lehetőségeivel, ki-kitörni a sárospataki provinciából. „Pesthez való viszonyát” is javítani igyekezett. Egy-egy filozófiai, nyelvészeti vagy irodalmi cikke, ha volt rá ideje, szívesen vállalkozott. Kiváltképpen, ha az adott téma személy szerint, külön is érdekelt. Ilyenkor gyorsan, a régi energiáktól fűtve dolgozott még, mint a jelen esetben is: Petőfi-cikke írásakor. Az időpontok mindenestre erről árulkodnak. Májusban híre-hamva sem volt még ebbéli igyekezetének; június dereka táján, midőn elolvashatta már Gyulai tanulmányát, nyomban tollat fogott, hogy mihamarább készülhessen el a maga írásával, mely alig három hét múlva jelent meg a Divatcsarnokban.³⁴ (Talán avégből ily gyorsan, hogy Toldyra is megneheztelt, ki annak ellenére, hogy irodalmi cikket kért tőle, mégis támadni hagyta őt, mégpedig irodalmi téren, az Új Magyar Múzeumban?)

Végelemzésben igaza lehet tehát Ferenczi Zoltánnak, ki elsőként állapította meg, bizonyára még kortársi visszaemlékezések alapján: „Erdélyi 1854-ben, a Gyulai értekezése olvasásakor, találva érezte magát s tanulmányal válaszolt.”³⁵

E kijelentését annál is inkább figyelembe kell vennünk, mivel ugyanő volt az Erdélyi—Gyulai-ellentét meghamisításának ősapja is — az egykori „Gyulai-párt” oldaláról. És igen taktikusán Egyfelől ő pendítette meg, hogy „Erdélyi [Petőfi-tanulmányában] mintha állandóan a sokat mondástól félné, mindegyre korlátoz, levon, kicsinjt, magyarázva megcsönkít valamit. Fellelkesít, hogy csalóadásba ejtsen, akár mint egy kritikai Heine... Ezért végeredményben úgy áll a kérdés, hogy Gyulai értekezése a maga korában, néhány, ma már módosítandó részletét kivéve, megnyilatkozás, az Erdélyié néhány jeles részlet dacára, mint egész, torzkép” — másfelől ugyanő teremtett legendát, hasonlóképpen elsőként: „az sem lehetetlen, hogy befolyt rá [E. J. tanulmányára] Szemere Miklós is, aki ezidőtájtban közölte Erdélyivel a saját jegyzeteit, melyeket Pulszky... bírálatára írt, s melyet oly fontosnak tartott, hogy 1857. november 25-én Arany Jánosnak is megküldte.”³⁶

Amit ő ekképpen kezdett, utóbb balhiedelemmé vált, és hatékonyan hozzájárult az Erdélyi munkásságát „elfelejtő” hűvös közöny megteremtéséhez, irodalomtörténeti-filozófiai vonatkozásokban egyaránt.

„Alapos” munkát végzett; hatása a közelmúlt évekig tartott, midőn fordulóponthoz értünk. Ettől kezdve — tovább folyt ugyan a félremagyarázás — de másképp: Erdélyi „javára”. S ahogyan korábban is, alkalmas ellentétpárban Gyulaival, kiből egyszerűben rossz példa, gonosz ember lett.

Vajon miért következett be ez a változás? Mi rejlik annak mélyén, hogy sor került a hajdani pör újrafelvételére, s hogy ezzel majdnem egyidejűleg — adott esetben az Erdélyi problémától függetlenül is — oly hirtelen s oly negatív irányba változott meg Gyulai-képünk?

³² Levele Toldyhoz. Spatak 1854. május 27-én. Uo.

³³ Levele Toldyhoz. Spatak 1854. június 9-én. Uo.

³⁴ Gy. cikke, eredetileg az Új Magyar Múzeum 1854. januári és februári füzetében jelent meg, E. J. pedig májusban és június elején arról panaszkodott még, hogy az 1854-i ÜMM-ből — Emich, a kiadó hanyagsága révén — árva példányt sem látott; vö. leveleivel Toldyhoz: Spatak 1854. május 27-én és június 9-én. — Saját tanulmánya ezt követőleg jelent meg a Divatcsarnokban, 1854. július 5-én és 10-én.

³⁵ E megjegyzése a Petőfi Ktár V., említett kötetének 14. lapján, a bevezetőben olvasható.

³⁶ Mint fentebb. Ám ennek a folytatásnak semmiféle tárgyi alapja nincs. A feltételezés indoka holmi pletyka lehetett; Szemere itt említett jegyzeteit még 1847. március 24-én küldte meg E. J.-nak! L. Fontes II, 302. kk. Erdélyi azonban, mivel jobban becsülte Petőfit Szemere hiú kifakadásainál, e gyalázkodó írást sohasem tette közzé. — Az megfelel viszont az igazságnak, hogy Szemere ezen régi, 1847-i jegyzeteit, a mondott napon, csakugyan megküldte Arany-nak. De nem azért, mert ’fontosnak tartotta azokat’ — ellenkezőleg, hogy bizonyítsa: ő nem tanult esztétikus; vö. ARANY J.: Hátrahagyott iratai és levelezése. IV. 110.

Kérdések, melyek keletkezésével, létével számolnunk kell, hogy közelebb juthassunk célunkhoz, a szóban forgó Petőfi-tanulmányokhoz.

Az említett évek táján keletkezett nézetekből kettőt kell újraidéznünk. Az elsőt immár „történelmi távlatból” és megannyi ma is helytálló megállapítása, komoly értéke miatt, mindössze a módosítás igényével. A másodikat viszont avégből, mert jellegzetes példája a szinte a priori fogantatású, irodalomtörténeti szemléletnek.

Az előbbi, Király István emlékező cikke (*Petőfi mint vízvázlatzó*) témánkkal kapcsolatban azt veszi alapul, hogy Gyulai 1854. évi [!] tanulmányát a Petőfi-kultusz „lerombolására szentelte”, s ezzel kezdetét vette Petőfi átértékelése a „liberalizmus szellemében”. Következésképpen: Gyulai polémiát kezdett mindama nézetekkel, melyek Petőfi fellépésében valami újat, kibontakozást láttak. Ennek érdekében ugyanő tendenciózusan, hamisan értékelte a Tizek Társaságát; „igyekezett eltüntetni azt az elvi tartalmat, amely elválasztotta Petőfit és a köréje gyülekező fiatal írókat az előző, jobbára csak a nemzeti függetlenség gondolatának hangot adó nemesi költői nemzedéktől”, s ugyaneként tagadta azt is, hogy a Petőfitől kezdeményezett és vezetett irodalmi mozgalomra jellemző lett volna az elvi tudatosság és „áthatottság”. Következésképpen: e céljai érdekében az általa kreált Petőfi-képből ki kellett rekeszteni a forradalmár Petőfit; műveiből pedig a politikai lírát, melynek eredője — szerinte — a költő „fiatalságában”, „rakoncátlanságában” stb. jelölhető csupán. Végelemzésben tehát nem fukarkodott a Petőfivel kapcsolatos elítélő jelzőkben, mert azt tűzte ki céljául, hogy „irodalmi síkon is diadalra vigye a liberális középnemesség 48 utáni politikáját”, s éppen ezért szükségesnek érezte, hogy a legnagyobb magyar költővel szemben hangoztassa: „ízlése és szívemessége nem mindig egyenértékű képzelme szárnyalásaival” miértis költészetének „főereje” „táj-csendélet és genrekepeiben jelölhető”.³⁷

Ez az interpretáció nem veszi figyelembe: Gyulai nem azzal a szándékkal írta tanulmányát, hogy lerombolja a Petőfi-kultuszt, és ugyaneként azt sem, hogy e tanulmánnyal nem csupán „Petőfi átértékelése” kezdődött meg, hanem bizonyos értelemben annak fordította is: ti. Petőfi értékelése *egyáltalán*, mint azt a Gyulainak távolról sem hajbókoló és ellenzéki szellemű külön tudós, Meltz Hugó 1876-ban kimutatta már.³⁸ Mindez persze jótányt sem von le annak értékéből, hogy hosszú évtizedek osztályszempontú ferdítései és hamisításai után Király István mondotta ki elsőként: Gyulai tanulmánya nem kánon, s hogy annak eszmei alapjául a forradalom utáni nemesi liberalizmus szolgál, nem pedig a korábban emlegetett „józan magyar szemlélet”, „nemzeti érdekű tárgyilagosság” és több efféle ködös teória. Éppen ezért most mindössze arról van szó, hogy a megkezdett marxista vizsgálódásokat tárgyiasabb alapokra helyezzük, s elevebb összefüggésbe hozzuk a korrallal, melyre vonatkoznak.³⁹

Ezért, ennek a célnak érdekében szükséges megemlíteni: 1853-ban nem voltak olyan nézetek, amelyek kellő irodalmi-világnézeti-politikai megalapozással hirdették volna, hogy Petőfi fellépésével valami új és kibontakozást ígérő fejlődés indult. Következésképpen

³⁷ Az It 1949. évf. 2. száma alapján (171—173. l.).

³⁸ MELTZL tanulmánya, a Dr. Gyulai Pál, mint a Petőfi-irodalom megalapítója, először a Magyar Polgár c. kolozsvári lap 1876-i évfolyamában jelent meg.

³⁹ Készülő Gy.-tanulmányom e fejezetében tüzetesen foglalkozom majd Király István említett cikkének filológiai vonatkozásaival. A tőle idézett Gyulai-citátumok több ponton másképpen hangzanak ugyanis az *eredeti* szövegben; a felsorakoztatott jelzők hangulati, értelmi csengése is több alkalommal más, mint ahogyan az ő kivonata és csoportosítása alapján vélni lehet. Olyan eset is adódik, midőn az általa idézett mondat nem található Gy. tanulmányában, pl.: Gyulai „szükségesnek érezte, hogy a legnagyobb magyar költővel szemben hangoztassa: »Petőfi ízlése és szívemessége nem mindig egyenértékű képzelme szárnyalásaival«. Nem véletlenül; e kijelentés Gy.-tól származik ugyanis, de nem 1853-ból való! Ezt az előregedett Gy. P. mondta, 1883. október 28-án, a Kisfaludy Társaság közülésén tartott Aranyemlékbeszédében, tehát a tárgyalt időszaknál kerek 30 esztendővel későbbben.

Gyulainak nem kellett, nem is lehetett vitatkoznia, legfeljebb az ellenkezőjéről, Toldy Ferencékkal szemben — így:

„... ellenségei sem tagadhatják, hogy [Petőfi] nagyban szélesíté a magyar költészet körét és iskolát alapított. [44]

Költészetünkben a lírában s illetőleg Petőfinél nyilatkozott leghatalmasban a kor, a nemzeti közszellem. [54]

Nem Petőfi az első magyar költő, ki a népelemet költészetébe fölvette, mert ez éppen úgy kimutatható már Horváth Ádám és Csokonainál, mint a Kisfaludyak, Vörösmarty és Erdélyinél; de annyi igaz, hogy nála jelent meg először teljes erőben, alkotó szellemben s irodalomtörténeti fontosságra emelkedve. Azon változás, melyen líránk az utolsó évtizedben átment, nagy részében az ő műve. Sok ok munkált ugyan együvé erre, élet és irodalomban, minők: a fölébredt politikai öntudat, demokrata eszmék, tágult sajtóviszonyok, a népszerűség csábító varázsa, mely az országos szónokokról az írókra is elragadt, az ítések és népkutatók munkássága, egyes költők kísérletei; de mégis Petőfi vala a költészetben az összes hatásoknak eleinte mintegy központja.” [89—90]

S rá kell mutatnunk arra is, hogy Gyulai, bár nem látta a Tizek csoportosulásában és a Fiatall Magyarországmozgalomban a határozott forradalmi irányba munkáló tudatosságot, nem látta meg a „jelszót, amelyet Petőfi versek és nyilatkozatok tömegében írt fel a mozgalom zászlajára” mégis észrevette, ha nem teljes mértékben és távolról sem lelkes szimpátiával is; szavai szerint:

„A fiatal irodalomnak tulajdonképpen Petőfi vala képviselője s általában a lyra, mely új hangon új eszméket kezdte pengetni. Petőfi költészete is ez időtől fogva hajlott új stadium felé. Mint a bor, szerelem, természet s a nép egyszerű tömegeinek költője ezután ritkábban szólal már meg. Látnoknak hiszi magát, szemében könny, homlokán sötét fény s az idő méhében küzdő elemektől vesz lázas ihletést.

Új becsszomj támad benne, mely sirjáig kíséri. Eddigi pályájáról azt tartja, hogy az csak megelőzője volt ez újabbnak. Ő azért írt népdalokat, azért énekelte meg a puszták fiait, a kunyhókat és színezte ki a népeletet költészete egész erejével, hogy a *népelemet behozza s uralkodóvá tegye a költészetben, mi aztán nem maradhat következmények nélkül másnemű viszonyokra nézve sem*. Most itt az idő eszmékkel lépni ki s oly költővé válnia, kinek dalai a gyűlés-termekben, szavazatoknál a követelővé vált kérvényekben találják meg refrainjüket.

Ez időtáiban barátjaihöz írt levelei mind e gondolatkörre utalnak ... (Az aláhúzás tőlem való.) [65—66]

Végül, hogy „a Petőfi-képből ki kellett rekeszteni[e] a forradalmár Petőfit” — igazság, de csak „végső soron”. Az odáig vezető utat ilyen leírások tarkítják ugyanis:

„Az arisztokráciát és nemességet soha sem nézte jó szemmel s előjogaik összeomlását senki sem óhajtá jobban a két hazában [Magyarországon és Erdélyben], mint ő. Éppen úgy büszke volt nemtelen [nem nemesi] származására, mint címére lángeszének. A hűbéri intézmények romjain egy új világról álmódzott, új elvek hatalmáról, s ő, saját életének legalkalmibb költője, a világ minden kincséért sem adta volna lantját a hatalmasok zsoldjába. Ez volt fő büszkesége. Egyetlen hatalmas embert sem énekelte meg, kitől pártfogást remélhetett volna, még a népszerű szónokokat sem, csak barátait, eszméit és kedvesét. A népet választotta Maece-násának s lantja csakugyan hatalommá kezdett emelkedni.” [33—34]

Az imént említett második koncepció Heller Ágnes-től származik. Ami ebben jó, Király István négy évvel korábbi tanulmányára épül, ami pedig rossz, az legendáriumba illő. Elképzelései derekasan elrugaszkodnak a valóságtól; adatait több alkalommal alárendeli elveinek; célja ebben jelölhető: vádolni Gyulait ott is, hol nem érdemi pedig, s glorifikálni Erdélyi Jánost — egy ekkor még nem létező párt ellen folytatott, messze túlértékelt „harcával”. Tétélei: Gyulai és Erdélyi tanulmányai szöges ellentétben állanak egymással. Gyulai, mivel képtelen volt arra (nem erkölcsileg, *hanem nota bene! objektíve*), hogy eltagadja Petőfi munkásságának esztétikai értékeit, mindvégig „azon igyekszik”, hogy „kizsigereljen Petőfi munkásságából mindent, ami forradalomra, plebejus politikára vagy a nemzeti függetlenségért vívott harcra még csak emlékeztet is” stb. Erdélyi viszont — szerinte — ennek

ellenkezőjét tette: Petőfit népi költőként össznemzeti költőnek minősítette; példájában „a népi költő betörését ünnepelte a nemzeti politika porondjára.” S ha nem értette is meg Petőfi igazi politikai és esztétikai jelentőségét, mégis az első kísérletet tette arra (48 után), hogy Petőfi költészetének problémáját legalább „helyes irányba vesse fel” s ezáltal hirdesse: Petőfi a magyar népe, nem a „nemzetietlen nemzetieskedőké”.⁴⁰

Látni fogjuk azonban, ahogyan meg-megfigyelhettük már az eddigiekben is: a valóság, ettől eltérőleg, másképpen festett; nézzük tehát a további tényeket.

*

Mindkét tanulmánynak közös jellemzője: Erdélyi János és Gyulai Pál vállalva igyekeznek közel férközni hősük egyéniségéhez. E szép tünetek kellő alapja van.

Évekkel korábban egyaránt figyelték Petőfi pályafutását; az idősebb és sokkal műveltebb Erdélyi tudatosan, tevélegesen inkább, a fiatalabb és akkor még jóval képzetlenebb Gyulai kevésbé, ám az elvek iránt érdeklődő, helyüket kereső fiatalemberek buzgalomával. S végül: ismerték Petőfit személyesen is, noha különböző mértékben.

Erdélyi gyakran találkozott Petőfivel, jól megfigyelhette közéről is; Gyulai csak elvétve látta: egyszer Kolozsvárott, még 1847-ben, majd pár alkalommal Pesten, a forradalom idején, de közelebbi kapcsolatba sohasem kerültek.

Erdélyi tehát valamivel több adattal és gazdagabb élményekkel rendelkezett cikke írásakor, mint Gyulai, akinek éppen ezért igen elmélyült tanulmányokkal kellett megközeleltítenie témáját. Esélyeik, mégis, majdnem egyenlők voltak. Erdélyi mindig tempósan készült a munkára, de aránylag gyorsan írt (elvétve igen nehézkesen, bonyolultan); Gyulainak valamivel több ideje volt (írásait viszont gondosan javígtatta, s amit hiányosan tudott még, pótolta szorgalommal).

Csak egy ponton különböztek, de itt alapvetően. Erdélyi a műbölcséleti iskola neveltje volt, Gyulai pedig a műtörténetihez vonzódott; ekkor már tudatosan. Amaz bölcséleti fogantatású és lélektani irányú portré megírását vette feladatául, emez a genetikus módszert követő lélektani árnyalású, irodalomtörténeti értékelést. Erdélyi hite egész komolyságával vallotta: az „ítészetben” a „tekintély, divat, napiszerűség s mintákról lehímnzett [lehúzott] modor főszerepet játszanak”, s ezért „jó oldala, hogy valamely eseményt történetébe emel vagy lehurroghat; de gyarlósága, hogy szemközt állít egymással idők, elméket, s egyiket a másik hátrányára ítélgeti; démonilag szólva: összeveszti a jókat. Így a kritika [általában: a nem műbölcséleti alapoza] vizsgálódás] tud, de a más rovására.” [149]

Gyulai pontosan az ellenkezőjét hirdette. Tőle várhatóan polemikus éllel, tárgyiasítva. Gondolatait egyenesen Erdélyinek, az 1847-i Magyar Szépirodalmi Szemle egykori szerkesztőjének címezte: a Szemle „inkább akarván az irodalom areopágja [legfőbb bírója], mint vezére lenni, némiképp izolálta magát a kortól. Mervé műphilosoph helyett többször kellett volna műtörténésznek lennie, hogy tanait módosíthassák a nemzeti élet nyilatkozatai, melyek jól, rosszul kezdtek megtalálni művészi formájukat.” [54] S hogy vitázó szándéka felől senki se kételkedjék, másutt megemlítette: „Talán eszmecserére nyújtok alkalmat, oly nézeteket pendítve meg, melyeket jelen irodalmi körülményeink közt nem lehet eléggé vitatnunk.” [20]

Vizsgálódási módszereik előre meghatározták lehetőségeiket, érdeklődésük határmegyéit és kompozíciós elgondolásait is.

⁴⁰ E megállapítások ezen könyvecske bevezetőjében olvashatók: Erdélyi János válogatott esztétikai tanulmányok. [Bp.] 1953. 20–21. — E. J. tanulmánya itt is olvasható, magam azonban az alábbi kiadványt használtam: Szemelvények Erdélyi János kritikáiból és tanulmányaiból. XIX. századi líránk történetéhez. Kiadta ERDÉLYI PÁL [E. J. fia]. Bp. 1901. 236 lap. Ezen túl, az Erdélyi-tanulmányra vonatkozó és [ ]-be tett index-számok e kiadványra utalnak.

Erdélyi könnyebb helyzetben volt, mert kevesebbet vállalt. Némi hangulati bevezetés után („Petőfi . . . mint futócsillag, mint meteor, mely nem alakulhatván új világgá, elmegy, nem tudni: hová, nagy fényesen” stb.) mindössze legfőbb nézőpontját vázolta fel, hogy ti. Petőfi ifjúságára nem a „vér” és „hús” örömei jellemzők; hogy az művészi és eszmei tekintetben a „legszebb”, ahogyan teremtőelméje is a „legeredetibb” — mindezekért tehát: Petőfi „nem volt rejtély másképp, mint tehetségében” — és máris helyben volt. Korábbi tétele a „nagyobb idomú és izgalmú elmék” virágzásáról ezzel még mélyebb értelmezést kapott, s ennyiben alapjául szolgálhatott már a további vizsgálódásoknak. Ha az ilyen elmék sorsa ugyanis „megjelenni; midőn ’megnézvé az eget és földet’ eltávoznak a magok útján, s mint szellem bontakoznak ki azon ellenmondásból, mely köztök és a világ között kifejlődött, hagyván a kicsinyt és középszerűt díszíteni a nap alatt” — Erdélyire csak az a feladat hárult már, hogy kevéske történeti háttérrel és valamennyi ehhez járuló lélektani-esztétikai vizsgálódás árán sorba vegye az életmű legfőbb vonatkozásait. [440] Úgy mint: az ifjúságnak általában (és benne Petőfinek) a köreszmék iránt mindenkor tapasztalható vonzalmát és szilárd önbizalmát; e jellemvonás társulását a tehetség iránti fogékonysággal és eredetiséggel; az így támadt Petőfi-kép kapcsolatait az irodalmi köreszmékhez, kortársakhoz és bírálókhöz; majd e jellemrajz koronájaként: Petőfi teremtőerejének legfőbb vonásait (nemzeti tudat, népiesség, nyelv, kompozíció stb.), s végül Petőfi életművének elgondolt szakaszait: 1. pályakezdés — népdalok kora, 2. a harmonikus fejlődés időleges megbomlása: *Felhők* korszakig, 3. politikus korszaka, politikai lírája.

Gyulai — szöges ellentétben Erdélyivel — merőben történeti oldaláról fogta fel témáját; az adott viszonyok közt a mindenképpen nehezebb, ám nagyobb hasznot ígérő megoldást választotta. Tartott hatalmas vállalkozásától, kissé védekezett is: „Hiányos kísérlet ez, oly mű, mely több okból sem kimerítő életrajz, sem valóságos eszmék, akár külalak tekintetében nincsenek nagy igényei . . .” [20] De szerénykedett csak; igenis, nagyigényű programot adott: „Néhány cikkben életrajzát fogom adni az 1847-ik év végéig. Oykor részletekbe bocsátkozom, mindenütt kísérve jelleme és költészete fejlődését, mennyire hiányos adataim engedik. Szólni fogok műveiről és az irodalmi viszonyokról, melyek közt föllépett és hatott. Végül azon körjeleket érintem, melyek, mint az általa alapított iskola torzításai, mutatkoznak lyrai költészetünkön.” [Uo.]

Bizonyára megfordult fejében, hogy mindezt nem lehet egykönnyen és röviden megoldani. Tudhatta, hogy a tények, összefüggések és adatok légiójával kell megküzdenie, s tegyük hozzá mi: *minden előzmény nélkül, elsőként.*

Átgondolhatta, hogy járatlan útra lép, hol az elkövetett hibákat a pioniroknak járó jogos engedmények szépíthetik, mégis olybá vette munkáját, mint aki versenyezni kél elődeivel. Nem a szépen csengő frázisok kedvéért írta előszavában: „Jegyenek bár ítéleteim, széptani nézeteim hibásak, adataimnak értéke van, mert azokat gondos utánjárással szedtem össze, ítélettel válogattam meg, s mindegyiket hiteles forrásig tudom visszavezetni.” [20] A jogos öntudat, a filológiai biztonság hangja ez, mely a megállapítások mellé önbecsülését, a munkára fordított energiát nyújtja biztosítékul.

Az anyaggyűjtés során többekhez fordult segítségért. Arany Jánost 1853 nyarán kereste meg, a látogatások alkalmával; Pákh Albertet és Pálffy-t hasonlóképpen élő forrásának vette; Orlai-Petrichet és a hírhedt Szeberényi Lajost nemkülönben, és még sok mindenki mást, mint Jókait, Lévyt, Bérczyt, Bulyovszky Gyulát és így tovább. Orlai-Petrichtől és Szeberényitől szinte egy-egy füzetre való visszaemlékezést kért és kapott. Ezek ma is megvannak; összevetésük Petőfi-tanulmányával azt bizonyítja: elmélyült kutatásokba fogott; a legapróbb vonatkozásokat is tőle telhetően felderítette, ha másképp nem, lélektani oldalukról.⁴¹

⁴¹ Az Orlai-Petrichtől és Szeberényitől kapott anyagot említi: Fontes IV, — regesta: 1854.

Az sem mellőzhető, hogy eltérőleg Erdélyitől, nemcsak az addig megjelent *Összes költeményeket* vette vizsgálódásai alapjául. Lehetőségei szerint Petőfi akkor még kiadatlan vagy össze nem gyűjtött verseit is felhajtotta: napilapokból, folyóiratokból és kéziratokból. [12] Prózáját hasonlóképpen, s nem mondhatjuk ma sem, hogy vizsgálván azokat, rosszul ítélkezett volna.

E gazdag tárgyi forrásokhoz járultak emlékei, hallomásai és a legendák, melyek külön-külön is legalább annyi töprengésre kényszeríthették, mint az előbbiek.

Feltehetőleg gyakran került olyan helyzetbe, midőn éreznie kellett: az adatok és a tények hiába fedik látszólag pontosan egymást, valami baj van mégis, mert az előállott kép lélektanilag kétes. Erdélyi Jánoshoz hasonlóan neki is el kellett jutnia a törvénytörő felismerésre (Erdélyi véleménye): „Petőfi, az annyira szeretett költő, és sokképpen ítélte egyéniség, összehozhatatlan ellentmondásban fog vesztegelni előttünk mindaddig, míg lélektani fáklya nem világít körülötte.” [140—141] Ez annál is inkább feltehető, mert tanulmánya tükrében igen erősnek bizonyult ő is az ilyen vizsgálódásokban. Kutatásai során megannyi finom megoldásra jutott. Elképzeléseinek, leírásainak hitele már a kortársak figyelmét is felkeltette; megfigyeléseinek és finom tapintatának pontos összjátékát ma is élvezni lehet. Nem hiába szemlélte már 1847-ben is: micsoda ellentétekből áll Petőfi közzsájon forgó élete, és nem ok nélkül érdeklődött Petőfiné iránt, *háttérben* a halott Petőfivel (1850), lassú töprengése meghozta gyümölcseit.⁴²

Bizton állítható: 1850/51-től határozottan nyugtalanította a Petőfi-kérdés. Emberi és irodalmi vonatkozásokban egyaránt; de mégis másképpen, mint a kortársak nagy többségét, mert elsősorban nem a kuriózum és a felületes politikum vagy az ún. „zseni-probléma” nézőpontjából. A benne dolgozó érdeklődési inger ennél sokkal mélyebb gyökéretű volt és alkatiilag is bonyolultabb. Állandó és belülről kényszerítő erővel tartotta uralma alatt; valósággal űzte az újabb és újabb tanulmányokba.

Gyömrői, 1850. évi töprengése alig egy esztendő múltán felismeréssé érett. Gyermekkori bizalmasának, Szász Károlynak jelezte elsőként: „Én Pákh-val igen jól vagyok, sok jó órát töltök nála, s kivált, ha Petőfiről beszél, kinek ő legjobb s legrégebb barátja volt, s ki *Végszóhoz* című költeményét hozzá írta, akár reggelig elhallgatom. Mi s velünk együtt a nagyközönség félig sem ismertük Petőfit. *A legkülönösebb s legérdekesebb jellem, de annyi ellentmondásokkal teljes, s oly majdnem megfoghatatlan, hogy az egyes vonásokat egy hűn kerek egészé nem tudja olvasztani a legfogékonyabb lélek sem.*”⁴³

Négy hónappal később Arany Jánosnak tárulkozott meg. Petőfi — hangsúlyozta — „érdekes és sok tekintetben félre ismert jellem; ő nagy költő, ki korszakot alkotott, s a szellemkincs, mit hátrahagyott, méltó, hogy becsüljék . . . A közönség megadta már az elégtételt: salonokban és kunyhókban egyaránt éneklék dalait. De az irodalom egy tekintélyes része még most is ignorálja. Csak a műltra, csak addig néz, meddig ő hatott, s nem akarja észrevenni, hogy mellette egy ifjú irodalom nőtt fel, melynek egyik legnagyobb s — fájdalom — korán elveszett hőse nagy jövőndőhöz nyitott utat, mert a magyar irodalom nem volt, hanem lesz. Ideje, hogy előlépjen. Ha följegyezte Petőfi tévedéseit, magánélete bizarrságait, ingerlet szülte hiú kifakadásait, jegyezze föl nemes érzéseit, nagy törekvéseit és szent hagyományát is, s tűzze föl örökzöld koszorúját ama hideg homlokra, melyet míg élt, csak félignyílóval díszített, legtöbbször pedig megrugdalt.”⁴⁴

⁴² Leveli Szász Károlyhoz, a püspökhöz; Kolozsvárt 1847. december 1-én, ill. u. ahhoz; Gyömrő 1850. július 14-én és szeptember 14-én. Fontes IV, 33, 34—35, 50—51, 55—56.

⁴³ Levele Szászhoz. Pest 1851. január 20-án. Fontes IV, 69.

⁴⁴ Néhány nap Erdélyben c. tárcájában ír így, A. J.-nál tett legelső látogatásával kapcsolatosan (Pesti Napló, 1851. június 14-én). Hogy ezt csakugyan elmondta Aranynak, maga tesz róla tanúságot: „ezt megmondám neki is” — írja.

Ezt követően, alig pár hét múlva, gondolatai magasabb szinten zárultak vissza önmagukba; tapogatózása felismeréssé fejlődött, és formáját is megkapta: szükséges, hogy „avatott kéz írja meg életét, s egy szenvedély nélküli ítésként mutassa be.”⁴⁵

Az alkotói szándék bár kaeszkaringós, mégis példás fejlődése volt ez, mely a vállalkozásban talált önmagára. Érdekes lenne tudni, hogy e folyamatban minő szerepe volt a tudatos elemnek, illetve az akaratlan spontaneitásnak. Főleg azért, mert esetenként számolható azzal, hogy a szükséglet kimondása általában több az egyszerű kijelentésnél, és munkára, helytállásra kötelez. Egyszer-másszor a baráti kényszer is erre szoríthatta. Pákh Albert — például — elolvastván gondolatait, nyomban tollat fogott, hogy levéllel ostromolja: „Hiszen Ön . . . érző szív is, bátor lélek is, férfiú is; s nemcsak szeretetreméltó, hanem okos, erélyes foglyos is. Azon gondolattal fogok most elaludni, hogy Ön a kezdeteknél megállapodni nem fog . . .”⁴⁶

És Pákhnak, ki *belülről* is jól ismerte Gyulaít, igaza lett. Mindaz a kavargás, a talányok mindama hosszú sora, mely folyamatosan nyugtalanította őt, lassacskán letisztult. Erdélyihez hasonlóan birkózott meg a számára — és mások számára is — oly izgató ellentmondások sorozatával. Alig különböztek. Vagy ha különböztek is, talán annyiban csak, hogy Erdélyi a nagyobb összefüggések világánál dolgozott, műbölcséleti-lélektani alapon. Hogy minő formában — más összefüggésben idéztük már. Amit kiegészítésül még számba kell vennünk, ennyi:

„Ha mind[a]zon nagy ellenmondásokat, melyek a gyűlölet és szeretet, az ízlés és ízléstelenség végsarkai közt lapdaként játszottak Petőfi Sándorral, s magát magának tették ellebébe [olvasóimat az ő] ifjúkorára utasítom, [bár] azt fogják mondani: más is volt ifjú, és fájt neki a méltatlanság, az élet hidegsége, a világ közönye; és talán nagyobb lelkierő és költőibb kedélyre mutat, megbírni a fájdalommal szenvedő nyugalommal, mint keresetlen szavakban mérgelődni, s dítirambi féktelenséggel zajongani minden ellen, mi talán nincs éppen inyünk szerint életben, művészetben. — És bár e szavak sok igazságot foglalnak magokban, mégis egyedül a költő fiatalsága az, melyre mind erényeit, mind hibáit hárítom . . . Az ifjúságnak egy előjoga van [ugyanis] minden népek és idők meggyezése szerint, az, hogy szabad neki hibázni. Az ifjúnak szabad eltagadni mindent, ami nem ő: embert, véleményt, intézkedést . . .” [142]

Gyulaí másképp jutott el céljához. Ő tapasztalati embernek mutatkozott inkább, és viszonyításokkal, az adott helyzetnek árnyalt újraidézésével „húzta le” megállapításait. Módszere azonban távolról sem szolgált hátrányára, ahogyan Erdélyi eljárásáról sem állapítható meg, hogy eleve jobb lett volna az övé. Dolgozatának szétszórt, hajszálfinom lélektani fejtegetései alapos pszichológiai tanulmányaira és megfigyeléseire vezethetők vissza.

Petőfi ellentmondásos egyéniségének néhol ún. „tudat alatti” rétegeit vette célul s általánosította egy-egy lélektani csomópont, mint nevezetesen a Csapó Etelka-idill, tárgyalásakor: „Egy barátja, ki éppen nem szokta kímélni gyöngéit, egy napon, midőn éppen a temetőig kísérelt [a „gyászoló” Petőfit], kérdé tőle: ugyan miért epeztet magad annyira, hisz alig ismerted azt a leányt? Petőfi felbőszült és sokáig nem szólt barátjához. Ő rendesen mily hamar megharagudott, éppen oly hamar kibékült, ha a sértés nem nagy dolgok körül forgott, s *ezt mindég úgy tevő, hogy maga sem tudta miképp teszi.*” [36] Más alkalmakkor viszont, hasonló helyzetekkel kapcsolatban, az alkotói én alakulását szemelte ki vizsgálódásai tárgyául: „Ép esze s élénk műérzéke hamar felfogott mindent, s többet hallgatott az okos szóra, mint általában gondolják. Nem javított költeményein, bármint hibáztatták, sőt annál makacsabban ragaszkodott hozzájuk, s tüstént kiadta, de később összes gyűjteményében mégis mellőzte . . . Mit róla az ítések, barátai s a tekintélyek mondtak, nem vette látszólag számba, de ha valami

⁴⁵ Uo., de immár nem a látogatás idejére vonatkozólag; e felismerésre, cikke tükrében, akkor (májusban) gondolt csak, míg most, cikke írásakor, júniusban tehát, felismerését kimondta már.

⁴⁶ Levele Pestről, 1851. július 6-án. Fontes IV, 85.

olyan volt bennük, minek igazságát érzé, *az öntudatlan munkált lelkén*, később nem maradt következés nélkül, *de mindez úgy történt, mintha ő maga jött volna reá.*" [45]

E sort bőségesen folytathatnók még. Legyen elég azonban és megpendítése anr. ik: túl az ügybuzgó anyaggyűjtésén, lélektani felkészültségének tudható, hogy aránylag keveset hibázott mind életrajzi, mint karakterológiai vonatkozásokban. Ne mérjünk persze a mai, előrehaladott kutatások fényénél, bár így sem lenne tengernyi a módosításra szoruló abban, amit leírt. A feltűnő az, hogy Ferenczi Zoltán, aki tüzetesen ismerte a témát, a kutatások 1908. évi állásához képest csupán 12 helyen módosította Gyulai megállapításait; ebből kilencet tagadólagosan, hármát pedig az árnyalás igényével! [99—126]

Ám bizonyos, hogy ezek a tényezők, ún.: lélektani ismeretei (nyugtalan érdeklődése Petőfi iránt) és alapos tárgyi felkészültsége általában a felszint, kritikus felkészültsége és munkássága egyik oldalát mutatják csak. A történetiség köntösébe burkolódnak ugyanis, és elpalástolják közös eredőjüket, ösztönzőjüket, melyet elmellőzni lehetetlen: a világnézeti-
leg meghatározott, az ideológiai elemekkel szüntelen kölcsönhatásban álló *műélményt* (melynek hatása különben nemcsak Gyulai tanulmányában tapasztalható, hanem Erdélyi írásában is).

E jelenség pedig kétféleképpen mutatkozik meg tanulmányaikban, annak ellenére is, hogy Petőfi életműve minden kétséget kizárólag hasonló élményekkel szolgált mind Erdélyinek, mind Gyulainak. Éppen ezért: ami e tekintetben is eltérhette őket egymástól, ismét módszereikre vezethet vissza; a műélmény a műbölcsész Erdélyit *szinte sugalmazta csak*, a műtörténész Gyulait viszont arra *kényszerítette*, hogy kiváló pályatársának következtetéseitől — ha mégannyira hasonló ideológiai ketrechben vergődtek is — részben eltérő eredményekre jusson.

Értekezéseikre, a műélmény tekintetében, az jellemző ugyanis, hogy ameddig hűen követték a viszonyok kényszerűségéből és korábbi fejlődésükből következő elveiket, gyakran elvonásokra, korlátozásokra kényszerültek. Csodálták Petőfi művészi teremtőerejét, megköltésekkel persze, elvi-világnézeti megfontolások alapján. Gyulai például az őszinte meghökkenés hangján fedezte fel (nemhiába zárta már kalodába lírikus indulatait): Petőfi „mindenből verset csinált”! S hiába fűzte hozzá, jómagának is mondott hidegvizes zuhanyként: „Gyakran pusztá szeszélyét is költészetnek vette” — mégis meghátrált, mert beismerni kényszerült — élménye nem hagyta nyugton: „Azonban leggyöngébb verseiben is érdekes, szellemdús, mint Heine.” [31] Máshol egyértelműleg ujjongott viszont, mintha „második énje”, a műélvező beszélt volna belőle. Ilyenkor alig bírt magával, s bár mindössze jellemezni akart, gondolatai vallomássá kerekedtek:

„[Petőfiben] minden iz egy költő volt. Iskolában, őrhelyen, úton-útfélen, nyomorban, kényelemben költött. Ez volt gazdagsága szegénységében. Reggel fájdalmait panaszkolta, este már pajkos dal lebegett ajkain. Viszontagságteljes élete kifogyhatatlanul újabb meg újabb anyagot szolgáltatott költészetének. Acél kedélye soha sem veszté el ruganyosságát. Minden nyomás dalt pattantott elé. Mintha minden csak azért történnék vele, hogy megénekelje. Mintha minden érzést csak azért érezne át, hogy dalok forrása legyen. . . [30] a költészet [számára] nemcsak művészet volt, hanem életszükség is, maga az élet. Ha érzett valamit, annak hangot kellett adnia, — egyébre aztán keveset gondolt. Énekelni volt rendeltetése, s mindég követte ösztönét. Költeményeiből csaknem megírhatni életrajzát. Alig van mozzanat életében, minek emléket ne állított volna.” [45]

Erdélyi János dolgozatában hasonló jellegű paradoxonok figyelhetők meg, és ugyancsak az életmű — az átélt műélmény és a világnézeti korlátozások kölcsönhatásaként.⁴⁷

⁴⁷ L. az említett kiadvány 139—140. lapját, „az erkölcsi világ történetei összefogóznak a természet dolgaival” kezdetű részt ezen szakaszig: „tetteik által hatnak mindörökké”. — Az írt gondolatokkal szöges ellentétben áll, hogy másutt a forradalmár Petőfit, Petőfi forradalmi költészetét ítéli el viszont, l. a 154. oldalt.

A továbbiakban azonban távról sem ez a helyzet. Mindössze addig jártak még „egy úton”, míg egyaránt kimondták: Petőfi életművére a *belső harmónia* jellemző (a lélektani magyarázatok után esztétikai síkon is fel kellett oldaniok az ellentmondásokat).

Erdélyi például, ki arra készült már, hogy végelemzésben elítélje Petőfiben a forradalmár lírikust, teoretikus rövidséggel vallott e felismeréséről, mint aki vizsgálódása egyik legfőbb eredményét bocsátja közképre: Petőfi „nem volt rejtély másképpen, mint tehetségében.” [141] Gyulai viszont szépírói körülírással válaszolta meg ezt is (hisz' életrajzi tanulmányt írt): Petőfi „széptani elvei szoros összefüggésben voltak politikai elveivel . . . Mindenben lyrikus volt, ki a szerint ítél meg mindent, amint érzésein visszatükröződött . . . amint magánkörben nyilatkozott, úgy szólt az irodalomban is.” [33, 46]

És ezzel válaszüthoz értek. Innen már Gyulai lépett csak tovább. Mivel ő konok műtörténéző volt, mérlegelnie és vizsgálnia kellett: Petőfi — kinek életművére e tapasztalt és imponáló harmónia jellemző —, hogyan, mi úton-módon személyesítette meg műfaját; ha kellő klasszicitással, megszorítások nélkül, úgy példájából mit „húzhat le az ítéset”?

Élete egyik legnagyobb, jövőjét is meghatározó felismerését kellett leírnia, meggyőződésből, az önámítás gyűlöletével: Petőfi nem tartozott ama költők sorába, kiknek „emelkedett világnézetek által fékezett” képzelmen „zavartalan tükröződik vissza az élet”, s hogy ez távolról sem véletlen jelenség. A tapasztalat azt bizonyítja ugyanis, hogy „a magyar költők közt alig van egy, ki ilyen legyen, s a l y r a s z ű k k ö r i s e r r e.” Magyarországon különösen, mert „nálunk a legnagyobb és a legépebb tehetségekre is egy lidércnyomásnak kell nehezülnie . . .” Ennek következménye pedig, hogy a magyar költőt, szinte mindenkor, „egy fájdalom fogja sírjáiáig kísérni, mely zavarólag hat fejlődésére. Ez viszonyaink átka.” [77—78] És ez köznapi nyelven annyit tesz, hogy Petőfiben hiába testesült meg az igazi lírikus, a „közvetlen érzelmi állapotok” megéneklője — mondanók ma: a klasszikus lírai közvetlenség —, életműve arról tanúskodik csak: az adott korviszonyok közt a lírát, a legszubjektívebb műfajt nem lehet kordában tartani, ún. „emelkedett világnézetek” által megzabolázni. (Ha mégis erre kerülne sor, az erőszak önmagát bosszúlná meg; a műfaj legjellemzőbb vonása, az alkotói én közvetlen és érzelmi telítettségben alapuló megtáruzkodása válna lehetetlenné vagy hamissá és torzítottá.) Szükségie kellett hát a lehetőségek körét, változatlanul a műélmény baljós árnyékában. Gondolati körét, ha a törvényszerű ellentmondás kelepejéből ki akart menekülni, át kellett csúsztatnia a líra tárgykörébe tartozó más műnemek szféráiba. Evégből állapította meg, s immár meggyőződésből és „viszonyaink átkából” egyaránt következőleg, hogy Petőfi költészetének legfőbb értékei a táj-, csendélet- és genréképekben jelölhetők. [53] S ezzel újat, korlátozott voltában is korszerű elméletet éppen úgy adott, ahogyan egy, a jövődől távlatait tekintve retrógrád törekvéseket szolgáló elmélet-csírát is. Korszerűt és szükségszerűt annyiban, hogy az 1849 utáni első két évtized nemcsak hazánkban, hanem szinte Európa-szerte a líraellenesség jegyében telt el; a jövőt illetően talmi értékűt pedig ama tekintetben, hogy amit *ekkor* meggyőződésből és szükségből egyaránt mondott ki, azt *utóbb*, a viszonyok megváltozásával is szentírásnak vette, és megátalkodott, megsontosodott önnön elveiben (ahogyan követői is, s hogy miért: szemléljük még).

Egyelőre maradjunk meg ennél: íme, műélményének szoros következménye; kulcs ahhoz, hogy líraelméletét miért nem dolgozhatta ki sohasem olyannyira, mint dramaturgiai rendszerét vagy eposzelméletét; s íme, Arany János iránti rajongásának, vonzalmának egyik legfőbb indoka is. Bizonyítva e komplex felismerésből következett, hogy hovatovább már két éve pedzett felismerését kimondta végre tétélesen is: Petőfi és Arany csak népies költőkként, a népnemzeti irodalom fejlesztésében jártak együtt, különben „nem egy csillag vezette őket. Arany epikus, a mesealkotás, plasztika és jellemfestésben nagy s annyira objektív, minő egy magyar költő sem. Petőfi lyrikus, a közvetlen érzelmi állapotok költője, önmagáé és koráé, és subjectivitása, noha a legváltozatosabb, oly erős, mint szenvedélyei az életben . . . [Petőfi és Arany] csak afelett versenyezhettek: melyik nagyobb költő a maga nemében.” [69] És bizo-

nyára az sem a véletlen dolga, hogy eszmélkedésében ilyen ritmikus ismétlődések követték egymást.⁴⁸ Hiszen a Petőfi/Arany-probléma már 1851-ben sem önmagában és önmagáért foglalkoztatta, hanem akképpen, hogy töprengéseinek hátterében állandóan ott bujkált a nyugtalanító gondolat: mit értsünk a népies irodalom lehetőségein; mivégre legyen népnemzeti jellegű a magyar irodalom?

Most újból e pontra jutott, csak helyzete logikájából következőleg magasabb szinten, felkészültebben. És részben nehezebb körülmények között; összefüggésben a 49 utáni irodalmi népiesség első nagy válságával, a Petőfi-epigonok törekvéseivel.

Helyzete illetően alakulásában a törvényszerűség mutatkozott meg. Ekkor, 1853 végén másképpen nem is tehetett volna már, minthogy kapcsolataiban vizsgálja a népies irodalmat annak vadhajtásaival; hogy az utóbbiakat irtogatván, újabb viszonyítások árán jusson el a népnemzeti teória immár lényegi megfogalmazásához.

Emberi bátorságára és kritikusi elszántságára mi sem hint világosabb fényt, minthogy tiszta öntudattal vállalta ezt is. Noha számolt vele: darázs-fészekbe kell nyúlnia. Látta, mert látnia kellett az epigonköltészet kétarcúságát; az egetverő nivótlanságot és irodalmi felelőtlen-séget egyfelől, s ugyanakkor a nemzetserkentő, nemzetmegtartó funkciót másfelől, mely esetenként az előbbi, visszataszító álorcában mutatkozott meg.

Mint az epigonok királyának, Lisznyai Kálmánnak esetében is. Őt nem ismerni lehetetlen volt, s őrla véleményét nem alkotni, bármilyet is, nem lehetett. Róla még az irodalmi érdeklődésű iskolásgyermek is tudta, hogy mifajta ember. Kalandos élete, ahogyan Petőfié is, közszájon forgott. De mennyivel másképp és másért!

Lisznyai majmolta csak mesterét. Bár tiszta szívvel, és alapjában naiv jóindulattal. De ha sorsa úgy hozta, elég volt neki egy jól sikerült „dalidó-út”, egy kevéske borral fűszerezett hazafiúi lelkesedés, no meg egy halványuló emlék arról, hogy Petőfi megénekelte egyszer Magyarországot, a bokrétát isten kalapján, és tüstént nyakon csipte az ihletet.⁴⁹ Fokossal kezében kurjantott egyet, és írta máris, nekibúsult, „magyaros” jókedvvel: az atyaúrsten nyájas angyalkái szívesen lesétálnának a Nagy Magyar Alföldre — melyet az isten különben tükréül használ —, de nem teszik. Attól tartanak ugyanis, hogy megszeretik a bájdeli magyarhont, a szerelem, a barátkozás, az életadó jókedv és a nemzetiség hazáját — s „elfelejtnek” visszamenni az égbe.⁵⁰ Az *Alföld* helyett, a példa okán persze, Tóth Kálmán *Kinizsijét* is számba vehetnők. Az effajta verselmények több tekintetben egyivásiak ugyanis; I. Arany közismert levelét arról, hogy Tóth miképpen lopta meg az ő *Toldi*ját. (Adott esetben hasonlót írhatott volna Petőfi is — Lisznyairól.)

Bárgyú dolog ez; semmi más, mint piros-fehér-zöldre mázolt ostobaság. A baj csupán annyi, hogy erre is szükség volt átmenetileg, és ezt az élet bizonyította be. Kinek tetszett, kinek nem, megtörtént. Az olvasók tekintélyes része örült az effajta hebehurgyaságoknak, s álomba ringatta magát — 1849, Világos árnyékában.

Vették hát nyakra-főre a *Palóc dalokat* és a hozzá hasonló „műalkotásokat”. És az eredmény? — boldog isten! Ma is csodálkozni- és szomorkodnivaló: Lisznyai verseiből egy esztendő alatt 6000 példány kelt el! Az igazi érzéseket sugárzó valódi költészetből, mondjuk Arany János *Nagyidai cigányok*jából alig-alig vásároltak viszont; Vörösmarty költeményeiből hasonlóképpen.⁵¹ Ezért is kellett a tisztító, a józanító szó, hogy valaki belekiáltsa már ebbe az értékeket devalváló és magyarkodó tobzódásba: netovább! S hogy Gyulai vállalkozott erre

⁴⁸ Néhány nap Erdélyben c. tárcájának (1851) e részlete: „érdekes látvány lehetett e két férfiú együtt . . . . . mit maga is sajnált, csak megbánni szégyelle”, illetőleg tanulmányának e szakasza: „Tartós barátság fűzte őket együvé . . . . . sok gyöngéd viszonyt széttépett” majdnem szó szerint egyezik.

⁴⁹ Találójellegzését adja JÓKAI Lisznyainak Az én kortársaim c. kötetében.

⁵⁰ L. Az Alföld c. versét.

⁵¹ Arany munkájából, Müller Gyula könyvkiadónál, 1863-ban már 600 példány hevert eladatlanul. Vö. AJ ÖM III, 333.

(nézzük helyzetét újabb oldaláról), azért az eddigieknél is fokozottabb tiszteletünket érdemli. Tudatában volt ugyanis: fiatal íróársait és tegnapi ismerőseit, pajtásait kell megtámadnia.⁵² Vállalta azonban, amit sorsa kínált, mert jobban szerette az elvek tisztaságát a szellembénítő számítgatásnál, az elvtelenek ezen örökös narkotikumánál. Későbbi hitét biztosan vallotta már; önmagával kívánt békében élni, nem a nagyvilággal.

*

A felkészültek biztonságával kezdett akciójába; az epigon-tábor tevékenységének differenciált hatását, illetőleg e hatás politikai oldalát körültekintően szemlélte: Petőfi „eszménye volt az akkori ifjúságnak s az még a mainak is” [71], — „lyránk annyira magyar lett, hogy csak sallangos . . . szilaj gyermekessége nem más egyéb, mint a nemzeti szellem [ti. a nemzeti közérzet] aléltsága” — „napi sajtó annyi fényoldalát mutatta be az újabb lyrának, hogy nem fölösleges az árnyoldal is; annyszor szólott úgynevezett hazafiúi szempontból, hogy szükséges legalább egyszer a széptanít is megpendíteni.” [94]

Hogy ezeket írván minő „alkotásokra” gondolt, közvonalaztuk. Éppen ezért, hogy akcióját *nem erről* az oldalról kezdeményezte, az fejtett taktikai érzékének dicséretére szolgál. Bizonyára megérezte: egykönnyen ítélhet igazságtalanul — igazságában is.⁵³ Oly oldalról fogta fel tehát mondanivalóját, amint az céljára a legjobbnak ígérkezett, az esztétikairól: „Mellőzöm [Petőfi] politikai és epikai költeményeit — írta. — Költészetének csak azon oldaláról akarok szólni, melyben fő ereje van s melynek hatása jelen lyrai költészetünkre legnagyobb, mert egyszersmind ki akarom mutatni az őt utánzókat tévedéseit.” [78—79]

Ami az első kérdést illeti, abból az alapigazságból indult ki, melyet az epigonok velejében rosszul értelmeztek, hogy ti. Petőfinek „költészete középpontjául saját egyéniségét kellett vennie.” [71] De Petőfi ezt teljes joggal, helyesen tette — fűzte hozzá nyomban, mert „az ő egyénisége sokkal eredetibb volt, mint a legtöbb magyar ifjú.” Érvei közé nem számolt kevesebbet, minthogy Petőfi szabad szelleménél, humoránál és „jellemzetes” egyéniségénél fogva harcot üzent „a csupán üres illem s álszemérem nyomorúságainak” és hogy ez okos, történelmileg egyedül lehetséges magatartás volt „széptanunk azon követelése ellen[ében], mely a költőt ki akarja vetkőztetni egyéniségéből s egyenruhaképp valami közjelleggel ellátni.” [72] Mármost vessük össze e gondolatát a Petőfi-életmű belső harmóniájáról vallott nézetével, és tüstént előviláglik, hogy érveit szilárd logikai rendben diktálta olvasóinak. A józanabb eszű irodalom-szeretőknek (ha átmenetileg az epigonok bűvöletébe estek is) egy választásuk maradt csak: el-

⁵² E tekintetben különösen Lisznyai, Szelestey és Tóth Kálmán ellen kezdett harca jelentős; mindhármát jól ismerte, mind a hárommal jó barátságban volt — *korábban*. — Tóthé és Szelesteyé az egyszerűbb eset, ám így is számottevő. Tóth pl. annyi vonzalommal volt iránta, hogy egyik „bajai levelében” (Hölgyfutár, 1851.) a pesti „választott nép” tagjai közül őt és Vajda Jánost (1) emlegette csak név szerint, s üdvözölte. — Szelesteyt még az Úrházy-szerkesztette Unio-zsebkönyv idejéből, 1847-ből ismerte. (A zsebkönyv előre datálva, 1848-i évszámmal, Kolozsvárt jelent meg; hallgatólagos szerkesztőtársa Gy. volt.) Szelestey Csillámok c., a legyőzött és szétdarabolt Lengyelországgal foglalkozó versét küldte meg nekik; ezt jó szívvel közölték volna is, ám tervüket a cenzúra buktatta meg. Vö. a zsebkönyv cenzúra-példányával; Román Tud. Akadémia Kolozsvári Történelmi Levéltára; Wass-család göröcsöni levéltára. Ezt követőleg 1848-ban, Kolozsvárott találkoztak. Gy. mint a helybeli ifjúság egyik irányítója, Sz. pedig a pesti, ifjúsági küldöttség vezetőjeként. Később is jó kapcsolatban voltak. — Lisznyai esete egészen más. Lisznyait — minden bizonnyal vándorszínész bátyja jóvoltából — 1843-ban ismerte már; L. tudósította őt az 1843-i pozsonyi diéta mozgalmairól. Utóbb, geryeszegi tartózkodása idején (1851—52) viszont oly szorgalmatokat tett L.-nak, amiért könnyen haditörvényszék elé idézhették volna. Vö. Fontes IV, 81, 102, 114.

⁵³ A nemzeti sajtóságek hangoztatása különben törvényes és az osztrák hatalomtól is szorgalmazott ügy volt. Ferenc József még 1857. szeptember 9-én is azt szorgalmazta Albrecht főherceghez intézett leiratában, hogy az összbíródalom legkülönbélebb népei „nemzeti sajtóságaikban fenntartassanak”.

fogadni azokat. Gondolati körét minden irányban lekerekítette ugyanis; korábbi megállapításai, mint például: „Petőfiben a természet fia szól, ki nyomora és csalódásai közepett is megőrizte hitét s remélni tud az emberiség, szerelem és szabadságban” — jobban, igazabban, mint a líra kortárs-óriása: Heine — fejtegetései ezen utolsó szakaszában kapták meg végső értelmezésüket.⁵⁴

Törvénytörő tehát, hogy ezen a ponton, ebben az értelmi környezetben csípte üstökön a Petőfi-epigonok egyik legnagyobb és bizonyítást igénylő legjellemzőbb hibáját: az e g y é n i — elem költőietlen és izléstelen túlfuttatását. Összefüggésében persze a tüneti jelenségekkel: a zsenialitás önhitt szerepjátszásával, a pajtáskodással, a hóbortokban és szeszélyekben jelentkező feltűnési viselkedéssel.⁵⁵ Kinek-kinek megadta a magát. Egyelőre nevek emlegetése nélkül. Ebben a formában is előtűnik azonban, hogy a néhanapján költőnek is megmutatkozó Székely József kapta a legtöbbet. Gyulai egyik megállapítása megett: „a házi költészet korszakát éljük” stb. a *Szeszélydalok* jellemzése húzódik meg ugyanis.⁵⁶ És milyen szellemesen! Mondatai kétélű törként hasítanak; mindegyik szúrása bajnoki találat. Ma is érezzük: annyi kellett csak, hogy régen fortyogó dühétől fűtve belekezdjen új mondókájába, és máris elemébe került. Szövegét olvasván, százhat esztendő távlatából is attól kell tartanunk, hátha nem tudja befejezni. Olyan erővel buggyant ajkáról a szó:

„A költő önmagáról oly daguerreképet ad, hogy csodálkozunk: mi szükség lerajzoltatnia magát s életrajzát írtni meg. Elmondja hol született, miképp növekedék, mily csinos fiú, hogy adós, hogy beteg s több efféléit. Egyaránt feltárja rongyos keblét és rongyos kabátját, s jaj nekünk, ha kalandja van, ha mulat, ha pénze nincs. Mindezt a legapróbb részletekig olvasnunk kell, még azt is: hol történt, melyik napon? s ha megházasodik, untalan fecsegésével kínozz, hogy óhajtanunk kell önlenségét, s ha mindezt valaki unalmasnak találja, s kételkedni kezd a lángelme istenségében, minő önvalomásokat s az öndicsőítést minő polemikus verseit kell hallanunk! — E hiú öntetszelgés, ez ízetlen kacérkodás és prózai felfogás majdnem kiállhatatlanná kezd válni s mindinkább viszi be lyránkat a torzítottba... stb. [75]

A következmény pedig: tegnapi jóismerősei és pajtsái levegő után kapkodva hördültek fel erre az epésen-találóan rajzolt karikatúrára. (Mert ebben az esetben hiába Székely volt a legfőbb céltábla, a jellemrajz akarva-akaratlanul illett másokra is. Utóvégre az epigon *azértis* epigon, amiért több benne a jellegtelen és főleg csak „pályatársaihoz” hasonlítható vonás, mint a művészien kiforrott egyéni.)

Am gondja volt e „lírikus-tábor” más csoportjaira is: a táj- és csendéletgyártókra, a festő költemények színvak piktoraira, valamint a románcok és genre-képek állandó szállítóira is. Ezzel irodalmi tapintatának, különbözőtetni tudásának újabb bizonyítékával szolgált. Tanúságot tett arról, hogy csakugyan jól észlelte a jelenségek hátterében a törvényt. Mert ameddig a dalköltészet legfőbb baját — és igen helyesen — abban jelölte, hogy „ezelőtt az ideál tana levegőbe emelte költőinket, most az egyénié a próza mocsarába fojtja” [75] addig a most említett műnemekben: a románcokban, genre-képekben stb. más irodalmi nyavalyákat figyelt meg, úm. a kelmeiség eluralkodását, és a belső (máskor a külső) formai elemek elhanyagolását.

⁵⁴ Korábbi, nyugtalan érdeklődése Heine iránt innen érthető. Gernyeszegi magányában (midőn tőprengeni kezdett a Petőfi—Arany-párhuzamon is) állhatatosan hajszolta H. Romanecero c., Hamburgban, 1851-ben megjelent és az osztrák birodalom területén tiltott verseskötetét.

⁵⁵ Az egyéni elem túlfuttatásával, az olvasó izléstelen meghökkentésében kedvét lelélő írói viselkedéssel Erdélyi is foglalkozott. Igaz, hogy később, 1859-ben, midőn az epigonellenes harcot *mások* lényegében megvívták már. L. tőle: *Tanulmányok*. Bp. 1890. 5—180. Itt közölt dolgozatában, mely eredetileg Csengery Antal Bpesti Szemléjében jelent meg, Lisznyairól igen találó elítélő portrét ad. I. m. 95.

⁵⁶ E könyvecske Pten, 1853-ban jelent meg. Erdélyi a fentebbi helyen ezzel is foglalkozik, s lényegében Gyulaiéval azonos jellemzését adja.

Meddő fáradozás lenne kihüvelyezni, hogy e két utóbbi kóros jelenség közül melyik volt a fenyegetőbb és ragályosabb.

Az elsőt, a kelmeiséget lényegében Erdélyi nyomán észlelte, a másodikat: a formai elemek elhanyagolását önjeléből vizsont. (Erdélyi tanulmánya, a *Népköltészet és kelmeiség*, az év első felében, a Szépirodalmi Lapokban jelent meg.)

A kelmeiséggel, az annak legfőbb hordozójául szolgáló tájkköltéssel kapcsolatosan talán csak annyit érdemes megemlíteni, hogy a megelőző hónapok során ebben a tekintetben is felülvizsgálta, finomította nézeteit. A Szépirodalmi Lapok szerkesztése idején mintha eltűrhetőnek tartotta volna a tájkköltészetet. *Akkor*, melankólikus hangulatban, azt írta még: „Hadd pengjen a cimbalom, zengjenek a palóc dalok, de adjatok költészetet, ne prózát, érzést, ne rángatózást.”⁵⁷ Hogy ez fogalmazási vétség lett volna, alig hihető. Ő, a pontos és immár kiforrott stilisztá minden bizonnyal szándékosan írt ekképpen. *Most* nagyobb, kellő szigorral ítélkezett már: „költők állottak elő, ifjak és nem ifjak . . . Nekik nem volt elég a népköltészet: tájkköltészetet alkottak. S mi a tájkköltészet? nem több, sem kevesebb, mint tájszólás, tájviselet, tájszókás . . . [Éppen ezért] oly költészet született meg, mely súlypontját a költészet fogalmán kívül keresi . . . A népköltészet [a népies műköltészet] sem tájszólás, sem nép isme: valamivel több, mert költészet.” [91—92]

Második észrevétele, a formai vonatkozásokat illető, bár egyszerűbb fogantatású ám bonyolultabb hatású és messze mutatóbb. (E megállapítása a későbbi Petőfi-kutatások állandó vezérmotívuma lett; gondolatébresztő hatása még napjainkban is észlelhető.) Természetesen, nem a külső formát illetően; ebben a tekintetben főleg Arany Jánostól kölcsönözte gondolatait; az asszonánc alkalmazását illetően mindenestre.⁵⁸ Tanulmányának időt álló érdemei Petőfi ún. „belső formakészségével” hozhatók összefüggésbe. A későbbiekben oly gyakran használt fordulatát: „mindent valóra váltott, mit tárgya kínált” — „tárgyában rejlő költői anyagát alig hasznosította s ez nagy hiba” stb. itt pendítette meg első alkalommal. Szavai szerint:

„Ha a forma alatt nemcsak a technikát értjük, minthogy úgy is van, hanem a felfogás és a kivitel egységét, tehát a stíl szabatoságát: Petőfi e tekintetben igen erős. Dalai egyöntetűek s nem látszanak rajta habozás, toldozás, veríték nyomai. Mintha gondolatai együtt születnének a formával, s azon érzést, ami szívében lángol, csak így lehetne elmondani. Találunk-e Petőfi dalaiban csak egy sort is, mi fölösleges volna? Arra használja-e tárgyait, hogy egy csoport érzést, képet, gondolatot fűzzön rájuk, mik nincsenek szoros viszonyban velők? Zavarja-e valami a hangulat egységét? Gondatlansága nem hangzik-e jól össze gyermetegségével, darabossága szilajságával? Képei nem természetesen szövődnek-e érzéssé, nem találja-e meg mindig a szót, mire szüksége van? S ami a legfőbb, nem merül-e legtöbbször, mint a valódi költők szoktak, egyetlen érzés, egyetlen tény mélyére, hogy azt egészen s a legjellemzőbb alakban érzéktse meg. Természetesen, midőn a Petőfi dalait ítéljük meg, nem kell felednünk, hogy ő magyar népköltő volt s oly eredeti költő, kit igazságosan csak önmagából lehet megítélni. A kérdésnek leginkább a körül kell forognia: kivitte-e Petőfi költeményeiben azt, mit akart s azon eszmény hangzanának össze és rímelnének”. [89] Elég talán, ha e tekintetben egyik nyilvánvaló példájára, a Forradalom c. Petőfi-versre gondolunk.

És csodálatos! Erdélyi éppen ezeket a gondolatokat fogadta kétkedőleg, sőt, ami hibáját még növeli, hallgatólagos polémiában tagadni igyekezett azokat! Mintha csakazértis alapon

⁵⁷ Pünkösdi napja c. tárcájából. Szépirodalmi Lapok, 1853. 40. szám.

⁵⁸ De az ún. kül-formát illetően is több, igen találó megfigyelését lehetne idézni, pl.: Petőfi verseiben „nem Vörösmarty patheticus dallama zeng, mely méltóságot és erőt egyesít, sem az Aranyé, hol a kellem a hangulat nyugodtsága, a forma szabatosága s a rhytmus plasticitásában rejlik; de halljuk a szenvedély leigéző [1] hullámos lüktetését, mintha a lábak és sorokban az érzések hangzanának össze és rímelnének”. [89] Elég talán, ha e tekintetben egyik nyilvánvaló példájára, a Forradalom c. Petőfi-versre gondolunk.

lett volna más véleményen (hasonlóan az egyes Petőfi-versek és az analógiák megítéléséhez).⁵⁹ Nyilvánvaló pedig, hogy Gyulai teljes joggal sorolta fel mindezt olvasóinak és főleg Petőfi „iskolásainak”, akik abban is élen jártak, hogy esetenként a legnagyobb magyar költő formakészségét és rímelni-tudását is pocskondiázták!

S ezt távolabbi céljai érdekében tette, mint polemikus megjegyzéseit általában. Egyelőre csak azért, hogy a hiba forrásvidékét, a költői tanulmány hiányát is szóba hozza; hiszen „mi a tanulmány? Vajon értik-e, kik emlegetik s Petőfire mernek hivatkozni? . . . A tanulmány: az élet, önmaga a költő s a világirodalom nagy szellemei.” [76]

Fejtegetései rendjében így került erősen célközbe. Amint leírta a „tanulmány” fogalmát, nyomban hozzáfűzte, hogy miért tartja fontosnak e kérdést. Nem másért — úgymond — mivel az elszaporodott románcokon, genre-képeken és más műnemeken „valami öntudatlalan úriás leereszkedés vonul el”, és okkal: a költői tanulmány ferde értelmezése vagy mellőzése, illetőleg abból következően az irodalmi népiesség helytelen értelmezése miatt. Ahhoz viszont, hogy irodalmunk kilábaljon e bajból, annyi szükséges csak, hogy az illetékesek felismerjék:

„A népköltő egészen népe világában él, érzéseit hordozza keblében, de egyszersmind annyival nagyobb és nemesebb, mennyiben költő. S éppen ez erős subjectív érzés adja meg a felfogás objectivitását s őrzi meg a torzítástól. Előtte szent a nép, mert képviselőjének tartja magát s eszménye a nép szeretet-érzületében gyökeredzvé, mi a szív dolga s mit elmélet soha sem teremthet meg, hallathat ugyan erősebb hangokat, minőkhöz a salonok nem szokvák, de soha sem bántóan nyerses; lehet gyermeket, hogy túlfinom műveltség előtt nevétségnek tetszhetik, de soha sem gyermekek; ellőkheti magától az illedéket, de sohasem a szív szemérmét; s midőn saját eszményeit akarja a költészetben megtestesíteni, nem dűlhatja szét ugyanazokat éppen költészete által. A népköltő szelleme, mint a napsugár, mindenhová elhat, hogy mindent megaranyozzon, anélkül, hogy beszennyezze magát.” [83—84]

Orvoságul ezt javasolta hát a népieskedés ellen, s ugyanúgy programjául is ezt hirdette meg, harcban a népnemzeti irányzatért.

Tették megítélése azonban közel sem olyan egyszerű, mint fejtegetéseinek különben igen logikus rendjéből következne. Meg kell jegyeznünk ugyanis: ezen tétele bár történetileg szükségesnek, s az adott helyzetben helyesnek bizonyult is, mégis időleges értékű, bajokat előlegező volt, mert hatékony összefüggésben állott a nemzeti érdekegyesítés mindössze átmenetileg helytálló politikájával. S ami az utóbbit illeti: nemcsak a mi szemünkben, történeti nézőpontból; ezt az összefüggést ő is hirdette már: „A költészet tárgya az emberiség, legegényibb árnyalataiban, mit többé-kevésbé minden ember megért a míveltség bármely fokán s éppen úgy feltalálhat a nyomor tanyáin, mint a legelső salonokban.” [72]. Következésképpen: kritikai rendszerének e sarkalatos tételét akképpen határozta meg, hogy tulajdon jövőjét, „ítészi” továbbfejlődését is lehetlenné tette. (Gondoljunk csak a 60-as évek lassan-lassan ellenzéki irodalmára, mely a kezdetekben népnemzeti formaruhában jelentkezett ugyan, de az övének már jóval haladóbb társadalomszemlélet gyümölcséeként.)

Ami ebben a tekintetben előlegezi már a jövőt: tanulmány-fogalmának hármasszámú alapozása: „az élet, önmaga a költő s a világirodalom nagy szellemei”. Ennek első darabjában, a valóságismeret általa képviselt igényében, a megkötöttségekkel és tilalomfákkal teli élet éppen úgy helyet kapott ugyanis, ahogyan a lírikus költőin vizsgálatában a legnagyobb és leginkább ellentmondásos kívánalmak egyike: az érzelmek objektivizálása, a hívős önfegyelem. A har-

⁵⁹ Petőfi ún. „belső formájáról” ezt írja E. J.: aki Petőfit ebben a tekintetben követni akarja, „haszontalanba vesz minden igyekezete, mert nincs rajta mit követni, miután követet, mi rendesen formai dolog, nem hagyott maga után. Petőfi nagyon finnyás, hiú volt korlátotatni, s ezért nem jutott szilárdsághoz, mint művész. [1] Utánzó vagy iskolásai, kik nyomait vélik tapodni, éppen ezért magok is jól érezhetik, már eddigé, hogy igen puha sarat nyomogatnak [1], midőn alakításhoz kezdenek utána”. [152]

madik tétel és egyben követelmény hasonló bajokat sejdít (joggal: pár hónap múlva elfordul majd a modern európai regénytől, a naiv epika, az eposz feltámasztása érdekében).

E jövőből, az elkövetkező évek ellentmondásos fejlődéséből persze alig gyaníthatott valamit is. Tiszta hite és szilárd meggyőződése állandó ösztönzőerőként űzte a maga-választotta kényszerű úton. Annyit tudott csak, és ezt is érezte, hitte inkább, hogy vannak még feladatai, mert „a magyar lyrában [mondhatta volna: irodalomban] nincs visszaesés, csak pangás, s a visszahatás, mely a népelem kinövéséi ellen nyilatkozik, meghozza költőit... az ítésetnek nem szabad elnémulnia. Hallatnia kell szavát a jelen és jövődöntéért egyaránt.” [95]

Шандор Шомоды

ПЕРВАЯ БИОГРАФИЯ ПЕТЕФИ

(Пал Дюлаи: Шандор Петефи и венгерская лирика)

В начале 1850-х годов псевдонародные эпигоны Петефи являлись почти сильнейшими тормозами венгерской литературной жизни. В связи с общей остановкой после 1849 года стремление этих эпигонов привело к первому крупному перелому литературной народности. Борьба с ними стала жизненным вопросом литературы и для этого представилась всеобъемлющая оценка творчества Петефи и обособление его от направления эпигонов. Пал Дюлаи, крупнейший венгерский критик второй половины 19-го века, взялся за эту задачу. Принципиальной основой вышеуказанной его работы служило дворянски-либеральное мировоззрение, сложившееся после 1849 года; ее целью же — изучение лирического «я», воплощенной в революционере Петефи классической лирической непосредственности, за счет непрерывных сопоставлений, в борьбе с эпигонами. В ходе его работы Дюлаи в силу необходимости отвергается от революционной традиции и приходит к заключению, что для настоящего развертывания лирического «я» условия Венгрии неблагоприятны. Следовательно, для дальнейшего направления литературного развития он отмечает более объективные жанры: бытовые произведения, романсы и описательные поэмы, лучше годящиеся к «объективизации чувств». К тому же заключению пришел выдающийся эстетик-критик эпохи Яноша Эрдели. Между обсуждениями Дюлаи и Эрдели обнаруживаются лишь малые расхождения, которые в дальнейшем неправильно истолковались. Настоящая разница между их трудами сводится к следующему: Эрдели — проповедник художественно-философских трудов, Дюлаи же — искусствоведческих; другими словами Дюлаи рассматривает свою тему комплексным образом и с учетом данного положения более практично; он ведет обоснованную и необходимую полемику с теми, кто деморализует литературную жизнь. Вышеупомянутое противоречие его биографии Петефи в дальнейшем — во время изменения общественных и литературных условий Венгрии — станет тормозом развития и хотя искусствоведческий метод Дюлаи мог бы предоставить возможность для дальнейшего развития его установлений, эту необходимую поправку к концу своего творчества он уже не предпринимает.

1.

Móricz Virág írja, hogy apja jelenlétében nem lehetett a Móricz-művekről beszélni. Ha valaki mégis szóba hozta a családban valamelyik írását, Móricz nyomban másra terelte a szót vagy elmenekült a szobából. Írói műhelytitkairól, alkotói módszereiről is ritkán nyilatkozott. Ezekről a dolgokról Németh László sem tudott meg sokkal többet Móriczcal való közvetlen barátsága idején sem, mint ami szóbeszédből már addig is eljutott hozzá. „Arról, hogy hogyan dolgozik, sok mindent hallottam előbbre — írja Németh László.¹ — Hogy ő az egyetlen író, aki élvezzi az írást. Hajnali ötkor kel; akkor kimegy a kertbe; ott kopogtat a gépen délig. Délben meg van az aznapi penzumával; délután pedig gyűjti az életet: ez volt az egész pályáján keresztül a munkabeosztása. A beavatottabbak még azt is tudták, hogy fölkelés után egy tál hideg töltött káposztát is bevág. Ő ebből csak a káposztát ismerte el. Meg hogy ha nagyon meg akarta szorítani magát: inkább hajnalban kelt, minthogy este dolgozzék . . . A munka azonban neki is szenvedés volt. Ő sem tudott, csak a könyvtárában írni. Ahhoz bőrtön kell, mondta. Odakinn elcsábítja az embert a nézelődés. Hanem az igaz, hogyha fölforralta magát az írásra, akkor többet bírt bármelyik fiatalnál.”

Móricz akkor is kitér a részletesebb magyarázat elől, amikor egyik legközvetlenebb bizalmasa, debreceni nőismerőse kér tőle felvilágosítást a műalkotás rejtelmeiről. „Magyarázam meg, miért írok úgy, ahogy írok? Éppen ezt kérdezte ma tőlem a 'sárospataki kollégium diáksága' nevében egy ottani ötödik gimnazista. Ide mellékelem a válaszom másolatát. Nem azért, hogy ebből érthet kedves, hanem azért, mert ebből láthatja, hogy erre csakugyan nem lehet választ adni, s legkevésbé magának az írónak. Mit tudom én, én úgy füttyülök, a rigó másképp. Az író csak éppen annyira törekszik, hogy valóban úgy füttyüljön, ahogy csak ő tud és senki más a kerek világon. Ha ezt valaki eléri, akkor mindent elért, amit ezen a pályán elérhetett. A saját hangszín fontosabb még a melódiánál is. A melódia csak éppen arra jó, hogy mások is figyeljenek rá.”² Miközben Móricz szűkszavú feleleteivel elhárítani igyekszik az írói műalkotás titkait firtató kérdéseket, szinte észrevétlenül és nyilván véletlenül egy sajátos ars poetica tételeit hullajtja el. Az egyéni hangszín kialakításának követelménye például egyik visszatérő, sokat hangoztatott megállapítása Móricz esztétikai nézeteinek, és magának a kérdésnek a *priori* elutasítása mögött sem alkotói szemérem lappang elsősorban, hanem elvi meggyőződés: az ösztönösség, a természeti erők módján munkáló művészi teremtő erő büszkén vallott hite. „A költő lelkéből vulkánikus erők által támad s robban ki a mű . . .” — mondja egyik 1926-ban tartott beszédében.³ „Minden írásom, minden könyvem keresés nélkül, szaba-

¹ NÉMETH LÁSZLÓ: Móricz Zsigmond. Bp. 1943. 74.

² Móricz Zsigmond levele Magoss Olgának. 1938. II. 17. A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára. (A továbbiakban: MTA-K. A levelekből vett idézeteket F. CSANAK DÓRÁNAK, a Móricz-levelekből összeállított másolatgyűjteményéből közlöm. Ezúton mondok köszönetet, hogy kölcsönözte gyűjteményét.)

³ Móricz Zsigmond: A költő és a kritikus. Pohárköszöntő a Schöpfung Aladár tiszteletére rendezett baráti vacsorán. Nyugat, 1926. december 1. Ua. MÓRICZ ZSIGMOND: Irodalomról, művészetéről. Bp. 1959. Sajtó alá rendezte: SZABÓ FERENC. II. 29. (A továbbiakban: MIm.)

don, magától zuhant ki — vallja egy későbbi megnyilatkozásában⁴ — valami belső nyomás, természeti törvény következtében.”

A különböző alkalmakkor, sokszor egymástól távoli időpontokban tett nyilatkozatainak következetessége jogosít fel arra, hogy Móricz szétszórt megnyilatkozásaiból, írói önvallo-másaiból egy némileg összefüggő rendszer körvonalait keressük.

Másrészt Móricz szükségviszonyai is feloldódik azokban az esetekben, ahol a műalkotás folyamatáról önéletrajzi vonatkozásban: egyéni, írói fejlődésével való összefüggésben esik szó. A magyar irodalom egyik legmélyebb írói önelemzése Móricznak az a tanulmánya, amelyben Jókaihoz fűződő érzéseit, ifjúkori rajongását és a példaképtől végül mégis csak elszakadó fejlődése különböző szakaszait tárja fel.⁵ Egy másik írása a hagyatékában maradt *Hogy nézi a regényíró az életet?* szintén sokmindent világosabbá tesz Móricz írói útjával és alkotói módszerével kapcsolatban is.⁶ Mindkét tanulmány részletesen tárgyalja az írói útkeresés nehéz éveit, Móricz küzdelmét saját hangja megtalálásáért. Ezek a megnyilatkozások egyben arra is figyelmeztetik az irodalomtörténészt, hogy az alkotói ösztönösséget Móricz esetében is inkább mint jellemző írói programot, eszményképet, elvi célkitűzést értékelje, és nem annyira, mint az alkotás folyamatában egyedül érvényesülő, döntő tényezőt. „Az író ott kezdődik — vallja Móricz —, mikor az ember elfelejti azt, amire az iskola tanította.” De milyen sok tanulás, olvasás, kísérletezés, sőt utánczás kellett ahhoz, hogy ide eljusson, milyen erős írói tudatosságra volt szüksége ahhoz, hogy kialakítsa határozott körvonalú írói egyéniségét. „Szinte a mai napig abból élek, amit huszonnyolc éves koromig gyűjtöttem” — írja 1922-ben, a *Hét krajcár*, a *Sárarany*, *Az Isten háta mögött*, a *Szegény emeberek*, a *Jáklya*, a *Légy jó mindhalálig* kötetei után.⁸ Az írói ösztönösség eszméjét még ifjúkorában szívhatta magába Petőfi és Jókai varázslatával együtt, és később Ady bűvkörébe kerülve sem kellett szakítania ezzel a legendával, sőt Ady ars poeticája, a *Hunn, új legenda* is csak erősíthette benne ezt a gondolatot: „Ha ki király, Sorsának a királya, Mit bánom én, hogy Goethe hogy csinálja, Hogy tempóz Arany s Petőfi hogy istenül . . .”

2.

Ha az ösztönösség elvét vallja is, nincs az alkotói munkának olyan szakasza, az íróvá válásnak olyan mozzanata, amely ne foglalkoztatná képzeletét, amellyel kapcsolatban ne lennének tapasztalatai, észrevételei. Valójában az alkotói fogantatás pillanatától a kész műig, sőt a kész alkotás társadalmi hatásáig minden jelenség, minden tünet érdekli. A végső okok is foglalkoztatják: miért ír az író, mi az írás eredeti és legmélyebb indítéka, miként tudatosul egy emberben az írói hivatás?

Minden igazi műalkotás létrejötte mögött kényszerítő hatású, erős érzelmi indítékokat tételez fel: „voltaképpen csak azt lehet leírni, ami fáj. Ami megsebzí az embert” — mondja 1930-ban egyik levelében lányának.⁹ Szintén Móricz Virágnak írja egy másik levelében: „Én írónak várlak . . . Majd felgyűlnek benned a keserűségek, ellenem és mások ellen, az élet ellen: s akkor lesz írnivalód.”¹⁰ De az írói munka nemcsak kikerülhetetlen kényszer, hanem feloldódást is ad: „az írás számomra megszabadulás a nyomasztó élet alól.”¹¹ Ezt a gondolatot is több

⁴ Móricz Zsigmond: Vallomás. Móricz Zsigmond beszéde az ifjúság által rendezett ünnepélyen. Pesti Napló, 1927. május 25. Ua.: MÍm, II. 38.

⁵ Móricz Zsigmond: Jókai. Jegyzetek a belső fejlődés történetéhez. Nyugat, 1922. december 16. Ua.: MÍm. I. 414.

⁶ Köszönettel tartozom RÉZ PÁL-nak, aki ezt a Móricz hagyatékában maradt kéziratot másolatban rendelkezésemre bocsátotta.

⁷ Móricz Zsigmond: Lehet-e a parasztból író? Magyarország, 1934. március 30. Ua.: MÍm. II. 302.

⁸ Móricz Zsigmond: Jókai. Nyugat, 1922. december 16. Ua.: MÍm. I. 414.

⁹ MÓRICZ VIRÁG: Apám regénye. Bp. 1954. Második, bővített kiadás. 31.

¹⁰ MÓRICZ VIRÁG i. m. 369.

¹¹ Móricz Zsigmond levele Magoss Olgának. 1935. VII. 20. MTAK.

változatban fogalmazza meg: „nekem óriási könnyebbségem, hogy mindent kiírok magamból.”¹² Egyik rádióelőadásában is így vall: „A huszonötezernyi oldalnyi írásom akár huszonötezer versnek felel meg. Lírának, amelynek csak formája az objektivált előadás.”¹³ Debreceni ismerőséhez írt levelében már általános érvényű tételként fogalmazza meg egyéni vallomását: „valamiképp minden írás líra: a szenvedő szív gyötrelme idegen alakok burkában egyénítve...”¹⁴

Móricz önvallomásainak az a legérdekesebb megnyilatkozásai, amelyekben az alkotó munkának éppen azokkal a szakaszaival foglalkozik, hogy az egyéni élmény, az írásra kényszerítő lírai indulat miként objektiválódik az egyes figurák rajzában, „idegen alakok burkában”, miként ölt testet az író legbensőbb lírája a regények szereplőinek és a novellahősöknek különböző egyéniségeiben. De ez a probléma újabb kérdéseket is magával hoz: miként lesz és hogyan lesz az emberből író?

Móricz persze nem általános megállapítások vagy normák megfogalmazására törekedett, hanem egyéni tapasztalatait, élményeit éli át újra, és közli az olvasóval. Ha a művészi alkotás erős érzelmi, lírai magból serken ki, akkor magát az írói pályát is nagyhatású, egész életre szóló megrázó élménynek kell megindítania. „Mintha csak azért lettem volna íróvá, hogy megmutassam azokat a sebeket, amelyeket hétéves koromtól tízéves korig Pthrugyón át kellett élnem” — vallja az *Életem regényében*.¹⁵ Mert már a gyermekkor eseményeit is az író szemével nézte. Szerinte az írói pályára való készülés már a korai gyermekkorban kezdődik, még az írói hivatástudat első jelentkezése előtt. Még nem tudja a gyerek, hogy egyszer író lesz belőle, de a szeme már gyűjti az anyagot, az élményeket, a sérelmeket, a fájdalmakat. „Próbáltam megkeresni a legrégebb jeleket, hogy én magam mikor kezdtem azzal a szemmel nézni az embereket, ahogy később a regényeimben láttam őket, — s visszajutottam olyan távoli gyermekkorba, amilyről már nincs tudatom... úgy látszik az ötéves kor lehet az a legmélyebb határ életemben, mikor az életet regényíró szemmel kezdtem nézni...”¹⁶ Több cikkében, visszaemlékezésében és levelében olvasható hasonló vallomás: „Hat-hétéves lehettem, mikor először mozdult meg bennem az a vágy, amiről akkor még nem sejtettem, hogy mi: az írói hivatás érzése.”¹⁷ Móricz szemében az írórsors: eleve elrendelés: „ha visszakutatok a gyermekkor legrégebb emlékeiig, mindig ugyanannak az írói nézésnek, megnézésnek, újra és újra továbbbérzésnek a formáit találom, ahogy ma cselekszem. Mintha előző életemben a végtelenségig, mindig csak író lettem volna...”¹⁸ Egy kis rögtönzésében írja ezeket a sorokat:¹⁹

Nem én tettem.
Ismeretlen erők
választották ki
éppen az én
gyöngye
ujjaim:
hogy menydörögve
robbanjon
a betű.

¹² Móricz Zsigmond levele Magoss Olgának. 1936. VI. 15. MTAk.

¹³ Az egykori rádióelőadás szövege Móricz hagyatékában található. Köszönettel tartozom Réz Pálnak, aki rendelkezésemre bocsájtotta a kézirat másolatát.

¹⁴ Móricz Zsigmond levele Magoss Olgának. 1930. XII. 12. MTAk.

¹⁵ Móricz Zsigmond: *Életem regénye*. 1953-as kiadás, sajtó alá rendezte: Kiss József. 215.

¹⁶ Móricz Zsigmond: *Hogy nézi a regényíró az életet?* (Móricz hagyaték.)

¹⁷ Móricz Zsigmond levele Magoss Olgának. 1926. II. 14. MTAk.

¹⁸ Móricz Zsigmond: *Vallomás*. Pesti Napló, 1927. május 25. Ua.: MIm. II. 38.

¹⁹ Idézi Móricz Virág i. m. 457.

Ifjúkori emlékei szerint az író módszertani munkájának bizonyos mozzanatai is megindulnak már a hivatástudat kialakulása, az írói pályaválasztás előtt. Nemcsak a szem, de a fül is felkészül az anyaggyűjtés véget nem érő, szakadatlan éberségére, a halálig tartó örök „inspekcióra”. „Úgy tizenhat éves korom táján kezdtem figyelni az emberek előadásmódját — írja.²⁰ — Az emberek, úgy láttam, mind ugyanazon a nyelven beszélnek. Hogy lehet azt elérni, hogy az író minden alaknak olyan nyelvet adjon a szájába, hogy azonnal fel lehessen ismerni, ki beszél. Az egyéniség, sőt az egyénítés problémája ez, ami egész odáig kínozott, míg valóban megeltem a magam írói közlésmódját. Tehát legalább tíz esztendeig. Mennyi időt töltöttem el azzal, hogy társaságban behúnytam a szememet, különösen idegen társaságban, s figyeltem a beszélőket, s figyeltem az egyének előadási stílusát. Első megfigyeléseim persze olyanok voltak, hogy van aki hadar, van aki vontatottan beszél. Vannak nyelvhibások, ezeket könnyű jellemezni. Vannak, akik dialektusban beszélnek. Később olyan megfigyeléseim voltak, hogy vannak őszinte emberek és vannak hazugok. Már boncoltam az emberek jellemét, abból a célból, hogy írás közben ugyanígy tisztán lássam az alakjaimat. Pedig még nem írtam.” Ennek az önvallomásnak a hitelét erősíti a Móricz-regények és novellák alakjainak végtelen légiója: ahány Móricz-figura, annyi élőnek ható emberi hang, beszédmód, közlési stílus. Ez persze többé-kevésbé minden realista írónál így van, de Móricz elsősorban az emberi beszéd lekottázásával és rendkívül pontos visszaadásával közelíti meg és bontja ki az emberi jellemeket, ragadja meg az egyéniségeket. Az emberi hang, az élő beszéd az első jeladás, amely az egyéniség zárt világából először felfogható. „Életük titkainak jelző zászlói” — írja a beszédbe kezdő csikósok szavairól egyik hortobágyi riportjában.²¹

Az íróvá érés nehéz küzdelmében, abban a munkában, hogy az életben megfigyelt alakokból novellafigurákat és regényhősöket gyúrjon, Jókai példája nyomán jut előbbre. Arra figyel fel, hogy szinte minden Jókai-hős *egy tulajdonságú* ember, egyetlen feltűnő, szembeszökő vonás határozza meg Jókainál a figurák egész jellemét. Ekkor még ő is úgy érzi, hogy Jókai módján a végtelen tulajdonságok gyűjtőpontjaiban lehet megragadni az egyébként olyan szétfolyónak, megfoghatatlannak tűnő emberi természetet. „Az emberek olyanok, mint a felhők, folyton kezdődnek s elmúlnak, — írja²² — kicsúsznak a figyelő szem elől, de ezek ittmaradnak örökre: nagyon érdekes, nagyon megjegyezhető tartalmuk van, a bolondságuk egy: aki nevet, mindig nevet; aki sír, mindig sír; aki fut, mindig fut . . . Ettől kezdve hozzászóltam, hogy én is úgy leegyszerűsítsem a személyes ismerőseimet: egytulajdonságú emberekké alakítottam őket . . . Jókai arra figyelmeztetett, hogy az élő emberben, akit valósággal ismertem, megkeressem az egyetlen legfontosabb jellemvonást.”

Persze később önmaga fordul szembe ezzel az örökséggel, írói fejlődése során nem elégtette már ki a Jókai-féle ábrázolás végletessége, az emberi jellemekből csak egy-egy vonást kiemelő technika. De mintha valamit végig megtartana ebből az ábrázolási módból. Móricz is a karakter leginkább szembeszökő jegyéből indul el, de ő aztán tovább bontja az egyén gerezdjeit. „Az egy-tulajdonság, termékeny tulajdonság, — vallja²³ — csak egy kicsit kell forgatni, mindjárt elöbukkan mögöttük a többi is, s egykettőre készen áll az egész alak.” Németh László nagyszerű jellemzése szerint, Móricz „látásának az volt az ereje, hogy mindenkibe a legfeltűnőbb pontján akaszkodott bele. Onnét indult el, ahonnét a legegyszerűbb a pillantás. Csak amit kihúzott, az volt a zseniális.”²⁴

Móricz írói pályájának első szakasza, a századfordulótól a *Hét krajcár* 1908-ban történt megjelenéséig szakadatlan és sokszor reménytelennek látszó küzdelem volt saját írói egyéni-

²⁰ Móricz Zsigmond: *Hogy nézi a regényíró az életet?* (Móricz hagyaték.)

²¹ Móricz Zsigmond: *Hortobágyi típusok*. Az Est, 1923. IX. 23. Ua.: *Riportok II.* (1920—1929) Bp. 1958. Sajtó alá rendezte: NAGY PÉTER. (Továbbiakban: R.)

²² Móricz Zsigmond: *Jókai*. Nyugat, 1922. december 16. Ua.: *MIM*. I. 414.

²³ Uo.

²⁴ NÉMETH LÁSZLÓ i. m. 35.

ségének kialakításáért és érvényesítéséért, független művészi individuumanak kiteljesedéséért. „Írók nem követhetik egymást — vallja Móricz²⁵ —, mert az író csak akkor lesz íróvá, ha megtalálja a kivételesen és kizárólagosan egyéni útját.”

„Az irodalom ott kezdődik — írja másutt²⁶ —, amikor az író elvágja magát a világtól, s teljesen elzárt énjében megtalálja a külső világegyetemet mindenestől, összes csillagrendszerével s a kétirányú végtelennek minden titkával s tökéletességével. Az irodalom az egyéniség-nél kezdődik.” Elsősorban a korábban még lelkesítő és felszabadító példa: Jókai elhatalmasodó vonzásával kellett szembefordulnia. „Az új íróknak . . . nemcsak az élet dolgaival kell megcsatározni, hanem az elhalt nagyok dicsőségével is”.²⁷ „Egyáltalán érthetetlenül lassan jöttem rá saját írásom módjára — írja kezdő éveiről.²⁸ — S ennek Jókai volt az oka. Már huszonnégy-huszonöt éves voltam, s már csaknem egy évtized óta elvettem magamtól érzésben a Jókai világszemléletét, amely bennem, egy élettől elvált, valahogy az élet fölé emelkedett, színes, ragyogó képalakítás volt és még mindig nem bírtam gyakorlatban elszakadni a hosszú idő alatt megszokott, beidegzett módszertől.”

Visszaemlékezéseiben mindig világosan beszél arról, hogy saját írói egyéniségének megtalálásához akkor jutott el, amikor már sikerült elszakadnia attól a világszemlélettől, amelyet az otthon és az iskola örökségeként hordott magában, amelyet az ő szemében Jókai neve szimbolizált. Mert Jókai varázslata Móricz számára több volt, mint pusztán irodalmi hatás. „Jókaihoz csatlakozott az egész iskolai neveltetésem — írja²⁹ — a régen kialakult morális és etikai felfogás: a magyarság istenítése, a polgári élet helyeslése, a magántulajdon alapján való életfelfogás.” Másfél évtizeddel a *Hét krajcár* után, a sikert hozó novella gáttörő hatását is azzal magyarázza, hogy ez volt az a pont, amikor — „elszakadt a fonál, mely a Közrend köldökéhez”³⁰ fűzte.

Egyetlen nagyobb műhelytanulmányában³¹ azt is részletesen elemzi, hogy a világszemlélet alakulása, változása miként vált benne művészi teremtőerővé. Az *Árvalányok* c. kisregénye keletkezését mondja el ezzel kapcsolatban, értékes adalékokat szolgáltatva az írói nyersanyag és a világszemlélet sajátos relációjáról. Írói pályájának legelső éveiben egy kisregényben megírta a vidéki papi család társaságában tett egykori kirándulásának ártatlan emlékeit, meleg színekkel és idealizáló vonásokkal rajzolva meg benne a parókiák lakóit. Kéziratát a Bánffy Dezső alapította protestáns laphoz, a *Magyar Szó*hoz vitte, amelynek hasábjain, visszaemlékezése szerint, általában erkölcsi tanulságokra kiélezett, tanmeseszerű elbeszélések, jelentek meg. A kisregény fölé ezt a nagyonis kifejező hangulatú címet írta: *Galambfelhők*. „Kálvinista gyerek voltam, tehát elindultam Jókainak, Baksay Sándornak és a Protestáns Árvaházi Naptárnak az útján” — írja³² később magyarázatul a *Galambfelhők* keletkezéstörténetéhez. Hét év múlva Osvát a *Nyugat* karácsonyi számába kisregényt kér tőle. Móricz előke-reste a *Galambfelhőket*, a gyönyörű kézírással, hattyútollal írt szöveget (ebben az időben már gépen írta munkáit). „Már akkor túl voltam a Sáraranyon, Az Isten háta mögött, s egy kicsit másképpen láttam a világot, mint azelőtt. Újra írtam az egész regényt, az első szótól az utolsóig.”³³ Először is a kisregény címét cserélte ki: *Árvalányok* — ez lett az új cím. (Szép Ernő hozta ezt a szót Hajdúnánásról, ahol „az olyan lányokat, akik az emberiség, a férfiemberiség ádvét szolgálják, árvalányoknak nevezik”.³⁴)

²⁵ Móricz Zsigmond: Szentiváni kúria. Nyugat, 1930. VI. 1. Ua.: R. III. 51.

²⁶ Móricz Zsigmond: Nemzeti irodalom. Nyugat, 1921. II. 16. Ua.: MIm. I. 378.

²⁷ Móricz Zsigmond: A költő és a kritikus. Nyugat, 1926. XII. 1. Ua.: MIm. II. 29.

²⁸ Móricz Zsigmond: Jókai. Nyugat, 1922. december 16. Ua.: MIm. I. 414.

²⁹ Uo.

³⁰ Uo.

³¹ Móricz Zsigmond: Hogy nézi a regényíró az életet? (Kéziratok Móricz-hagyaték.)

³² Uo.

³³ Uo.

³⁴ Uo.

„A regény eredeti menete az volt, ami az Árvalányoké — mondja Móricz az első változatról.³⁵ — Egy papi család szekerre ül s elmegy vizitálni egy másik papi familiához. Valósággal résztvettem egy ilyen kiránduláson annakidején. De akkor úgy írtam meg, ahogy a Képes Családi Lapokban szoktak írni. A papék elolvadtak volna a boldogságtól, ha azt a Báránnyelűket [!] olvashatják a Magyar Szóban. Itt azonban egyszerre csak minden elébem tólt, amit annak idején nem akartam látni. Ahogy a vastag papné megölegette a kővérke kis tanítónőt . . . Ahogy dühösen kérték a fiai testére . . . Ahogy az urával halálos párbajt állott érzéki kielégíthetlenségében . . . Ahogy pletykáltak . . . Ahogy már két órája ettek és ittak.”

A lírai inspiráció fontosságát Móricz nemcsak a fiataalkori művekre vonatkoztatta. Végig azt vallotta, hogy minden igazi írás mélyén feltörő erejű, nagy indulatoknak kell feszülniök. Csak azt érdemes megírni, amivel az író a legközvetlenebb élményi-érzelmi kapcsolatba került. De nála ennek a belső érzelmi centrumnak hatalmas sugarai voltak. Minden egyéni érzése, élménye, fájdalma és tapasztalata nyomban nagy távlatokat kapott. Elynomott társadalmi rétegek sorsa és országos bajok éppúgy a legszemélyesebb ügyeivé váltak, mint a pthrügyi vagy a sárospataki gyermekkori sérelmek. „Nem a politika sodor egyre jobban a proletáriátus felé, de itt van körülöttem, s nem tudok menekülni előle” — írja naplójába 1936. október 26-án, kevéssel azután, hogy befejezte Csibéről szóló színdarabját.³⁶

3.

„Az írás lélektanához tartozik, hogy írás közben teremtődnek a dolgok, és csak a legritkábban igazodnak úgy, ahogy az író képzelte” — írja a *Míg új a szerelemben*,³⁷ amelyet részint az emel ki a kevésbé tökéletes művek közül, hogy éles fénnel világítja meg Móricz belső világának addig ismeretlen zónáit, másrészt az író műhelyitkaival kapcsolatban is sokat elárul, hol közvetlen szerzői beleszólások formájában (némi, nem éppen sikeres formabontással kísérletezik a regényben), hol meg közvetve, a szobrász-főhős vallomásain keresztül. Tehát az alkotás folyamatán belül is az ösztönösséget hangsúlyozza, a tervszerűség ellenében, éppúgy, ahogy az írás, az íróvá válás kevésbé konkretizált, általános kérdéseiben is ezt hirdette alapelveként. Egyik levelében is azt írja, hogy készülő regényében „az lesz, amit a szereplők diktálnak. Én csak stenografálok, amit ők beszélnek, ha már megindult a dialógusuk.”³⁸ A *Míg új a szerelem* szobrásza is az ösztönös erőből fakadó alkotásmód híve. „Rábizsa magát az ösztönre. Nem szereti a Lionardo módszerét, a végtelen és tökéletes kísérletezést. Ő a kezébe veszi az anyagot és *megcsinálja*. Ripplivel éppen azért tudott olyan meleg és harmonikus barátságba kerülni azonnal, mert az öreg benne felfedezte a másik művészetben ugyanazt, aki ő volt a festésben: 'egyszerre festés'. Az öreg Jóska vajon nem éppen úgy kényelemszeretettől csinálta s csak utólag készített hozzá módszertani elméletet, mint ő? . . . De művészi teremtésnél éppen az ihlettel áll szemben a tudományos alaposág. A művész nem laboratóriumban kísérletez, alkotásokban.”³⁹ Jászai Mari művészetének is az volt Móricz szerint az egyetlen korlátja (akit egyébként rajongva csodált), hogy a legelső pillanatban, amint a színen megjelent, a legelső hanggal, amellyel a hallgatónak belekapcsolta magát, az általa ábrázolt alak már véglegesen készen is volt, teljesen éretten, tovább már nem fejleszthetően.⁴⁰ Márpedig Móricz szemében a színház azért marad mindig fölényben a filmmel szemben, mert a színész játéka a színpadon örökké alakulásban, változásban, fejlődésben van, a film vászna pedig egyetlen produkciót rögzít. „A színháznak minden mozi által leverhetetlen és pótolhatatlan varázsa: az élő test, aki kell, aki izgat, aki ott születik hirtelen mozdulatokban, lelki, testi akcióban, a szemek és

³⁵ Uo.

³⁶ MÓRICZ VIRÁG i. m. 461.

³⁷ Móricz Zsigmond: *Míg új a szerelem*. Bp. 1939. 137.

³⁸ Móricz Zsigmond levele Magoss Olgának. 1937. VI. 31. MTAk.

³⁹ Móricz Zsigmond: *Míg új a szerelem*. Bp. 1939. 193.

⁴⁰ Vö.: Móricz Zsigmond: Jászai Mari. A Színpadi Szerzők Egyesületének vasárnapi közgyűlésén elmondotta Móricz Zsigmond. Pesti Napló, 1922. III. 14. MIm. I. 403.

a szívek és a vér pezsgésében, a nézőtér és a színpad egybelobbanásában.”⁴¹ Shakespeareben is az zavarja, hogy a nagy angol drámaköltészetében a világ már tökéletesen lezárt, teljes és abszolút: „a néző úgy érzi az első szónál, hogy útrakelt s megérkezett egy világba, amelyről eddig semmit sem tudott, de amely most teljesen kitarul s feltárul előtte.”⁴²

Ha nem az író előre is részletekbe menően kidolgozott terve irányítja pl. egy készülő regény kibontakozását, akkor mi viszi előre a cselekmény menetét? A pillanatnyi ötlet, a véletlen szeszély, a szerző váratlan huszárvágásai? Móricz elméletében a véletlennek is van némi formáló, variáló szerepe, fokozhatja az írás életszerű voltát, mert az élet is tele van váratlan véletlenekkel, de a döntő tényező, az igazi alakító erő nem a véletlen, hanem a készülő mű belső világában érvényesülő, az élet, a valóság törvényeit példázó, de annál még szigorúbb, még következetesebb törvényszerűség. „Az élet milliányi véletlennel variálja a bekövetkező események vonalát — írja Móricz a könyv és az élet kapcsolatáról elmélkedve.⁴³ — Ilyen véletlen, írás közben, az újonnan jött írói gondolatok sora. Végeredményben azonban az írói gondolatok vonata nem olyan veszélyes, és nem olyan eltérítő, mint a valóságos életé. Mert az író egy ember lévén, biztosabban érzi a valóságos törvények uralmát, s azoktól nem térhet el olyan könnyen, mint maga az élet.” Ebben az összefüggésben fejthető meg teljes mértékben inémt idézett önvallomásának értelme is, hogy az író csak azt írhatja, amit a szereplői diktálnak neki.

A naturalista irodalom az élet bármely részletének dokumentumszerű rögzítésére törekedett, és a valóság látható, szemlélhető képét — valójában az élet felszínét — tükrözte, a mélyebb törvényszerűségeket feltárására nem törekedett. Ha a kritika sakkbaszorította a naturalista írókat és kételkedett a mű hitelében, vagy megkérdőjelezte a cselekmény egyes mozzanatainak összefüggéseinek belső logikáját, valószerűségét, a szerző az életre apellált, és konkrét példákra hivatkozott, amelyeknek szemtanúja volt, vagy adatokkal hozakodott elő, amelyek tényszerűen igazolták, hogy a vitatott mozzanatot a valóságban is megtörtént, és az író csak passzív feljegyzője volt az eseményeknek. Ily módon a mű értékét nem alkotóelemeinek belső harmóniája, organikus egysége, hitelét nem a mű egészének valóságfeltáró ereje döntötte el, hanem az élet egyes tényeivel való egyezés esetlegessége. A naturalista művészetben minden egyéni tapasztalat, minden megtörtént esemény, gyakran a legvalószínűtlen, legkevésbé törvényszerű vagy tipikus jelenség is egyaránt tárgya lehet (tehát nemcsak megformálásra való nyersanyaga) az irodalomnak. A magát objektívnak valló irányzat, amely szinte tudományos módszerekkel vállalkozott a valóság leírására, miközben lemondott az alkotóm ívész erőteljesebb valóságformáló és alakító tevékenységéről, szinte észrevétlenül a legvégtetesebb szubjektívizmusba sodródott, nagy szerepet kapott benne az egyéni indulat éppúgy, mint a véletlen, az esetlegesség kiszámíthatatlansága.

Móricz esztétikai nézeteiben nem nehéz megtalálni a naturalista szemlélet nyomait, különösen kezdő író korában, de később is, bizonyos mértékben mindvégig. Ez leginkább akkor szembetűnő, amikor Móricz az élet és az irodalom szorosan összefüggő, szétszakíthatatlan kapcsolatáról beszél. Némelykor az élet és irodalom között olyan párhuzamos és evidens kapcsolatot tételez fel, amelyben a probléma egyszerűsített, naturalista felfogása mutatkozik meg. „Nem alakítom az eseményeket, csak közlöm a megtörténteiket, sőt a történetét” — írja egyik levelében.⁴⁴ Kezdő éveiben végigolvasta a magyar drámai irodalom minden valamirevaló alkotását, és amikor olvasmányainak rendezésébe kezd és megírja huszonöt éves korában a magyar színpad hagyományairól szóló tanulmányát, szinte egyetlen kritikai szempont vezet, azt kutatja, hogy a magyar élet valóságából mit tudott megragadni a hazai drámai irodalom. Az irodalmat

⁴¹ Móricz Zsigmond: Színház, színésznő, közönség. Színházi Élet, 1933. I. 22. Ua.: R. III. 283.

⁴² Móricz Zsigmond: Hamlet, dán királyfi. Nyugat, 1923. Ua.: MIm. I. 443.

⁴³ Móricz Zsigmond: A könyv és az élet. Magyar írók a könyvről. Bp. 1930. Ua.: MIm II. 159.

⁴⁴ Móricz Zsigmond levele Magoss Olgának. 1925. XII. 25. MTAK.

az élet oldaláról vizsgálhatja. De naturalista elvei később egy igényesebb, realista felfogás kereteibe illeszkednek. Mint idéztük, a véletlen szerepét a maga helyére teszi az alkotó munkában, és az alkotás folyamatában többre értékeli az élet esetlegességéinél „a valóságos törvények uralmát.” A naturalista elméletből is elsősorban azokat az elemeket veszi át, amelyek az élet vizsgálatát, tehát a valóság mélyrehatóbb feltárását vallják programként: „meg vagyok győződve felőle — írja 1912-ben⁴⁵ — hogy Zolának igaza van: az igazi regény és éppen a regény sokkal inkább, mint akármely más művészi termék kísérleti vizsgálata az életnek.” A műalkotás folyamatában érvényesülő spontaneitás igénye sem naturalista célokat szolgál nála. Elveti ugyan a maga *a priori* tételeit előzetes tervrajzokba merevítő művész gyakorlatát, de azért hirdet ösztönösséget, mert így érzi a legbiztosabban annak lehetőségét, hogy munkaközben magából az anyagból rajzolódjanak ki a mélyebb összefüggések, az élet, a valóság rejtehető erői, törvényei, igazságai. „Nem igaz — írja már idézett cikkében —, hogy az író így is megírhatja s úgy is megírhatja, mi történik a hőseivel: ő is csak egyféleképpen írhatja meg. Nem is tudom, volt-e példa valaha arra, hogy egy író a regényét ugyanazokkal a személyekkel, mégegyszer megírta volna úgy, hogy minden másképpen folyjon le. Tehát az írónál is ugyanúgy csak egyféleképpen történhetik meg valami, mint az életben. Miért? Azért, mert az író is az egyedül lehetséges igazságot keresi, mint az élet.” Móricz alkotói ösztönössége tehát feloldja az író kezét az eleve meghatározott feladatok, célkitűzések, aprólékosan kidolgozott terveinek kényszerétől, hogy minél alkalmasabbá tegye egy alapvetőbb kööttség, a valóság törvényszerűségeinek, az élet általa felismert igazságainak kifejezésére. „Vannak szobrászok, akik évekig keresik a gondolatuknak megfelelő modellt: ő az életből indul ki s a munkaközben válik égi jellé a nyers massa” — mondhatja ki Móricz a maga meggyőződését és fogalmazza meg írói gyakorlatát a *Míg új a szerelem* szobrász-hőseivel.⁴⁶

Móricz esztétikai felfogásában rendkívül fontos szerepe van az írás anyagának, az alkotás közben „égi jellé” váló nyers masszának. Írói moráljának első és legfontosabb tétele a valóság minél hívebb és minél teljesebb visszaadása a műalkotásban. Ami valóság, ami megtörtént az életben, az író munkája szempontjából az már morális tény, amit nem szabad kontár kezekkel elrontani: „ami az emberrel történik az mind természetes. Ami van, ami megtörtént, ami cselekedet, az nem lehet hamis. Hamis, fals, csak a tálalás lehet” — írja egyik levelében.⁴⁷ Szinte kultikus jelentősége van nála az érzékelhető valóságnak. Nem véletlen, hogy éppen ifjúkora elszállt vallásos mámorával kapcsolatban fogalmazza meg, hogy számára az őt érzékel felfogható igazság és valóság a szép.⁴⁸

A valóságnak ebből a felfogásából következik az életet ekként látó író, művész kifogyhatatlan témabővsége: „mindig számtalan témám van készenlétben, soha témahiányban nem szenvedtem, ellenkezőleg: tömérdek életre volna szükségem, hogy mindazt megírjam, ami megírásra valónak fejraktározódik bennem” — vallja az *Életem regényében*.⁴⁹ A *Míg új a szerelem* szobrászával kapcsolatban magyarázatát is adja ennek a gazdagságnak: „nincs emberi fej, mely a szobrász vésőjére ne volna méltó. Ha tökéletes konstrukciójú azért, ha torz, azért. Minden fejből ki lehet vévni az egész emberiség szimbolumát.”⁵⁰ Az anyaggyűjtés szempontjából különösen a társadalom alsóbb rétegeihez tartozó emberek érdeklík. Az egyszerű, nincstelen emberek életében több megírásra való tartalmat, színt, ízt talál, mint a felsőbb rétegekben. Szintén a Jókai-elbeszélések hatásával magyarázza azt is, hogy érdeklődése már nagyon korán a kisemberek élete, „a szegény emberek földszintje” felé fordult.⁵¹ „Az, aki a megnéző, a

⁴⁵ Móricz Zsigmond: Kaffka Margit. Nyugat, 1912. Ua.: MIm. I. 281.

⁴⁶ Móricz Zsigmond: *Míg új a szerelem*. Bp. 1939. 195.

⁴⁷ Móricz Zsigmond levele Magoss Olgának. 1936. VII. 3. MTAK.

⁴⁸ Vö.: Móricz Zsigmond levele Magoss Olgának. 1936. X. 8. MTAK.

⁴⁹ Móricz Zsigmond: *Életem regénye*. 102.

⁵⁰ Móricz Zsigmond: *Míg új a szerelem*. Bp. 1939. 195.

⁵¹ Móricz Zsigmond: Jókai. Nyugat, 1922. Ua.: MIm. I. 414.

kereső, az író szemével fordul az emberek felé, gyakrabban találja meg a maga speciális típusát az alacsonyabb társadalmi klassziszokban, mint a magasakban — írja egyik riportjában.⁵² — Sok alak, sok forma, sok egyéniség erős impressziójával tértem meg abból a csodálatos álmvilágból, amit háborúnak nevezünk.”

Ifjú éveiben Balzac példájára olyan regénysorozat megalkotásáról ábrándozott, amely az egész magyar társadalom különböző rétegeinek életét mutatta volna be. Írói gyakorlata már kezdetben sem igazolta ezeket az ifjúkori terveket, későbbi esztétikai megnyilatkozásaiából pedig az látszik, hogy a naturalista, vagy a fogalom XIX. századi értelmében vett realista felfogása helyett inkább hajlott az impresszionista szemlélet és módszer felé, a pillanat élményében keresve a nagyobb összefüggések, az egész revelációját. „Előttem a pillanat keretében minden benne van, amit az élet adhat” — mondja egyik levelében.⁵³ Rippl Rónairól is azt írja, akit mint alkotóművészt alighanem a legközelebbi rokonának tartott, hogy azért rajzolt szakadatlan, mert ittas volt a valóságtól s le akarta kötni a pillanatot a végtelennel.⁵⁴ Ugyanezek a gondolatok — a végtelen témabőség és a részletben az egészet megvillantó alkotói képzelet — nyerne megfogalmazást a *Míg új a szerelem* szobrászával kapcsolatban is: „oly habzó, túlcsepogó, oly erős a képzéleti élete, hogy elég neki egy szelet s abból már megalkotja az egészet, amiből való. Ha ugyanabból a tömbből második, harmadik, tizedik töredéket kapja, nem ugyanazt az egészet alkotja ki, hanem folyton újat és mást. Minden új vonal már valami új lehetőség felé lobban benne. Csak egy árnyalatnyi eltérést s már ő a végtelenségbe vetíti a különbséget.”⁵⁵

4.

Móricz miközben az anyaghoz való hűséget hirdeti az alkotó munka legfőbb követelményeként és az élmény minél közvetlenebb, másíthatlan kifejezését kívánja, ugyanakkor az írói fantáziának, az anyag árnyalati eltéréseiből külön világokat teremtő képzelőerőnek is rendkívül nagy fontosságot tulajdonít. Gyakran hangsúlyozza, hogy ugyanabból az életanyagból két ember feltétlenül egész más művet alakít: „az író ugyanis képtelen egyébre, csak hogy nyersanyagot vegye az életből kapott „anyagot”, s azt könyörtelenül sajátjává teszi.”⁵⁶ 1936-ban arra bátorítja debreceni nőismerősét, hogy dolgozza ki saját élettörténetét a lehető legnagyobb őszinteséggel, a legapróbb mozzanatokra, emlékképekre is kitérve, a valóság mindennemű megmásítása nélkül. A debreceni asszony valóban meg is ír néhány fejezetet és Móricz reflexióiból arra lehet következtetni, hogy a megküldött részek további megmunkálását, végső kidolgozását az íróra akarta bízni. Erre írhatta Móricz válaszképpen: „Én pl. soha nem volnék képes abban a szellemben alkotni meg ebből a közlésből a végleges képet, amilyenben maga érzi. Én tökéletesen ellenkező egyéniség vagyok. Kezemben durva és kemény életfelfogás tola-kodnék be: kritika és romboló akarat. A szenvedő lélek passzivitása bennem hiányzik. Én, ha hozzányúlnék, először is darabokra törném ezt a finom élő anyagot, hogy valami mást kovácsoljak belőle.”⁵⁷ Móricz „esztétikájában” nemcsak az anyagnak, az alkotó kezében „égi jelle” való masszának van szinte kultikus jelentősége, de maga az írás, az alkotó teremtő tevékenysége is minden egyébnél magasabbrendű életfunkció. Először Kaffka Margit regényével kapcsolatban fogalmazta meg azt a több változatban is felbukkanó tételét, hogy az író és általában a művész az igazi életét a művészetben éli ki. Szerinte ott kezdődik az író, ha az életet az írásban tovább tudja élni.⁵⁸ Az írás az író életének a legfőbb értelme, mert az író élete az

⁵² Móricz Zsigmond: Szurmay. Pesti Hírlap, 1915. XII. 21. Ua.: R. I. 143.

⁵³ Móricz Zsigmond levele Magoss Olgának. 1936. X. 8. MTAK.

⁵⁴ Móricz Zsigmond: Mindig rajzolt. Rippl Rónai emléke kísért. Pesti Napló, 1937. XII. 1. Ua.: MIm. II. 363.

⁵⁵ Móricz Zsigmond: *Míg új a szerelem*. Bp. 1939. 194.

⁵⁶ Móricz Zsigmond levele Magoss Olgának. 1936. VI. 15. MTAK.

⁵⁷ Móricz Zsigmond levele Magoss Olgának. 1936. VIII. 14. MTAK.

⁵⁸ Vö.: Móricz Zsigmond: Kaffka Margit. Nyugat, 1912. II. 1. Ua.: MIm. I. 281.

Írásban teljesedik ki. „Nyílt és tudatalatti erényei s bűnei és maga az élet nívója, amely adott neki: csak ott tör ki salakatlanul s egészen, a betűin keresztül.”⁵⁹

A kritika méltán csodálja Móriczban, hogy az élő beszéd határtalan, eleven áradása szabadult be írói nyelvébe, hogy közelebb vitte a betűt az élethez, de ő az írást vallja a legtökéletesebb kifejezési formának, nem az élőbeszédben történő közlésmódot. „Az ember beszéd közben sokkal többet tud közölni, mint ennek a nehéz és fárasztó munkának a segítségével, amit írásnak nevezünk — állapítja meg egyik levelében.⁶⁰ — De az írás által hasonlíthatatlanul mélyebb, teljesebb és hatékonyabb a közlés, mert az nem közlés, hanem valódi új, az igaz, nál sokszor izgalmasabb és szuggesztívebb átélés.” A műalkotás folyamatának a leglényegére, hogy abban a bizonyos felfokozott életben miként teljesedik ki az író minden bűne, erénye, egész emberi tartalma, és miként válik az átélte élményből az élet meglátott jelenségeiből betű, tehát műalkotás, ezekre a végső kérdésekre Móricz sem tud válaszolni. Mindarról, ami az alkotás folyamatából racionális eszközökkel rögzíthető, pontos, hű képet tud adni. Legtisztabban talán Kaffka Margitról szóló tanulmányában közelíti meg a kérdést. „Az író viviszekció alapján áll: az élet ránézve a laboratórium, ahol ő maga, mint szereplő éppen azért olyan idegen, mert az agya szakadatlanul egy külön, önző munkát végez: fotografál, boncol, eleméz, csoportosít, feldolgozza kész anyaggá a lényeg büvkörébe került létet. Mikor megírja a művét, már csak a kisebb és könnyebb részét végzi munkájának: a kész eredményeit adja közre.”⁶¹ Erre vonatkozó nyilatkozataiban azonban mindig marad valami misztikum: „soha senki ki nem analizálhatja, mi az élet s mi a lelemény a regényben.”⁶² Az ihlet feltöréseit, kihagyó, majd visszatérő jelentkezéseit, az író ihletet „fegyelmező” készségét, a műalkotás folyamatának ritmusát még meg tudja fogni, de maga a metamorfózis, a nyersanyag műalkotássá való átalakulása végső soron számára is megközelíthetetlen marad. „A legnagyobb öröm, lelkesedés és égés a kezdet. Az első koncepció — vallja az írás folyamatáról egyik Debrecenbe küldött levelében.⁶³ — Aztán, ahogy a munka halad, rákényszerítem magam, hogy folyton ilyen új kérdéseket termeljek ki... A befejezés mindig nagyon nehéz, kimerítő és elcsüggesztő.”

Talán egyik 1936-os levele mellékesnek látszó megjegyzésében, sokatmondó „elszólásában” árul el a legtöbbet erről a titokról. A belső szekréciós elváltozásokhoz hasonlítja az írói alkotómunka eredményeit, „melyek az író lelkében részben a valóban felvillant érzések újraélései, részben azonban az írás különös folyamatának termékei.”⁶⁴ Még világosabbá válik ennek a megjegyzésnek az értelme és ars poetica jelentése, ha vonatkozásba hozzuk Móricz egy másik, szintén mellékesen elmondott, futólagos levélbeli vallomásával. Arról ír debreceni nőismerősének, hogy az írónak írás közben milyen sok szempontra kell figyelemmel lennie, hányféle gátlást, kétséget kell legyőznie. „Csak a legutolsó sorban jön a művészi kétség: az igaz, hogy a művészi megoldás megszokott oldani minden más kérdést is.”⁶⁵ Móricz önvallomásai tehát a művészi teremtőmunka folyamatából két (a valóságban természetesen együttható és csak a tudat számára kettéválasztható) mozzanatról számolnak be: az egyszer már megélt valóság minél mélyrehatóbb újraéléséről és a kifejezés, az írásbefoglalás mindent kiteljesítő, mindent korrigáló, kifejező és megoldó tevékenységéről.

5.

A valóság, a megírásra való anyag végtelen tiszteletéből következik, hogy Móricz rendkívül fontosnak tartotta a közvetlen tapasztalatot és az élmény frissességét az írói munkában. 1935-ben arról ír, hogy már harmincegy éve dolgozik lapnak, de újságíró sohasem lett belőle.

⁵⁹ Móricz Zsigmond: Ady Endre. Ady-Múzeum, 1924.

⁶⁰ Móricz Zsigmond levele Magoss Olgának. 1935. VIII. 14. MTAK.

⁶¹ Móricz Zsigmond: Kaffka Margit. Nyugat, 1912. II. 1. Ua.: MIm. I. 281.

⁶² Móricz Zsigmond levele Magoss Olgának. 1935. IX. 26. MTAK.

⁶³ Móricz Zsigmond levele Magoss Olgának. 1936. X. 8. MTAK.

⁶⁴ Móricz Zsigmond levele Magoss Olgának. 1936. VIII. 14. MTAK.

⁶⁵ Móricz Zsigmond levele Magoss Olgának. 1936. III. 18. MTAK.

„Így sikerült megőrizni az élményszerzés frissességét, számomra talán ez a legfontosabb szükséglet az írói munkához.”⁶⁶ Az első világháború idején is ezért kéri Tisza Istvánt, hogy mint író elmehessen a harctérre, egészen a lövészárkokig,⁶⁷ és ugyanez az igény készítette arra, hogy amikor csak tehetette, utazzon és szétnézzen az országban. „Az idén csak egyszer tudtam kimeni a vásárra betegségem miatt. Lábammal van bajom, de azért felkeltem s kimentem, jó botomra támaszkodva — írja egyik riportjában 1932-ben.⁶⁸ — Nagyon szeretem a tömeget s az életet. Én nem az álmok embere vagyok, hanem az életé. Az én álomom az élet. Engem csak az élet, az esemény, a valóság inspirál.” Utolsó éveiben határtalan fáradtsággal és sok betegséggel küszködve is újra meg újra útnak indult, különösen gyakran Észak-Erdélybe és a Dunántúlra. Ebben a században alig volt magyar író, aki olyan jól ismerte az ország legkülönbözőbb vidékeinek életét, aki annyi felé megfordult volna, mint Móricz, de az emberek megismerésének kívánságában nem ismert mértéket. Ötvenkilenc éves korában arról panaszkodik egyik levelében, hogy házasságai, a családi élet visszatartották attól, hogy még több embert, még több emberi problémát megismerjen. „Ennek az lett a következménye, hogy én, aki figyelő ember vagyok, egyre jobban eltávolodtam az élettől, — hiszen én azt szeretném, ha minden embert, s mindenkinek minden ügyét személyesen ismerhetném. Nem könyvolvasó ember vagyok, hanem életolvasó, emberkereső.”⁶⁹ Nagyon jellemző ebben a vonatkozásban az a feljegyzése is, amit Csibével való ismeretségéről írt be naplójába: „Számomra a forrás, az az összekötő kapocs avval a világgal, amelyet képvisel. Tudom, hogy kegyetlenség, humánus szempontból, hogy még mindig otthagytam az ágyrajáró állapotban, de ha kiemelem, akkor hol a regény? . . . Soha nem jutott volna eszembe, hogy egy kis úrilányt, csak mert fiatal és bármennyire csinos, pártfogásomba vegyek: számomra kincs, mert egy ismeretlen világot képvisel s oly nagyszerűen beszélget, öröm belőle novellát csinálni . . .”⁷⁰

A megformálás, az írói alakítás gondja Móricz esetében elsősorban arra irányul, hogy olyan kifejezési formát találjon, amely az átélt valóságnak, az élménynek, a műalkotásba való minél frisebb, közvetlenebb átvitelére alkalmas. Fiatal éveiben költő akart lenni, és vallomásai szerint elsősorban Ady költészetének elragadó hatása miatt mondott le a poétaságról. Hatalmas erőt fordított színírási kísérleteire, a nagy anyagi sikereket is a színháztól várta, de nehezen dolgozott a színpad számára: „amilyen könnyen és habozás nélkül írom a regényt, oly keservesen, bizonytalanul és állandó elégedetlenséggel a színdarabot” — vallja az egyik levelében.⁷¹ Mint érett író a legalkalmasabb műfajának a regényt érezte. A regény keretei között mozgott a legbiztosabban, ez volt a legközvetlenebb, leggátlástalanabb kifejezőmódja, az élet nagy áramlását is a regény kötött kötetlenségében tudta legjobban érzékeltetni. „A regény a legszabadabb formája a művészi életnek . . . A regényíró még a drámairónál is sokkal szabadabb. Neki igazán alig van mesterségbeli gátja. Csak éppen annyi van, hogy legyen egy kis külső segítsége az áradás kormányzására” — fejt ki véleményét a *Színek és évekkel* kapcsolatban.⁷² Az élő beszéd, vagy a magánlevél teljes szabadsága nem jelentett számára olyan határtalan kitarulkozási lehetőséget, mint a regény. „A levél számomra nem irodalmi forma; nem tudom a levélben oly őszintén kiadni magamat, mint a regényben” — írja mentegetőzéseképpen debreceni bizalmasának.⁷³ A novelláról azt vallja, hogy a regény mellett nem jelent számára külön kifejezési lehetőséget, a novellától is az élet folyamatainak az érzékeltetését várja, éppúgy mint a regénytől. De annak is tudatában van, hogy ezzel az igénnyel a magyar prózában a novella

⁶⁶ Móricz Zsigmond levele Magoss Olgának. 1935. IX. 21. MTAK.

⁶⁷ Vö.: Móricz Zsigmond: Emlékszem. Szegény emberek. Bp. 1939. 148.

⁶⁸ Móricz Zsigmond: A világ legszebb vására. Nyugat, 1932. VI. 1. Ua.: R. III. 262.

⁶⁹ Móricz Zsigmond levele Magoss Olgának. 1938. II. 8. MTAK.

⁷⁰ Idézi MÓRICZ VIRÁG i. m. 469.

⁷¹ Móricz Zsigmond levele Magoss Olgának. 1937. I. 13. MTAK.

⁷² Móricz Zsigmond: Kaffka Margit. Nyugat, 1921. II. 1. Ua.: MIm. I. 281.

⁷³ Móricz Zsigmond levele Magoss Olgának. 1936. IX. 11. MTAK.

új lehetőségeit teremtette meg. „Én nem tudom, mi a novella s mi a regény között a különbség — írja.⁷⁴ — Nálam csak annyi különbség van, hogy a novella a regénynek egy fejezete. A régi felfogás szerint a novellában egy regény kivonatának kell benne lenni. Tehát egy nagy mese dalban elbeszélve. Nálunk Mikszáth tette divatossá, hogy a novellában szabad egy kis idillikus tükörcserepet keretezni be, az életnek valami nagyon kicsi kis pillanatáról, azt egy parányit felnagyítva, hogy a három vagy négy lábacsákra méltó legyen. Én ezt sem csinálom. Én a novellában is ugyanazt a folyamatos, döbbenetes, vagy szürke életfolyást érzem, s akarom éreztetni, amit pl. a regényben, ahol távolibb vidékekre tehet az ember kirándulást.”

Pályájának egyes periódusaiban a regény műfaji kötöttségeit is szűknek érzi, gátlónak a valóság teljesebb megragadására. Ilyen kitörési kísérlete volt a *Míg új a szerelem*, ahol a cselekményt több ízben megszakítva maga az író szól bele a regénybe, beszélni kezd a regényről, a regényírásról, a regény figuráiról, saját közérzetéről, gondjairól, írói múltjáról . . . Móricznak is tudomása volt a korabeli formabontási kísérletekről. Már 1936-ban arról ír, hogy az ő regényeinek kötetlenségük ellenére is van belső szerkezetük, „ennyiben konzervatív vagyok — írja⁷⁵ —, már rajtam messze túl száguldottak a legújabb irodalmi irányok, ahol absolute semmi szerkezet, tehát semmi megoldás, jelképies tartalom, vagy bármilyen gondolati kör lezártsága nincs.” A hagyományos regényforma fellazításával kísérletezik önéletrajzi művében, az *Életem regényében* is. Ez sokkal szerencsésebb, eredményesebb és Móricz írói alkatahoz, múltjához jobban illeszkedő vállalkozás volt, mint a *Míg új a szerelem*. Előre készül rá, előre élvezi a kínálkozó lehetőségeket, amelyeket a minden eddiginél szabadabb forma kínál. „Örülök, hogy végre elszántam magam erre az önéletrajzra: itt nem kell alakokat és jeleneteket komponálni, minden itt van készen . . . Most igyekszem mindent kikerülni, ami regény s az élet árját fogom megnyitni, amint zsiliptelenül dagad árvízzé” — írja az *Életem regénye* beharangozójában.⁷⁶ Persze ebben a nyilatkozatban van némi illúzió is, mert az átélt események nem állnak össze csak úgy maguktól az egykori történes sorrendjében az önéletrajz írása közben sem. Móricz írói képzeletének, teremtőerejének az *Életem regénye* írása közben is éppúgy működnie kellett, mint többi művének életrekeltésekor. Ezt bizonyítja életregényének számtalan, kitűnően megmunkált figurája és a könyv nagyszerű jelenetei. De annyi biztos, hogy írói pályája utolsó szakaszában Móricz minden korábinál szívósabban kereste az élet regénybe áramlásának, az élmény művé válásának közvetlenebb, zsiliptelenebb lehetőségeit. Németh László regényéért, *A másik mester*ért is azért lelkesedik, mert az élmény közvetlen behatolását érzi az irodalomba, és a *pillanatban* megnyilatkozó nagy perspektívákat. „Senkinél sem olvad ily villámfényben irodalommal az élet, az úgynevezett valóság, a pletyka, a véletlen pillanat nyer nála távlatot és filozófiai magasságot” — írja 1942-ben Németh regényéről.⁷⁷ A tervezett Rózsa Sándor-korabeli élet egész hullámlása érezhető legyen. „Most különben feltaláltam a regényírásnak megint egy új fajtát: mindent elmesélek, amit megtudtam a korról — írja Debrecenbe, nem egészen öt hónappal a halála előtt.⁷⁸ — A regény hőse az élet, amely kavargó és szétveti a formákat. Ez a regény is azt teszi.”

6.

„Különben a regényről, látom, nincs egyező stilisztikai felfogásunk. Maga a regénytől még mindig a régifajta, jókaias, balzaci vagy tolsztoji Nagy Mesét kívánja. Rólam már a legelső regényem, a Sárany után megírták a régi kritikusok, hogy egy novellára való benne az

⁷⁴ Móricz Zsigmond levele Magoss Olgának. 1936. VI. 15. MTAK.

⁷⁵ Uo.

⁷⁶ MÓRICZ VIRÁG i. m. 477.

⁷⁷ Móricz Zsigmond: Németh László: A másik mester. Hid, 1942. II. 10. Ua.: MIM II. 472.

⁷⁸ Móricz Zsigmond levele Magoss Olgának. 1942. V. 2. MTAK.

egész” — írja Móricz Debrecenbe 1936. június 15-én kelt levelében.⁷⁹ A Debrecenbe küldött levelek nyugodt, gyöngéd tónusából szembetűnő türelmetlenséggel sistereg ki ez a néhány mondat. Válasz ez a levél azokra a megjegyzésekre, amelyeket a debreceni asszony a *Rab oroszán* olvasása után írt meg a szerzőnek. Móricz az asszony reflexióiból azt látta, hogy debreceni olvasója értetlenül áll azokkal az elvekkel szemben, amelyek az ő esztétikai meggyőződésének legfontosabb részei. A hagyományos epikai formához, a „Nagy Meséhez”, tehát a regényes meseszöveveshöz való ragaszkodás Móricz szemében annyit jelentett, mint szövetségben lenni a korábbi írógenerációkkal, megtagadni azt a forradalmian újat, amit az ő nemzedéke hozott, végső soron lemondani a valóság, az élet ábrázolásának azokról a tágabb lehetőségeiről, amelyeket ők küzdöttek ki hatalmas erőfeszítésekkel és harcokkal. A huszonöt éves *Nyugat* ünnepélyén is így summázta nemzedéke nagy irodalmi vívmányát:⁸⁰ „mi kötöttük össze a mese világát a való élettel, mi emeltük fel a mindennap szépségét a túlvilági fények közé.”

Móricz szemében két ellentétes véglelet jelent a „mesemondó” és az igazságot kereső, a maga meglelt igazságát megvallani akaró író típusa. Ez a kérdés nála nemcsak szemléleti probléma, hanem morális ügy is. A *Bál* lapjain így polarizálja a két típust, a gimnázista Nyilas Misi és a diák nagybátyjának, a gimnázium igazgatójának párbeszédében:

„ — Én azt hiszem, minél nagyobb egy író, annál nagyobb kötelessége a legfontosabb dolgokban szintvallani és megmondani, mi az igazság és mi a kötelesség.

— Barátom, te nagyon furcsán fogod fel az író hivatását. Az író a mesemondó. Ahogy a fonóban vannak öreg emberek, akik a legszebb meséket tudják és munka közben avval szórazkottatják a hallgatókat, éppen úgy van az irodalomban. Az író csak meséljen, szépeket és mulatságosokat, de egyéb nem tartozik rá.”⁸¹

A diák az igazságért küzdő íróért lelkesedik, a nagybácsi ideálja a „mesélő” író.

Móriczban az író-próféta gondolata nyilván erős mértékben Ady hatására alakult ki, de minden jelentősebb tapasztalata is ezt a magatartást erősíthette benne. Alkata szerint aligha lett volna belőle harcos író. Nem a Tolnai Lajosok, Ady Endrék, Szabó Dezsők nyughatatlan indulatával lobbant be az irodalomba. De ahányszor a valóság mélyebb tárnáiból a napfényre hozta valamely új észrevételét, és a maga igazságát meglelt ember friss örömeivel nyomban és gyanútlanul kimondta, amit észlelt és felfedezett, mindig a makacs előítéletek drótszövetébe ütközött. A visszautasítás, a tagadás csak újabb feltárásokra ösztökélte, és így vált benne a valóság, a mélyebb összefüggések megragadásának talán pozitívista indítékú igénye morális kérdéssé. Az első világháború idején Tisza István udvariasan teljesíti Móricz kérését, megadja az engedélyt, hogy mint újságíró az első frontvonalakig előre mehessen anyaggyűjtés végett. De válaszlevelében azt is megjegyzi, hogy a harctéren remélhetőleg megismeri majd Móricz a hős magyar katonát és megszereti, mert eddigi írásaiból azt látja, hogy „a magyar parasztot csak elítéli és egyáltalán nem szereti.”⁸² Móricz nyomban kimegy a frontra, szemlél, beszélget, gyűjti az anyagot. „A papír s a ceruza minden szemérem nélkül állandóan a kezemben volt, de különösen a háború alatt vált valóságos mániámmá” — írja visszaemlékezésében.⁸³ Ezekből az élményekből, tapasztalatokból születik meg végül nagyszerű pacifista novellája, a *Szegény emberek*. A legnagyobb vihar a csehszlovákiai útjait követő nyilatkozatai nyomán támadt körülvette. Ebben az esetben ismét az történt, hogy külföldi látogatása után olyan tapasztalatokkal tért vissza, amelyeket nem tudott magában tartani. Alig ért haza, már hirdette is, hogy a csehszlovákiai fiatal magyar értelmiség rendkívül nehéz helyzetében is a haladásnak több lehetőségével rendelkezik, mint a hazai. Mikor ezt kimondta, minden bizonynal még a

⁷⁹ Móricz Zsigmond levele Magoss Olgának. 1936. VI. 15. MTAK.

⁸⁰ Móricz Zsigmond: A huszonöt éves *Nyugat* ünnepe. *Nyugat*, 1932. I. 16. Ua.: MIm. II. 232.

⁸¹ Móricz Zsigmond: *Bál*, é. n. 189.

⁸² Móricz Zsigmond: *Emlékszem. Szegény emberek*. Bp. 1939. 148.

⁸³ Uo.

veszélyét sem érezte kijelentésének. A nyilatkozatait követő hatalmas felzúdulás pedig a kérdés további tisztázását, kifejezését, a probléma mélyebb elemzését kényszerítette ki belőle. Móricz valamiképp mindig módot talált arra, hogy teret nyerjen, akár kisebb engedmények árán is, kritikai magatartásának érvényesítésére. Így sohasem kellett végleg feladnia az író-prófétá társadalomkritikus attitűdjét. A kritikai szemlélet egész írói lényével összeforrott. Ha kritikai szemléletének érvényesítéséről teljesen le kellett volna valaha mondania, alighanem mint író is megszűnt volna létezni. A kezdő író is arra bátorítja, hogy merje az embereket bíráló szemmel nézni. „Ha már kritikát mer gyakorolni az emberek fölött, akkor már szinte kész író” — írja egyik levelében.⁸⁴

Móricz írói pályájának volt egy átmeneti időszaka, amikor az egész életművére jellemző író-prófétá attitűdöt némileg visszazorítja magába, és egy új magatartást kezd kialakítani, új írói elvekkkel, egy kevésbé aktív, inkább szemlélődő-élvező attitűdöt. Első felesége halála után, 1925 körül, a Simonyi Mária-hoz fűződő új szerelem idején jelentkezett Móriczban ennek a fordulatnak az igénye. „A feleségem mindig mondta, hogy titokban a Szerencse morcos fia vagyok — írja egyik mátrai riportjában, 1925 májusában⁸⁵ — s milyen szép az idén a táj, nem bírok betelni a nézésével, iszom, habzsolom, úszom a természet mindent betöltő szépségét, mert soha, soha nem törődtem életembe a vonalak, a formák, a felületek szépségével, csak összehúzóztam szemmel vizsgálgattam a karraktert, amit Lényeknek tekintettem: és most a Szépség lesz lényeg a szívem előtt. És legelvé áhítom. A virágos rét. A buja búza. A finom rozs. A hihetetlen dús idei fái virágzás. Soha nem vettem észre: a szobák mogorva lakosa voltam. Ifjúkorom szű-élete . . . Vénsegemre tárom ki az ablakot az életre, amikor késő? . . .” Persze ez az „átváltás” nem ment olyan könnyen, mint ahogy az extatikus pillanatok ígérték. A mélyen-ülő szem, az örökre a karakter titkos labirintusaival vívódó tekintet nem könnyen tudott kitarulni egy derűsebb, harmonikusabb szemléletbe. Sőt az új látásmód jelentkező válságot is idézett elő írói munkájában. „Lássa, van egy módszertani baj is a tollammal — írja 1926 márciusában, Debrecenbe.⁸⁶ — Én eddig az életet csupán az *akcióban* láttam. Nekem igen könnyű volt írnom, mert az élet minden jelenségét, ami feltűnt előttem tökéletesen ismertem. Bizonyára csak azokat a jelenségeket láttam meg, amelyek beleillettek világszemléletembe, s azokat azonnal tisztán s élesen tudtam közölni, kezelni . . . Két ember egymással szemben való viszonya csak az összetűzés pillanatában világosult meg előttem. Harc. Ez volt az elemem. A harcban minden karraktert, s egész múltat, minden milliót s minden lényegét ki tudtam fejezni. Ma másképp van: ma látom, hogy egy bizonyos ponton túl megszűnik a harc . . .” Az új érzések, az új látásmód jelentkező nyomán egész korábbi világának értéke-értelme is kérdőjelezhető kap. Egy évtized múlva a *Míg új a szerelem* lapjain újra átéli ennek az új távlatokat felvillantó, de mégiscsak válságos periódusnak az élményeit. „Mindig vaskos, kemény, formás és formátlan, de rettenetesen reális figurákat adott az anyag neki: most meg fog jelenni a karcsú, magas, a hihetetlen hosszú derekú, vékony nyakú, vékony lábszárú, földöntúli figura . . . Már megnézte, s alig várja, hogy legalább rajzban kísérletezzen ezekkel a vonalakkal, amelyek pont szemben állanak eddigi életszemléletével . . . Utálta most a tömzsi és vaskos munkásságot, amin eddig átment. Sokat dolgozott és aránylag sok sikere volt, de nem jutott el a magasztoshoz. Inkább a félelmeshez.”⁸⁷

Különböző tényezők is indokolhatják, hogy Móricz pályájának ez a szakasza csak múltó intermezzo volt. Egyrészt az új szerelem és az új házasság, amely Móricz eddigi írói pályáját lett volna hivatva új irányba terelni, nem bizonyult eléggé tartósnak. Másrészt, amikor a *Nyugat* társszerkesztője lett, 1929 decemberében, hatalmas ambícióval vetette magát a munkába,

⁸⁴ Móricz Zsigmond levele Magoss Olgának. 1935. IX. 21. MTAK.

⁸⁵ Móricz Zsigmond: A Mátrában bűg az autó. Pesti Napló, 1925. V. 28. Ua.: R. II. 175.

⁸⁶ Móricz Zsigmond levele Magoss Olgának. 1926. III. 5. MTAK.

⁸⁷ Móricz Zsigmond: *Míg új a szerelem*. Bp. 1939. 14.

szinte újraéledt benne az 1910-es évtized, az 5. első Nyugat-korszakának elhamvadt tüze. A csehszlovákiai utakat követő támadások pedig még inkább visszaterelték a korábbi magatartás vágányai közé: az író-prófeta szerepében talált újra magára. 1930-as programcikkében ismét vallomást tesz arról, hogy az írónak vállalnia kell a keresést és a kijelentést.⁸⁸ Pályája csúcspontján, utolsó nagy műveiben, a *Boldog emberben*, az *Életem regényében*, az *Árvácskában*, a Rózsa Sándor-regény első kötetében ragyogó szintézist teremt a valóságot feltáró, az ember igazáért küzdő profétikus írói szándék és az élet nagy folyamatát minden ízével, színével, hangulatával megragadó írói törekvések között.

Kálmán Vargha

L'ART POÉTIQUE (ARS POETICA) DE ZSIGMOND MÓRICZ

Zsigmond Móricz n'a jamais écrit quelque chose comme une „art poétique” et lorsqu'on l'a pressé de questions au sujet des secrets de l'oeuvre artistique, le plus souvent il a donné des réponses évasives. Néanmoins, dans quelques manifestations et dans ses lettres adressées à une de ses connaissances intimes, il nous en dit long de ses secrets professionnels. C'est de ces manifestations et lettres que l'auteur essaye de reconstituer l'art poétique non écrite de Móricz. Cette „ars poetica” se fonde sur des principes du réalisme. Dans la jeunesse de l'écrivain cette art poétique a été sensiblement influencée par la théorie que Zola a poursuivi dans ses romans. Cependant dans la suite la manière de voir naturaliste ne lui a plus donné pleine satisfaction, et il commence à attacher dans l'oeuvre une signification de plus en plus accrue au travail créatif souverain de l'artiste, de l'écrivain. Dans cette époque il attribue une grande importance aux motifs pleins de vie. En arrivant à la conviction, que l'écrivain ne peut écrire que ce qu'il a vécu dans tout son être, tout de même il souligne la signification décisive et déterminante de la conception du monde de l'écrivain dans le processus de la formation de la matière, quand les choses vécues se transforment en oeuvre artistique. Les documents cités par l'auteur démontrent que Móricz ne peut être qualifié comme artiste par instinct, ainsi que la critique contemporaine l'a souvent rangé, puisque les éléments variés du processus de l'oeuvre artistique ont été pénétré aussi chez ce grand romancier dans une très forte proportion par l'activité consciente.

⁸⁸ Móricz Zsigmond: Új szemek, új szavak, új igék. Nyugat, 1930. XII. 1. Ua.: MIm. II. 127.

A 12 szótagú, hangsúlyos verselésű sorokból álló, négy végrimet összecsengető versszakot Zrínyi Miklósról Zrínyi-versszaknak nevezte el a költészettan. E versszak jellemző vonása még, hogy soronként általában 4—2—4—2 ritmikai egységekre tagolódik, és a sor-metszet rendszerint a második ritmikai egység után, vagyis a hatodik szótag után következik. A versszaknak ez a felépítése nem Zrínyitől származik ugyan — a költői gyakorlatnak kedvelt formája volt ez már a XVI. században! —, mégis, mivel irodalmunk első nagy koncepciójú epikus remeke, Zrínyinek a *Szigeti veszedelme* ezt a versszakot választotta formájául, azt kell mondanunk: ez a versszak mint költői forma, méltán viseli első nagy epikus költőnk nevét.

A „négysarkos”, tehát a négy végrimet összecsengető Zrínyi-versszak és általában a magyar alexandrinus, az általános szabályok megállapításán túl nem sok figyelmet kapott eddig a magyar vers titkainak kutatóitól. Zrínyi Miklós verselésétől értetlenül fordult el a költő kora is, de valljuk meg, értetlenül állt ezzel a verseléssel szemben az a kor is, amely másfél századdal a költő halála után először érezte meg életének hősi példáját és művének nemzetébresztő erejét. Hogy ennek megítélésében nem tévedek, mutatja az a tény, hogy gróf Ráday Gedeon, ifjúkorában hexameterekre kezdte „fordítani” Zrínyi magyar ütemű verssorait, melyek a vájt fülű Ráday felfogása szerint élvezhetetlenül nehézkesek. Ebből az átírásból kevés készült el, de ismerjük — a maga korában nagy tetszéssel olvasták — „A török ifjú énekét”, a Zrínyiász egyik részletének szabad átköltését (III. ének 32—40. vsz.) 8 és 9 szótagú jámbikus sorokban, amelyek a Zrínyi-versek férfias erejéből, komor zengéséből bizony vajmi keveset őriztek meg. Hogy ilyen módon mi ment kárba Zrínyi verselésének finom zenei értékeiből, arra most nem akarok rámutatni — inkább folytatom a felfedezőik tévedéseinek elősorolását: gróf Teleki Ferenc is hexameterben kezdi meg az eposz németre fordítását 1817-ben. Vörösmarty, bár a négysarkos Zrínyi-strófát maga is használta „Tündérvölgy” című töredékében, mégis, amikor megjeleníti és megszólaltatja Zrínyit: a pompásan megrajzolt jelenet sorai áradó, robogó hexameterek — jeléül annak, hogy az a kor verstani szempontból nem látott Zrínyiben semmi megszívlelni valót, hiszen a kor költői el sem tudták képzelni, hogy a magyar előidőket meglevenítő hősköltemény, amelynek megírására olyan nagy lelkesedéssel készültek a jobbak, ne Homéros versformájában szólaljon meg! Érdekes megjegyezni, hogy a XVIII. század végén s a XIX. század elején jelentkező rajongók közül még Kazinczy értette meg leginkább Zrínyi verselését. Tudnunk kell, hogy Kazinczy-nak van egy *Zrínyi* című költeménye, amelyről Négyesy azt mondja, hogy „Zrínyi modorának, nyelvének és verselő sajátosságainak sokszor csalódásig hű utánzása jellemzi”. Természetesen mindezek jellemzik a költeményt, hiszen benne Kazinczy egész versszakokat teljes szöveghűséggel vett át Zrínyiből, elsősorban a *Violához* című bájos, friss idillből. Én a legérdekesebbnek Kazinczy költeményében azt tartom, hogy ahol egész versszakot szóról szóra átemel Zrínyiből, nem akarja megjavítani Zrínyi ósdinak és nehézkesnek tartott verselését — így például változatlanul hagyja Zrínyinek ún. rossz metszetű sorát, amelyben a metszet nem a hatodik, hanem a hetedik szótag után következik:

Talán nem járunk messze a valóságtól, ha feltételezzük, hogy Kazinczy megérezte ezeknek a szabálytalan metszetű soroknak különös zeneiségét, vagyis azt, hogy valamely régi és a XVII. században ismert dallam hatása játszott közre ezeknek a különös Zrínyi-soroknak a kialakulásában!

Arany János tanulmányában a Zrínyiász forrásait tárgyalja — verselés szempontjából nem bírálja nagy epikus ősenek művét. De bírálatnak éppen elég az ő Zrínyi-átírása. A teljes első éneknek és a második ének 17 szakaszának átírása készült el — ebből az Arany-féle változatból világosan kitűnik: mit fogadott el és főleg: mit vetett el Zrínyi verseléséből. Az átírás tanúsága szerint Arany Zrínyinek nemcsak nyelvét, hanem verselését is nehézkesnek, sok hibával küszködőnek érezte, ehhez képest sok helyt merész kézzel hasított fel a mű eredeti szövetét, hogy finomabb izléssel jobb, tetszetősebb — hibátlan részeket szőjön a régi helyébe. A rímeket többnyire csak mai nyelvre írta át, így csinosította őket. Ez használt is nekik: új fénnel kezdtek ragyogni. Őt helyen a rímet annyira gyengének tartotta, hogy ezeket ki is cserélte.

Íme a kétféle változat:

Zrínyi:

Röpüle mindaddig és nem nyugovék meg,
Míg Alectót pokolban nem találá meg. (I. 28)

Arany:

Röpüle mindaddig és nem nyugovék meg,
Pokolban Alektót amíg nem lelé meg.

Zrínyi:

Hihető is, szélben mert nincs, sem az lángban
Oly vidámság, gyorsaság, mint vagyon abban. (I. 80)

Arany:

Hihető is, mert nincs se szélben, se lángban
Gyorsaság vidámság, mint e paripában.

Zrínyi:

Szulimánnak nem régen lettek hódulók;
Az nagy s bü Egyptusban ezek lakosok. (I. 85)

Arany:

Szulimánhoz nem rég estek, mint hódulók,
A nagy s bö Egyptus lévén az ő honok.

Zrínyi:

Valamerre fordul, piros vért sokat ont;
Igy Turi cselekszik, töröktől bántódott. (II. 8)

Arany:

Valamerre fordul, piros vért sokat ont;
Igy cselekszik Turi, kit török had boszont.

Zrínyi:

De láta sok török vért ottan omolva,
Holttestet, romlott sátort sokat találá. (II. 17)

Arany:

De láta sok török vért ottan omolva,
Holttest, török sátor, sok hevert halomba.

Az itt megjavított rímeken kívül, úgy látszik, Aranyt kiváltképpen nyugtalanították az ún. hibás sormetszetek, hiszen az előbbi öt idézetből négynek a sormetszetét szintén helyreállította, vagyis oda tette, ahol véleménye szerint állnia kell: a hatodik, nem pedig a hetedik szótag után! Igen ám, de ez átírási módnak több helyt áldozatul esnek a Zrínye-vers zenéjének olyan finom rezdülései, amelynek Zrínyi után két századdal éppen Aranynál, a *Buda halálában* bővültek el a magyar vers igazi élvezőit. Horváth János is említi, de meg általánosán vállott felfogás is, hogy Arany János az egyes szótagok időmértékét is igyekezett az ének időméreteihez igazítani — ez a megállapítás különösen pályája második felére érvényes. Régi epikus énekeinkben sűrűn előforduló ütemméret az, amely két rövid hangot két hosszúval fogat közre: — *oo* —, choriambus-méret. Ez a jelenség már világosan megfigyehető Árgirus királyfiról szóló *énekelt* verses széphistóriánkban. Ezt s ennek rokonait alkalmazta Arany tizenkettőseiben, pl.: „Tündérpalatának (— *oo* —) / bizonyára hinnéd” (Buda halála, I. ének 5. vsz.). Arany egész költői gyakorlatából alighanem a legszebb példa erre a *Buda halála* XI. énekének 36. szakasza, amelynek nyolc félsora közül hét: töretlen-tisztán lebegő choriambus — a daktilikus lebegés csupán az utolsó előtti félsorban nem érvényesül:

„Honnan, kicsi szellő, ég vándora, jöttél?
Vagy lábom előtt csak egyszerre születél?
Lehelleted' arcom még érzeni tompa:
Ott vagy azért, látlak, hogy fürdöl a porba'”

De térjünk vissza Zrínyihez. Azt hiszem, a sok-sok példa közül néhány is elég lesz annak bizonyítására, hogy Zrínyi a *Szigeti veszedelemben* is, de hangsúlyos ritmusú 12-es lírai verseiben is tökéletes tisztasággal megszólaltatja ezt a finom zeneiségű ritmusváltozatot, amelynek kialakulásába talán az antikosz ütemek áthallása is közreműködött. Példák „Feszület” című verséből:

„Fogyattad könyvedet / csak egy violáért” / (— *oo* —)
„Árassz cataractát / (— *oo* —) szemedből méltóért”
„Azért, ki körösztfán / (— *oo* —) függött büneidért”
„Szájad megkeserült / az mérges ecettül” / (— *oo* —)

A *Szigeti veszedelemből* a példának egész serege tolul tollam alá, amelyekben a choriambikus ütemezés tisztán érvényesül. Hadd idézzek ezek közül legalább néhányat:

„Mikor Amirassen / (*o oo* —) látja társa dolgát,
Hogy rettenetes harc- / (— *oo* —) ban Demirham lankad.” (XI. 75)
„És küldjed el aztot / (— *oo* —) szultán Szulimánban,” / (— *oo* —) (I. 20)
„Röpüle mindaddig / és nem nyugovék meg,” / (— *oo* —) (I. 28)
„Mely nagy folyhót kerem- / get Károl elődben, / (— *oo* —)
És hogyha idején / nem vészed eszedben,” / (— *oo* —) (I. 35)
„Sokan koronáért / (— *oo* —) mast is vonyakodnak.” / (— *oo* —) (I. 56)
„Hogy győzdelemben / (— *oo* —) ne legyen kétségem,” (I. 61)
„Háromszor kerülél / szárnyon az juhokat,

Szárnyait mozgatván / mint gallyavitorlyát;" / (— — o o — —) (IV. 70)
 „Éhtelen madarak / minket nem ijesztnek.” / (— — o o — —) (IV. 78)
 „Kit sokszor előttünk, / (— — o o — —) mint barmot hajtottunk;” (V. 12)
 „Mint vízi óriás / bán gázol a vérben,” / (— — o o — —) (X. 98)
 „Mint tatárnak szüve / s haragja hatalmas;” / (o — o o — —) (XI. 11)
 „De ihon Olind bék / szégyenli futását,” / (— — o o — —) (XI. 98)
 „Mind két keze terhes / (— — o o — —) iszonyu kaszával.” (XIV. 40)
 „Cumilla urának / (o — o o — —) szomakját szablyáru
 Levészi kezével / (o — o o — —) s kíván innya abbul,” (XII. 106)

Ugyanabban a versszakban néha négy vagy több ilyen lebegő félsor is gyönyörködteti fülünket:

„Bátran neki indult / (— — o o — —) az vár árokjának,
 Nem gondol semmit is, / hogy társai hullnak; / (— — o o — —)
 Mellette s fölötte / (— — o o — —) ónok sűrűn járnak, / (— — o o — —)
 Sokak közép mellyén / az vasban akadnak. / (— — o o — —) (X. 19)

Hogy Zrínyi tudatosan alkalmazza verselésében a choriambusi lebegő vers-zenét, azt fényesen bizonyítják azok az inverziók, amelyek éppen azért váltak szükségessé, hogy erre a vers-zenére hangszerelhesse verssorait. Pl.

„Víz lassu zugással / (— — o o — —) széllengedézzel”. / (— — o o — —) (III. 33)
 „Erső emberölő / van dárda kezében;” / (— — o o — —) (VII. 52)
 „Szerencse de azt is / (o — o o — —) elviszi előlem.” (XII. 102)

Különös módon Arany nem veszi észre a Zrínyi-vers ritmusának ezt a sajátos vonását — átírásában ugyanis ezek a sorok vesztenek eredeti zeneiségükből. Pl.:

Zrínyi:

„Nem-é viperákat / (— — o o — —) keblemben neveltem?” (I. 19)

Arany:

„Nemde viperákat keblemben neveltem?”

Zrínyi:

„Halálról életre / ismét hozom őket.” / (— — o o — —) (I. 24)

Arany:

„Halálról életre hozom ismét őket.”

Zrínyi:

„Gondolá, mindenben / árt késődelemség,” / (— — o o — —) (II. 1)

Arany:

„Gondolá, mindenben árt késedelmesség,”

Zrínyi inverzióval éri el a lebegő vers-zenét ebben a sorban:

„Igy Túri cselekszik, / (— — o o — —) töröktől bántódott.” (II. 8)

Arany helyreállítja a szórendet, ezzel megszünteti a félsor lebegő ütemét, a második félsort pedig, mint láttuk, a rím kedvéért újra írja:

„Igy cselekszik Túri, kit török had boszont.”

Nem folytatjuk a zeneileg elrontott sorok előszámlálását, csak Arany eljárásának érzékeltetése végett megemlítjük: az ő versein is ugyanilyen sérelem esnék, ha történetesen valakinek kedve kerekednék az ő inverzióit kijavítani ilyenképpen: „Honnan jöttél kicsi / szellő, ég vándora?” — a már előbb idézett „Honnan, kicsi szellő, ég vándora, jöttél” helyett! Dehát kinek jutna ilyesmi eszébe?

Arany átírásában több ízben rosszul járnak Zrínyi mesteri alliterációi, amelyeknek, mint később látni fogjuk, olyan nagy szerepük van az ének színezésében, a drámai lüktetés fokozásában. Erre is mutatok néhány példát.

Zrínyi:

„Olvasd hanggal deák, hadd végyük elménkben.” (I. 61)

Arany:

„Olvasd nagyfenn deák: hadd vegyük elménkben.”

Az átírás következtében elvész a v hangok alliterációja ebben a sorban:

Zrínyi:

„Oly vidámság, gyorsaság, mint vagyon abban.” (I. 80)

Arany:

„Gyorsaság, vidámság, mint e paripában.”

Ugyancsak elvész az m hangok játéka ebben a sorban:

Zrínyi:

„Keresztényekre és megyen sok musulmán,” (I. 99)

Arany:

„Keresztényekre s vele sok muzulmán,”

E változtatások nagy részét Arany, mint már említettem, azért látta szükségesnek, hogy a hibásnak vélt sormetszetet helyreállítsa, vagyis oda tegye, ahol szerinte állnia kell: a hatodik szótag után. Nézzük csak meg: mi hát a helyzet ezekkel a rakoncátlan sormetszetekkel? Ezekre bizony csőstől idézhetnénk példát Zrínyi összes verseiből, de különösen a *Szigeti veszedelemből*. Íme:

„Játszottam szerelemnek / édes versével.” (I. 1)

„Juttassa magyarokra / való haragban.” (I. 20)

„Várasokat, várakat / röjtök hamuban.” (I. 48)

„Mikor fekke találják / vadászok abban.” (II. 7)

„Hogy Turit megnyuzatja / mindjárt merevén.” (II. 18)

„Mert kötve vagy szerencse / az én lábamhoz.” (III. 39)

Két egymást követő sorban:

„Nem lesz módja ez éjjel / kicsin csatának;

Nem hogy lenne járása / derekas hadnak.” (III. 22)

„Kanizsai fészekben / eztet nevelték,

Azonban ily véletlen / dolog történék.” (XIII. 86)

Három egymást követő sorban:

„Cumilla tisztességét / hátra vetette,
Sem az nagy császár atyját / meg nem böcsülte,
Kis levélre könyvével / ily szokat önte:” (XII. 39)
„Mert mellyét fényes karddal / ketté feszíti,
Arra siralmas lelkét / föld alá veté,
Nagy árnyékkal életét / besötétíti.” (XV. 113)

Különösen szép példák az ilyenfajta sorok ütemeinek zenei megoszlására:

„Nem kérkedik / világgal; // más gondokban / van,” / (III. 40)
„Oly meggyőzet- / tetekre // kegyelemmel / népsz,” / (IV. 45)
„Azért rakva / hirünkkel // föld, tenger és / ég.” / (V. 24)
„Én már éltem / eleget, // láttam gonoszt / s jót.” / (V. 80)
„Megszaggatja / szüvedet // mostan ez a / vas.” / (VI. 87)
„Kamber kedves / halállal // ura mellé / dúlt,” / (VI. 109)
„Mégis reá / bátorság // mindenkor több / tér.” (X. 96)
„Szebb s jobb, az mely / egyaránt // mindenfele / áll;” / (XI. 22)
„És hogy török / császártul // hitlevelet / kér,” / (XI. 38)
„Mert immáron / engemet // talán holtnak / vélsz,” / (XI. 62)

Népszerű dalaink közül kettőt is találtam, amelyeknek egyes sorai megadják e sokat kárhoztatott Zrínyi-sorok zenei megoldását, vagyis annak az igazolását, hogy ezek a szókatlan metszetű sorok az általam megjelölt ritmus szerint tagolódnak és kitűnően énekelhetők. Az egyik dallam 1777-ből való, a hétéves háborúból, tehát nem igen játszhatott szerepet e különös metszetű sorok kialakulásában. Mégis ide jegyzem, mivel maga a dallam valamiféle változatban alkalmasint megvolt már korábban is:¹

Prusz-szi-á-nak ki-rá-lya mél-tán ha-rag-szik Or-szá-gá-ban el-len-ség
hogy így ha-dak-szik Szép vá-ra-it fesz-tun-git Szomszéd ra-bol-ja né-pit
Prusz-szi-á-nak, ki-rá-lya mél-tán ha-rag-szik

A másik dal feltétlenül régiebb az előbbinél, talán már Zrínyi ismerhette — Bartók gyűjtötte és adta ki *A magyar népdal* című művében. (303c.)

Tempo giusto. ♩ = 108

Ti-éd vol-tam, ti-éd le-szek, de már nem va-gyok

¹SZABOLCSI BENEC: A magyar zenetörténet kézikönyve, Magyar kórus. Budapest, 1947. — A 70. 1.

Azt is tu - dód sok - szor mond - tam, ér - ted meg - ha - lok.
 De mi - vel hogy nem sze - retsz, so - ha fel nem lölsz,
 Mig Ró - zsa - fát* völ - gyé - ben ve - lem egy - be kelsz.

* Jozsa fát

Az előbbi dal első, második és utolsó sora helyett, s a Bartók feljegyezte dal két utolsó sora helyett a dallamra hibátlanul énekelhető valamennyi ilyen szabálytalan metszetű Zrínyi-sor.

Megvallom, nem nagyon lehetne szaporítani azoknak az idézeteknek a számát, amelyek minden erőltetés nélkül 4—2//4—2 tagolás szerint ritmizálhatók. Sőt már itt kijelentem: ez a fajta ritmizálás egyáltalán nem jellemző Zrínyi verseire. A *Szigeti veszedelem* legnagyobb részének tanúsága szerint a mű verselésére jellemző: a 3—3/3—3, illetve: 3—3/2—4 és 2—4/3—3 tagolás, amelyen belül 4—2-es tagolású félsorok, néha egész sorok is előfordulnak. Érdekes módon az eposz első sora:

„Én az ki / azelőtt // ifiu / elmével”

már ezzel a ritmusváltozattal mutatkozik be. Bízvást kimondhatjuk: mindenütt, ahol feszült légkört, pergő eseménysort, váratlan fordulatot ábrázol a költő, ahol külső mozgalmasságot vagy belső indulatokat festenek a sorok: ez a tagolási mód feltétlenül — és aránylag tisztán — jelentkezik. Amikor a fúria Szelim szultán képében megjelenik Szulimán álmában és beszélni kezd, az ének fordulathoz ér és a hang felindultsága indokoltá teszi a tiszta 3-as tagolást:

„Fiam, te / aluszol, // így kezdé / beszédét, 3—3//3—3
 S nem vészed / eszedben // Istennek / kegyelmét” 3—3//3—3 (I. 34)

Ez a tagolás, ha nem is tisztán, a későbbi szakaszokban is megmutatkozik, majd három szakasszal később már az egész versszakot átszövi:

„Kelj fel, / éles kardot // köss az / oldalodra, / 2—4//2—4
 Indulj meg / hadaddal // tévölygő / magyarrá; / 3—3//3—3
 Én leszek / melletted // és minden / dolgodra / 3—3//3—3
 Vigyázok / hűséggel // s minden / nyavalyádra.” 3—3//2—4 (I. 38)

Arszlán bég lázas és dühödt megtorló készülleteit így adja elő a Második ének V. szakasza:

„Azonban / dühössen // öszvegyűjté / hadát, / 3—3//4—2
 Valaki / köthetett // oldalára / szablyát; / 3—3//4—2
 De mind meg- / bővíté // az vezér / táborát, / 3—3//3—3
 Rövid nap / számlála // tizszer ezer / szablyát.” 3—3//4—2

Amikor Zrínyi válogatott vitézeivel meglepi a siklósi basa táborát, a törökök fejvesztett kapkodását, az összecsapás zűrzavarát csaknem végig tiszta 3-as tagolású ütemek érzékeltetik:

„Rikoltás, / kiáltás // esék az / táborban, / 3—3 // 3—3
 Azt tudnád / ördögök // ugatnak / pokolban, / 3—3 // 3—3
 Felrözzent / az basa, // nem késik / sátorban, / 3—3 // 3—3
 Jó lovára / ugrék // fegyveres / páncérban.” / 4—2 // 3—3 (III. 55)

A hadi készüllet leírása, akkor is, ha tárgyilagos, higgadt, közvetlen kifejezések hangzanak el benne („egy szóval”), már a harc előérzetének izgalmaival terhes:

„Sok deszkát, / taligát // és égni / való fát, / 3—3 // 3—3
 Salétrumot, / kénküt // s égett / mogyorófát, / 4—2 // 2—4
 Sok kemény / tölyfából // temerdek / gerendát; / 3—3 // 3—3
 Egy szóval, / az mi kell // várnak, / mindent hozat.” / 3—3 // 2—4 (V. 66)

Az Almás vizénél történt rajtaütés sebes fordulatait így festi a ritmus:

„Kiált: / „Iste kaur!” // Nem kiált / sokáig, / 2—4 // 3—3
 Mert rámene / Dandó, // mint ama / mérges gyík / 4—2 // 3—3
 Szablyáját / Dervisben // vágá / hón- / aljáig, / 3—3 // 3—3
 Éltétül, / szavátul // egyszersmind / elválék. / 3—3 // 3—3
 Kiáltás, / futkozás // táborban / nagy esék, / 3—3 // 3—3
 Ki kergeti / lovát, // ki lovára / ugrik, / 4—2 // 4—2
 Ki pedig / berekben // gyalázattal / bujlik, / 3—3 // 4—2
 Még maga / basa is // ottan meg- / rettenik.” / 3—3 // 3—3 (VI. 63—64)

Demirhám, amikor hozzá elérkezik Hamviván halálának híre:

„Esztelen / szagatja // ruháját / magának, / 3—3 // 3—3
 Mintha / használhatna // aval / Hamvivánnak.” / 2—4 // 2—4 (VII. 3)

A török sereg egyik rohamának leírásánál a janicsárok tüzelését, az ostromra rohanó sereg egegrázó csatakiáltásait s az ágyuk rettenetes robaját csattogtatja és görgeti a 3-as tagolású ritmus:

„De az / ágyukat is // egyszersmind / kilüvék, / 2—4 // 3—3
 Azt tudnád, / leszakad // reád az / magas ég; / 3—3 // 3—3
 Ahol az / föld robog, // repedez / mint a jég, / 3—3 // 3—3
 Sziget / bástyája is // féltébül / mozdul meg.” / 2—4 // 3—3 (VII. 20)

Radivoj vitézt a költő lelkes hangon így szólítja meg:

„Legelső, / nagy horvát, // Radivoj, / te voltál, / 3—3 // 3—3
 Ki pogány / török vért // szablyával / ontottál;” / 3—3 // 3—3 (VII. 65)

Ez az összecsapás, amelyben Radivoj elsőnek ontott török vért, elkeseredett, nagyméretű csatává fejlődik, amelyben Zrínyi két török hőst levág, Arszlánt és Benavirt. Közben Deli Videt halálra keresi Demirhám, hogy megbosszulja rajta Hamviván halálát. Rustán meg Zrínyin akarja megbosszulni öccse halálát. Deli Vid és Demirhám rettenetes párharcra folyik s a török sereg egy részé, Zrínyitől megrettenve, megfutamodik. Mindezt a vérviharos, szörnyű kavargást a verssorok ritmusával olyan módon érzékelteti a költő, hogy öt versszakon, egész verstömbön át szabályosan megszólaltatja, mint valami harci dob, a 3-as ütem-tagolást, amelyet csak a 4—2-es tagolás váltogat néha:

„Demirhám / haraggal // s dühösséggel / nagyobb, / 3—3 // 4—2
 De vitész / Deli Vid // igaz hűtellel / bátrabb; / 3—3 // 4—2
 Nem enged / egym ásnak, // szikráznak / az kardok, / 3—3 // 3—3
 Magokon / merő vas // nagy messziről / ragyog. 3—3 // 4—2

Török két / csapással // Deli Vid / paizsát /	3—3 // 3—3
Darabokra / rontá, // de török / sisakját /	4—2 // 3—3
Deli Vid / eltöré, // mert szablyája / lapját /	3—3 // 4—2
Úté az / sisakhoz // megsérté / homlokát. /	3—3 // 3—3
Ezek így / harcolnak, // de az több / seregek /	3—3 // 3—3
Erős Zrini / kezétül // megféleml- / lettek. /	4—3 // 3—2
Benavir / serege // legelső / futamék, /	3—3 // 3—3
Utánna / Arszláné, // urokat / elveszték. //”	3—3 // 3—3

A következő versszakban a sorok első fele mind szabályosan 3-as ütemekre tagoló-
dik, a sorok másik fele pedig 3-asokra és 4—2-esekre:

„Megindult / Rustán is, // megijed / ily dolgon, /	3—3 // 3—3
Nem gondol, / öcséjért // Zrinin boszut / álljon; /	3—3 // 4—2
Űzi az / törököt / Zrini magok / nyomon, /	3—3 // 4—2
Mindenütt / keresztény // szablya van / hátokon.” /	3—3 // 3—3 (VII. 94—97)

A török haditanácsban folyik a handzsár-hegyig menő civakodás, torzsalkodás. Éppen
Rustán beszél:

„Mi pedig / semminek // gondolván / ezeket, /	3—3 // 3—3
Sánc nélkül / vakmerőn // szállottuk / Szigetet, /	3—3 // 3—3
Napvilággal / alá // hoztuk / seregeket, /	4—2 // 2—4
Nem tartván / istrázsát // sem titkos / kémeket.”	3—3 // 3—3 (VIII. 35)

Delimánnak, Rustán ellenlábásának, „méreggel teli haragos szüve”. Így válaszol
Rustánnak odavetett, éles szavaira. Delimán válaszából a düh és a gúny vitriolja föcsög.
A szónok feldúlt lelkiállapotát a 3-as ritmustagoláson kívül hangsúlyozza a kétszeres enjam-
bement: a második és harmadik sor végén:

„Legjobb lesz: / bujjunk el, // vessük el / kardunkat, /	3—3 // 3—3
Hagyjuk veszni / húrunket // vegyünk / kapákat	4—3 // 2—3
Vitéz / kezeinkben; // így ront / kaurokat	2—4 // 2—4
Győzhetetlen / császár, // így vesz meg / várakat.” /	4—2 // 3—3 (VIII. 48)

Rustán viszontválasza még felindultabb hangú:

„Eredj, vedd meg / Szigetet // vitéz / szablyáddal, /	4—3 // 2—4
Dönts le az / bástyáit // haragos / torkoddal:	3—3 // 3—3
Most látom, / töröknek // dolga / veszőben áll, /	3—3 // 2—4
Mikor / bővelkődik // tanácsa / bolonddal.”	2—4 // 3—3 (VIII. 61)

Embrulah és Badankovics párviadala:

„Heában / Embrulah // kilövi / puskáját, /	3—3 // 3—3
Mert meg nem / találja // az horvát / leventát; /	3—3 // 3—3
Ó pedig / kikapja // sereg közt / Embruláht, /	3—3 // 3—3
Mint nagy sas- / kesellő // szép hattyu / madarat.”	3—3 // 3—3 (X. 58)

Demirhám lelkiállapotának rajza, miután Rustán gúnyos beszédével rettentő haragra
lobbantotta:

„Tűz sem oly / hirtelen, // sem puska- / pattanás, /	3—3 // 3—3
Sem ama / rettentő // mennyei / villámlás, /	3—3 // 3—3
Mint tatárnak / szüve // s haragja / hatalmas; /	4—2 // 3—3
Mert mindjárt / kezében // akada / kemény vas.” /	3—3 // 3—3 (XI. 11)

A párviadalra való kihívás is ünnepi aktus, ez a harc első mozzanata. Ezért a ritmusnak itt is jeleznie kell, hogy ez a lépés fontos eseménysor megindítója. És jelzi is:

„Hogy ha te / vitéz vagy, // azt izené / néked, / 3—3 // 4—2
 Jer ki az / mezőre // ottan van / te helyed, / 3—3 // 3—3
 Demirhám / kezét is // ottan meg- / esméred, / 3—3 // 3—3
 Ő halálos / bajra // ottan jön / ellened. / 4—2 // 3—3 (XI. 45)

Cumilla levele Delimánhoz, tele szenvedéllyel, vallomással. Ehhez képest stílusa csupa fokozás, ritmusa: szaggatott, vágyakozó pihegés:

„De ha csak / azoknak // mutatod / erődöt, / 3—3 // 3—3
 Az kik / ellenségül // birkodnak / ellened, / 2—4 // 3—3
 Nem bántod / hát ezt az // nyomorult / fejemet, / 3—3 // 3—3
 Ki böcsül, / ki tisztel // ki imád / tégedet. / 3—3 // 3—3
 Ha gyűlölsz, / ha társom / vétkébül / énreám 3—3 // 3—3
 Ragadott / valami: // ne szánjon / Delimán, /” 3—3 // 3—3 (XII. 42—43)

Cumilla szíve csupa féltés, aggodalom Delimánért. Imájában mindezek az érzések megnyilatkoznak, a lelkiállapot ziláltságának rajzát csak fokozza a második és harmadik sor végéről átvezető enjambement, amely ha Zrínyinél elfordul, mindig ilyen forrásokból ered. A ritmus, mint már szinte várjuk is, 3-as tagolású:

„Hiszem talán / nem vagy // kintaláló / isten, / 4—2 // 4—2
 Ha isten- / ségedhez // nem illik / kegyetlen 3—3 // 3—3
 Titulus, / miért hát // nagyobb / énnekem 3—3 // 3—3
 Keressz kint, / s meg nem ölsz / engem most / hirtelen?” / 3—3 // 3—3 (XII. 100)

Cumilla akaratlan öngyilkosságáról olyan versszak tudósít, amelyben egyetlen ütemrész kivételével csupa 3-asok kopognak:

„Méreg volt; / Cumilla // mert mikor / megivá, / 3—3 // 3—3
 Szép testét, / erejét // mindenütt megjárá. / 3—3 // 3—3
 Életét / nagy kinnal // testébül / kizárá, / 3—3 // 3—3
 És valamit / kívánt // maga is / úgy jára.” / 4—2 // 3—3 (XII. 108)

Delimán, amikor meglátja halott kedvesét, a hirtelen rászakadó fájdalom esztelen dühöngésre ragadja:

„Fegyverét / elhányá // ruháját / szaggatja, / 3—3 // 3—3
 Meztelen / az fákát // tövéből / rángatja; / 3—3 // 3—3
 Nem kiált, / de ordít // oroszlány / módjára, / 3—3 // 3—3
 Valahol, / kit talál // öl, ront és / szaggatja.” / 3—3 // 3—3 (XII. 110)

Deli Vid felesége hiába várja haza férjét a török táborból. Nyugtalansága már elviselhetetlen, — török harcosnak öltözik hát, hogy férje keresésére induljon:

„Páncérát / fegyverét // magára / fölvész, / 3—3 // 3—3
 Urának / jó kardját // oldalára / teszi, / 3—3 // 4—2
 Jó lóra / felugrik // kopját / kézben vészi, / 3—3 // 2—4
 Haját és / szép fejét // fátyollal / tekeri.” / 3—3 // 3—3 (XIII. 10)

A hős lelkű és okos asszony útközben egy szerencsennel találkozik. Gondolja, ettől talán megtud valamit férjéről:

„Látja / okos asszony // ennek / sietését, / 2—4 // 2—4
 Gondolja, hogy / nem árt // kérdezni / menését; / 4—2 // 3—3

Megállítja / azért // szép szóval / szerezcent, / 4—2 // 3—3
 Kérdezi / micsodás // viszen hírt / hirtelen.” / 3—3 // 3—3 (XIII. 13)

Amikor a haditanácsban Szulimán elveti Demirhán javaslatát, ez sértett hiúságában kivonul a tanácsból:

„Ég Demirhám / s nem szól // táborbul / kimégyen, / 4—2 // 3—3
 Gondolja, / Szulimán // benne / kételkedjen; / 3—3 // 2—4
 Azért ő / szüvében // végezett, / mit tégyen: / 3—3 // 3—3
 Egyedül / ostromnak, // megeskütt, / hogy megyen.” / 3—3 // 3—3 (XIII. 73)

Amikor Alderán a pokolbéli lelkeket és szörnyeket felidézi, hogy rontsanak rá a vár-védő seregre, egyszerre szárnyak surrogását, dobok dübögését szólaltatja meg a 3-as tagolású ritmus — mindezt még erőteljesebbé teszi a versszak első sorában a szókezdő / hangok összecsengése, amelyekből három ritmus-tag kezdetére jut egy-egy:

„Futkosnak / Furiák // iszonyu / fáklyákkal, / 3—3 // 3—3
 Azt tudnád, / világot // meggyújtják / azokkal, / 3—3 // 3—3
 Kegyetlen / Harpiák // iszonyu / szájokkal 3—3 // 3—3
 Véres mérget / okádnak //” 4—3 // (XIV. 69)

Demirhám párviadalra hívja ki Deli Vidot. A kihívó török harcos beszédének részlete:

„De ez meg- / lett immár, // most üdönk / van hozzá, / 3—3 // 3—3
 Jer ki az / mezőre, // ne nyujtsuk / hosszabbra. / 3—3 // 3—3
 Megvállik / , / Deli Vid // s Demirhám / kicsoda, / 3—3 // 3—3
 Éljen, kinek / Isten // engedi / s jó kardja.” / 4—2 // 3—3 (XIV. 93)

Amikor Deli Vid vonakodik elfogadni a kihívást — hiszen nincs engedélye Zrínyitől a vár elhagyására — ellenfele gyávasággal vádolja. Deli Vid dühében sirva fakad. Itt is, mint már egy előbbi idézetben, az enjambement is fokozza a tehetetlen indulat festését:

„Mégis sir / Deli Vid, // s így felel / sirtában: / 3—3 // 3—3
 „Esztelen, / mit gondolsz? / félelem / voltában 3—3 // 3—3
 Hogy sirjon / Deli Vid, // csalatkozol / abban, / 3—3 // 4—2
 Éltemet, / haláloamat // tartom / egyformán.” / 3—4 // 2—3 (XIV. 96)

Demirhám és Deli Vid párharcának izgalma is 3-as ütemekben mutatkozik:

„Igy most az / két vitéz // jól vigyáz / magára, / 3—3 // 3—3
 Forgatja / szablyáját // társának / kárára;” / 3—3 // 3—3 (XIV. 106)

Delimán, a rettenthetetlen vitéz, Zrínyivel szembekerülve, megismeri a félelmet. A jelenet szokatlan, nagyszerű — a ritmus átveszi hát a színezés szerepét:

„Nem esmert / azelőtt // ő soha / félelmet, / 3—3 // 3—3
 Akaratja / nélkül // de mostan / rettegett, / 4—2 // 3—3
 Mert látta / Zrínyinek // hatalmas / fegyverét, / 3—3 // 3—3
 Látta nagy / próbáját // és kegyetlen- / ségét.” / 3—3 // 4—2 (XV. 78)

Az eposz záró részlete az emelkedett fohász hangján szól Istenhez. Még egyszer, utoljára, megdobban a 3-as tagolású ütem:

„Vitézek / Istene // ime az / te szolgád / 3—3 // 3—3
 Nem szánta / éretted // világi / romlását; / 3—3 // 3—3
 .....
 .....
 Ő vitéz / véérért // vedd kedvedben / fiát.” / 3—3 // 4—2

Ugyanez az emelkedett, megindult hang uralkodik a *Peroratió*n — különösen a két első versszaka csaknem tiszta 3-as ritmikai tagolást mutat: (16 félsorból 11 3-as tagolású!)

„Véghöz vittem / immár // nagyhírű / munkámat, /	4—2 // 3—3
Melyet irigy / üdő // sem tűz el / nem bonthat, /	4—2 // 3—3
Sem az ég / haragja // sem vas el / nem ronthat. /	3—3 // 3—3
Sem az nagy / ellenség // irigység, / nem árthat.	3—3 // 3—3
És mikor / az a nap // eljün, mely / testemen	3—3 // 3—3
csak ural- / kodhatik // fogyjon el / éltemen	3—3 // 3—3
Hatalma: / magamnak // ugyan nagyobb // részem	3—3 // 4—2
Hordoztatik / széllel // az magas / egeken.”	4—2 // 3—3

Munkámnak ez utóbbi részlete talán egyesek szemében hosszadalmasnak tűnik fel. Mégis fontosnak tartottam, hogy Zrínyi főművének egészéből kínálkozó példákkal bizonyítsam: ha van Zrínyire jellemző ritmusváltozat, az csakis a 3—3 // 3—3-as tagolású ritmus! És most, végre elérkeztem ahhoz a ponthoz, ahol bevonhatom vizsgálataimba az első Zrínyi-eposz megalkotóját, Brne Karnarutić zárai horvát költőt, akinek négyénekes költeménye, a *Vazetje Sigeta Grada*, Szigetvár eleste után 18 évvel, 1584-ben jelent meg Velencében. Thúry József a múlt század végén, majd Hajnal Márton a század legelején kimutatta, hogy mese-szövéseiben, leírásaiban mit köszönhet Zrínyi Karnarutićnak. De sem Thúrynál, sem Hajnalnál, sem pedig Négyesy-nél még utalást sem találunk Karnarutić ritmikájára. Pedig a horvát költeményt, mint tudjuk, ismerte, szerette és becsülte Zrínyi, nyilatkozott is róla nagy elismeréssel Mátyásról szóló munkájában. Karnarutić rímeléséről is mindössze egy odavetett megjegyzést találunk Négyesy-nél: „A költemény 12 szótagú sorokban strófatlanul van írva, a sorok páronként rímelnék, de nemcsak a végük, hanem a közepük is.” Itt mindjárt meg kell jegyeznünk, hogy a megállapítás a páronkénti rímelésről helytálló, de ki kell egészítenünk ezzel: mindegyik ének végén három egymással rímelő sort találunk — tehát ezek nem páros rímek, hanem páratlanok. A sorok „közepének” rímelésére még vissza kell térnünk Zrínyi rímelési rendszerének tárgyalásánál. Ahogy Karnarutić, úgy Zrínyi ritmikájáról sem találunk egy szót sem Négyesy-nél. Milyen különös, hogy Négyesy, aki egy strófát idéz a Zrínyiaszból a mű verselésének jellemzésére, csak annyit mond végül is az idézte strófáról, hogy „mily szép!” És hogy „mily szépen folytatják ezt a rákövetkező versszakok” s hogy „Az egész kompozíció művészi természetes”. Ez mind valóban nagyon szép, de a megállapítás és az esztétikai ítélet merő általánosság. Én a Négyesy idézte versszakban is azt csodálom meg, hogy miközben a költő az élet mulandóságáról tündöklik, a lélek ellágyulása milyen tisztán nyilatkozik meg a ritmus 3-as tagolásában:

„Mint harmat / nap előtt // mint hó az / tűz előtt, /	3—3 // 3—3
Mint álom / előttünk // mint füst az / szél előtt, /	3—3 // 3—3
Vagy sebes / forgószél // mint hajtja / az folyhót: /	3—3 // 3—3
Ugy tűnsz el / előttünk / s kívánságunk / előtt.” /	3—3 // 4—2 (VII. 39)

Horváth János „Rendszeres magyar verstan” című könyvében elődeinél jóval több figyelmet és teret szentel Zrínyi ritmikájának, igyekszik elfogadtatni velünk Zrínyi szokatlan ütemezésű vessorait, s a sokat kárhoztatott szabálytalan sormetszettel rendelkező sorokra azt a magyarázatot adja, hogy azok metszetet nem kívánó dallam mintájára születtek. 1952. április derekán az Eötvös Loránd Tudományegyetem aulájában tartott előadásomban Zrínyi verseléséről szólván ezeket a szabálytalan metszetű sorokat szintén dallam hatásával magyaráztam, de olyan dallaméval, amelynél a metszet éppen a hetedik szótag után következik. Már akkor ismertettem a mostani tanulmányomban bemutatott Bartók gyűjtötte dalt, amely vagy amelyhez hasonló tagolású dallam hathatott a 4—3 // 4—1 —

furcsa tagolású sorok kialakulására. Már ott szoltam a helyenként tisztán fellépő 3-as tagolástú ütemről. Ugyancsak ez alkalommal fejtettem ki Zrínyi rímelési rendszeréről kialakult fel-fogásomat, amely azóta több új felismeréssel egészült ki. Meg kell még itt jegyez-nem, hogy Horváth János könyvében, a felező 12-ös ütemezés tárgyalásánál találunk utalást arra, hogy a felező tizenkettős ütemezésű dalok dallamai között ily ütemezésűek is vannak: 3—3 // 3—3. Azonban ennek az ütemezési változatnak Zrínyinél történő felmerülésére még csak célzást sem találunk. Vargyas Lajos, 1952 vége felé megjelent „A magyar vers ritmusa” című könyvében hosszabban foglalkozik Zrínyi ritmusával. Gróf Ráday Gedeon ütemezési elvét követve, írásjelek szerint, szólam szerint tagolva olvassa a Zrínyiász első énekét, mivel, mint hang-súlyozza, ilyen módon a mondattani tagolást érezzük meg a ritmusban. Ez igaz, de már az eddigi Zrínyi-idézeteimből is bárki előtt világos lehet, hogy a Zrínyi-verssorokban, hogy a Zrínyi-versben sokkalta több szabályos vers-zenei, ritmikái elem nyilatkozik meg, mintsem hogy ilyen közvetítő megoldásra lennének utalva a Zrínyi-vers ritmusának érzékeltetésére. Vargyasnak szólam szerint történő tagolásában is meglehetősen szép számú a 3-as tagolás, ha ez nem is mutatkozik meg tisztán. De Vargyas nem látja a 3-as tagolású ütemnek a Zrínyi-verselésben betöltött elhatározó szerepét, különben nem venne „szabálytalannak” kétség-telen 3-as tagolású ütemeket, mint pl. ezekben az esetekben:

Vargyas ütemezése szerint:

De láta sok / török vért // ottan o- / molva, / 4—3 // 3—2

Szerintem:

De láta / sok török // vért ottan // omolva / 3—3 // 3—3

Vargyas szerint:

Ottan befér- / kezék // Szulimán / házában. / 3—2 // 3—3

Szerintem:

Ottan be- / férkezék // Szulimán / házában. / 3—3 // 3—3

Az előbbi példánál, nem hiszem, hogy az én ütemezésemet indokolnom kellene, a szabályos 3-as tagolódás annyira magától adódik. A második példához pedig csak annyit, hogy Zrínyi itt kétségtelenül sormetszet-rímet használ, aminek létezését eddig senki sem vette észre. Tehát

„Éjféلكor / érkezék // ...”

félsorral a metszetrél, teljesen tisztán rímel a következő félsor:

„Ottan be- / férkezék // ...” (I. 32)

1954-ben jelent meg Klaniczay Tibor könyve Zrínyi Miklósról. A könyv szerzője finom elemzéssel, friss megfigyelő képességgel mélyed el a költő életének és életművének tanulmányozásában, Zrínyi életére vonatkozóan több új adatot tár fel, és a műnek értelmezése is sok helyen kap új, megragadó fényt az ő munkája nyomán. Klaniczay a költő nyelvvel és verselésével is foglalkozik, ismerteti és bírálja a Zrínyi költészetével kapcsolatos verstani kutatások addig elért eredményeit, elismeréssel szól Horváth János verstanának idevágó megállapításairól. Ismerteti Vargyas Lajos Zrínyi-ritmizálási kísérleteit is. Ez utóbbi szerző verstani megállapításaival sem száll vitába — a mondattani összetapadás és szétválás szabályai szerint történő tagolást, legalábbis egyelőre, elfogadhatónak érzi. Gábor Ignác és Németh László verstani megoldásait, amelyek a magyar nyelv sajátosságaival ellentétben állnak, nem fogadja el. Klaniczay a verstan területén is tesz finom, eredeti megfigyeléseket, így pl. rámu-tat arra a jelenségre, hogy az egyhangú négysarkos versszakok Zrínyinél már páros, ölel-

kezdő és keresztímelésű versszakokká kezdenek átalakulni — ami eléggé fontos megállapítás. Az eddigi verstani kutatások nem elégitik ki Klaniczayt, hangsúlyozza azt a meggyőződését, hogy Zrinyi verselésének vizsgálata még nagy meglepetéseket hozhat a jövőben. Különösen fontos Klaniczay könyvének az a figyelmeztetése, hogy *A Szigeti Veszedelem* nagyszerű művészi egysége a verselésre is érvényes, és ezért ritmusát, rímelését is csak a tartalom, az eszmei mondanivaló, a műfaj összefüggéseiben fejthetjük meg. E verstani tanulmány megírása közben ezt a figyelmeztetést, amennyire csak tehettem, szem előtt tartottam.

E kitérő után kanyarodjunk vissza Karnarutiéhoz. Ha Karnarutié ritmikáját megvizsgáljuk, azt kell mondanunk, hogy az ő verselésére az ütemek 3-as tagolása ugyanolyan jellemző, mint Zrínyiére. Karnarutié saját múltján való tűnődés helyett egyenest belevág az események középebe:

„Gospode / i knezi // harvatskih, / tolikoj /	3— // 3—3
Turačkih / vitezi // sada po- / ju poboј, /	3—3 // 3—3
Pri gradu / Sigeta // kojino / se j' s godil, /	3—3 // 3—3
U ki svih / dob leta // turski se j' / rob vodil, //	3—3 // 3—3

Magyarul kénytelen vagyok saját fordításomban közölni, mivel a meglevő Kiss Károlyféle fordítás sajnálatos módon éppen a horvát 12-ösre olyan jellemző metszet-rímet — a ritmus 3-as tagolásáról már nem is szólva! — teljesen figyelmen kívül hagyta. Íme ez első sorok magyar megfelelői:

Sok horvát / kenézőről // s harcukról / énekek, /	3—3 // 3—3
Sok török / vitézőről // zengek most / én nektek /	3—3 // 3—3
Szigetnél / történék, // miről ez / ének szól, /	3—3 // 3—3
Ahová / került még // török rab / mindenkor.	3—3 // 3—3

Ha valaki, a sorok magától értetődő tagolása ellenére kétségbe vonná az imént idézett horvát sorok *tiszta* 3-as tagolását, mondván, hogy én a poju (énekek) szót is kettőbe vágom a 3-as tagolás kedvéért, az lapozza fel Karnarutié művének 1866-i zágrábi kiadását, ahol is Velimir Gaj bevezető tanulmányának LIII. lapján megtalálhatja a horvát eposz két első sorának ritmusképletét, tiszta 3-asok szerint tagolva. A sorok ritmusának lejegyzésében még a daktilikus lebegést is megtaláljuk — amire Zrínyinél ennek a tanulmánynak 4., 5. és 6. lapjain annyi jellemző példát idéztem.

A horvát eposz közben át-átcsap a 4—2//4—2, sőt itt-ott a 4—2//2—4 tagolásba, majd egyik, nekünk magyaroknak — és főleg Zrínyi-kutatóknak! — igen jelentős résznél, ismét visszatér a tiszta 3-as tagolású ütemezéshez:

„Začuvši / Suliman // on turski / slavan car, /
 Da ov har- / vatski ban // cini mu / taku stvar, /
 Odluči / odlukom // careve / svitlosti, /
 Prit s silom / i s bukom // njegove / jakosti, /
 Ter mu grad / podsesti // i, arvuc, / dobiti, /
 Z njega svih / izvesti, // tere jih / pobiti. /

Magyarul:

„Meghallá / Szulimán, // nagyhírű / török cár, /
 Hogy ez a / horvát bán // neki mit / ártott már, /
 Végül is / császár úr // ezt végzé / magába: /
 Nagy haddal / megindul // s nagy zajjal / e várra — /
 Megtöri / majd ő itt // erejét / ostrommal, /
 Kiveti / védőt // s levágja / azonnal. / (I. 43—49. sor)

Nem folytatom az összefüggő részek idézését, majd egyes sorokat vagy sorpárokat idézek még, ott ahol ez Zrínyi rimelésének tárgyalásánál feltétlenül szükségesnek mutatkozik. Ki kell emelnem még a horvát eposz III. énekének azt a részletét, amelyben Zrínyi válaszol vitézei kérésére: hogy vezesse irányítsa őket a vár védésében, parancsoljon nekik és ők engedelmeskednek. Zrínyi válasza 9 soron át teljesen tiszta 3-as tagolású ütemekben pereg le! (III. ének 132—141. sorok.) A végső következtetés ezek után, gondolom, bárki előtt világos: Karnarutić kedvelt költeményének gyakori és egész összefüggő részeken átvonuló tiszta 3-as tagolású ütemezése, amely talán valamilyen ismert horvát dallamot követ, belejátszhatott a Zrínyi-ritmus 3-as tagolásának kialakulásába és abba, hogy ez az ütemezés Zrínyi versírásában túlsúlyra juthatott.

És még valamit meg kell említenünk, mielőtt Karnarutić ritmikájának ismertetését lezárnók. A Zrínyiről szóló írások csaknem kivétel nélkül megjegyzik, hogy Zrínyi becsülte a horvát költőt, sőt Mátyásról szóló művében idézi is néhány sorát. A kutatók eddig nem szenteltek figyelmet a Zrínyi idézte Karnarutić-soroknak. Kár volt pedig, hiszen a költők más költőktől csak olyan verssorokat idéznek, amelyek vérükbe ivódtak, valószínű tehát, hogy mindazt, ami ezekben megragadta őket, akarva-akaratlan átmentik saját költészetükbe is. Íme az idézett két Karnarutić-részlet:

„Gdo poštenjem / spravan // na ov svit / umira, // 4—2 // 3—3
 Vičnji mu glas slavan // do nebes / dopira. // 4—2 // 3—3
 A gdo žitak / svarši // pošteni / sramotom, 4—2 // 3—3
 Vas mu se glas / skarši, // ni spome- / nut potom.” 4—2 // 3—3

(Vazetje Sigeta Grada, III. 72—76)

Magyarul:

Az ki halni / nem fél // s harcolva / elesik, // 4—2 // 3—3
 Híre-neve / él, él // s felhat az / egekig. // 4—2 // 3—3
 Ámde aki / árván, / szégyenben / elvész itt: // 4—2 // 3—3
 Pusztul neve, / már rá // senki sem / emlékszik. // 4—2 // 3—3

A másik idézett részlet így hangzik:

„Tač, da več / neumru // nigdar nan / imena, // 3—3 // 3—3
 Dočin god / rike vru // i teku / vrimenta. // 3—3 // 3—3 (III. 89—90)

Magyarul:

„Dicséri / mindenki // azt, aki / dicsőn hal, // 3—3 // 3—3
 Amíg csak / nem fogy ki // folyóvíz / és a dal. // 3—3 // 3—3

Az első részlet ritmikája a 4—2-es és 3-as ütemtagolásnak ugyanazt a félsoronkénti szabályos váltakozását mutatja, amelyre Zrínyinél is igen szép példákat találunk:

„Négy táborban / ezek // járának / ékessen, // 4—2 // 3—3
 Mindenikben / vala // húszezer // tegzessen; //” 4—2 // 3—3 (II. 97)

„Demirhám, mint / ördög, // hogy eztet / meghallá, // 4—2 // 3—3
 Hogy ez keze / miát // lett társa / halála, // 4—2 // 3—3
 Nagy demecki / kardot // kezében / ragada...” // 4—2 // 3—3 (VII. 92)

„Elhagyák az / bástyát // vajdátlan / vitézek, // 4—2 // 3—3
 Futnak ide / s tova // mint kicsin / gyerekek; // 4—2 // 3—3
 De ihon jön / Dandó, // hoz gondot / töröknek.” // 4—2 // 3—3
 Száz vitéz / szablyával // segét futó / népnek. // 3—3 // 4—2 (X. 47)

Másutt úgy építi fel Zrínyi a strófát, hogy a 3-as ütemtagolású félsorok állnak elől, s a második félsorokban a 4—2-es ütemek:

„Megzördült / kemény föld // az két vitéz / alatt, // 3—3 // 4—2
Láttad-é / ledülni // régen nevelt / tölgyfát, // 3—3 // 4—2
Kit erős / kötéssel // borostyán / lehúzhat? // 3—3 // 3—3
Igy fekszik / Radován // holtan pogány / alatt.” // 3—3 // 4—2 (X. 45)

A 4—2 és 3—3 tagolású félsorok sorrendje a strófa felénél felcserélődik, majd az utolsó sorban az előbbi rend visszatér:

„Zrini peng / hátul // viszi nagy / dárdáját, // 4—2 // 3—3
Mint vitorlás / gallya / az nehéz / árbofát: // 4—2 // 3—3
Deli vid! / Deli Vid! // nagy torkával / kiált; // 3—3 // 4—2
De Deli Vid / néki // most választ / nem adhat.” // 4—2 // 3—3 (XI. 92)

És most lássunk egy olyan versszakot, amelyben a 3—3-as és 4—2-es ütemek fél-félsoronként felváltják egymást:

„Üzi, de / okossan, // mert messzirül / láta, // 3—3 // 4—2
Hogy sok ezer / lovas // jün az ő / kárára; // 4—2 // 3—3
Mert vitéz / Delimán, // nagy tatár hám / fia, // 3—3 // 4—2
Mint oroszány- / kölkök, / jün Zrini / hadára.” // 4—2 // 3—3 (VII. 98)

Mindezek után, úgy gondolom, rátérhetünk Zrínyi rímelésének vizsgálatára.

Zrínyi rímelésének általánosan ismert formája az ún. négysarkos végrím, amelyben vagy azonos hangzók, tiszta rímként, vagy hasonló hangzók, asszonáncként csengenek össze. Példa a tiszta rímű négysarkos strófára:

„Négy táborban ezek járanak ékessen,
Mindenikben vala húszezer tegzessen;
Egyiknek parancsol fekete szerecsen,
Hármának Uldair, Lehel és Turancsen.” (I. 97)

Vagy:

„Vedd hozzád lelkemet, mely téged alig vár,
Miként segítséget hadtól megszállott vár:
Vedd ki én testemből, mellyen vagyon nagy zár,
Ne sülessze bünöktül megnevelt viz-ár.” (II. 77)

Vagy:

„Budai fővezér meghallá Arszlán bég,
Hogy ű tanácsából megbomlék békesség;
Gondolá, mindenben árt késődelemség,
De leginkább hadi dologban árt restség.” (II. 1)

Azt is tudjuk, hogy ezek a rímek csak ritkán csengenek ilyen tisztán a sorok végén. Annál gyakrabban szerepelnek végig a ragrímek, amely esetekben magas és mély hangok rímeltetése sem ritka — és az asszonáncok. Ez utóbbi eseteknek egyik szélsőséges példája:

„Élni fog nevetek; ti pedig az Istent
Örök boldogságban mostan dicséritek.” (IX. 78)

Zrínyinek volt füle a vers-zenéhez, verseiben sokszor csendülnek fel finom, szellemes, sőt virtuóznak mondható rímek is. A vala-vala-vala-vala-rímeltetést nem ismeri. Ezt a zenei-

etlen rímelési módot egyébként már a XVI. század költői közül is csak egyesek követték, — a négysarkos szakaszok végén általában csak egy, legfőljebb két valát túrték meg. Az egész Zrínyiásban csak két versszakot találunk, amelyeknek végrímeiként 3—3 vala szerepel: az V. ének 39. vsz.: vala-vala kívánta-vala; és a VI. ének 6. vsz.: vala-vala-vala-tuda. Ezeken kívül csak nagyritkán bukkan elő a „vala” és a „volna”, és akkor is a 4 rím közül 1 vagy legfőljebb 2 „vala”, illetőleg „volna” szerepel. Zrínyi finom rím-érzékét mutatja az a tény is, hogy már nála megkezdődik a lomha, egy helyben topogó négysarkos végrímelés zsarnoki uralmának lezárása: a *Szigeti Veszedelemből* világosan elénk rajzolódik az a folyamat, ahogyan ezek a négysarkos strófák differenciálódnak: két-két páros rímű, keresztímű vagy ölelkező rímű strófékká. Hadd mutassak be mindegyik típusra egy-két példát a sok közül.

Páros rímű strófák:

„Demirhám, az erős, melynél erősb nem volt
Sohul, valamerre Szulimán parancsolt,

Mert ez gyökerébül nagy tölgyfát kirántott;
Ökölrel agyonvert egy nagy elefántot.” (I. 83)

„Könnyü had és bátor és gyors, mint az árvíz;
Ugy tetszik kezében mindenik halált visz;

Mert jó lova hátán csak jó fegyverben hisz;
Nincsen tartalékja, sem tűz, sem sebes víz.” (I. 70)

„Ellepték az földet ezek mint a hangyák,
Avagy szélös mezőben az sok kalangyák.

Mindenütt villámnak csak nyilak és szablyák,
És mindent rettentnek lobogós kopiák.” (I. 91)

„Mit mondjak ezeknek őszvejjüvésérül,
Szerelmes ifiaknak sok szerelmérül?

Duplazzák csókokat egymás szája körül,
Venus triumfúsán kedves szüvök örül.” (XII. 50)

Keresztbe rímelő strófák:

„Azonban török császár jünni *siete*,
Nem tudja, keresztyénnek ártson mely *felé*.
Sokfelé osztatik bölcs s okos *elméje*,
Mely várat szálljon meg: Egret, *Szigetet-é?*” (II. 59)

„Igy végezé szovát Szokolovics *Mehmet*.
Rustán, császár veji, elkezdé *b e s z é d é t*;
Ő ül vala első nagy kajmekán *mellett*.
Méltósággal fordétá mindenre *s z e m é t*.” (VIII. 29)

„Látom, hogy ma elvész az a szép *virágszál*,
Mely keresztyénséget oly igen *v i g a s z t a l*,
Látom, hogy ez az ég előtté nyitva áll,
És várják angyalok ütét *v i g a s s á g g a l*.”

Ölelkező rímelésű strófák:

„Ötszáz lovast tartott magánál meg *Rézmán*,
Ez volt neve fiának, s jára *l a s s a b b a n*;

Volt okosabb is ez, noha i f i a n t a n
Kelle veszni szegénnek más bolondságán." (III. 59)

„Ahon az pogány nép ül bizvást Siklósnát,
Boszna felé indult huszonhat zászlóval,
Nem fél keresztyéntül; beszéli föl szóval,
Hogy siklósi mezőn mi szegyenünkre hál." (III. 44)

„S hogy inkább hamarabb elhitesse véle,
És hogy megrettenést szívében ne tenne:
Magára nagy Szelimnek formáját vevé;
Szelim Szulimánnak atyja volt mig éle." (I. 33)

Ennyit a végrímelésről általában. Azonban a rímelési rendszerben itt olyan vonást kell megemlítenünk, amely példátlan a magyar epikus költészetben: Zrínyi a *Szigeti Veszedelem*ben is, másutt is tizenkettőseiben, bár következtelenül, *metszet-rím*elést alkalmaz. (Hasonló jelenséggel csak Aranyánál találkozunk, aki azonban nem tizenkettőseiben, hanem időmértékes verseiben, az angol balladaköltészet rímelésének hatása alatt, középrímeket használt: „Vadat, halat, s mi jó falat — Sürgő csoport, száz szolgál hord.” stb.) Zrínyinél ebben feltétlenül a horvát felező tizenkettősök, és elsősorban Karnarutić sormetszet-rímeinek hatását kell látnunk. Hogy mennyire igaz, annak bizonyítására nézzük a következő példát. Karnarutić verselésének jellemzésénél idéztem művéből, többek között ezt a sorpárt:

„Začuvši Suliman, // on turski slavan car,
Da ov harvatski ban // cini mu taku stvar,”

Magyarul:

„Meghallá Szulimán, // nagyhírű török cár,
Hogy ez a horvát bán // neki mit ártott már,”

Nos, *ugyanazt* a sormetszet előtt álló rímet Zrínyinél is megtaláljuk, az V. ének két első sorának közepén:

„Egyfelől Szulimán // van nagy készülettel,
Másfelől horvát bán // várta gondot visel,”

Ha csak ennyit, és nem többet, találnánk Zrínyinél, már erre fel kellene figyelniünk és számon kellene tartanunk mint rendkívül érdekes, ritka kísérletet. De itt sokkal többről van szó. Nem egy és nem öt metszet-rímet találunk Zrínyinél, hanem legalább százat, a metszet-rímek egész rendszerét, ha a sormetszetek előtt elhelyezkedő asszonánocokat is ide számítjuk — és erre, gondolom, teljes jogunk van, ha a sormetszet-asszonánocokkal azonos értékű vagy pedig éppen velük azonos végrímeket találunk!

Karnarutićnak, mivel páros rímelésű verset írt, szintén csak páros, tehát 2—2 sormetszet-rímet kellett alkalmaznia. Zrínyinél azonban a végrímekkel azonos számú, tehát versszakonként négy sormetszet-rímet kellene várnunk. Erre is találunk ugyan példát — mindjárt be is mutatom ezeket —, de Zrínyinél, aki, mint láttuk, a négysarkos végrímekbe is belebefáradt, metszet-rím is kettesével vagy hármásával fordul elő.

A Szigeti Veszedelemből elsőnek mindjárt hadd idézzek két olyan versszakot, amelyben egy, illetőleg két sormetszet a hetedik, illetőleg nyolcadik szótag után következik, tehát a metszet-rím is ott áll:

„Hogy ü szent *nevének* // nincsen tiszteleti,
Ártatlan fia *vérének* // böcsületi,
Jóságos cselekedetnek // nincs keleti,
Sem öreg embernek // nincsen tiszteleti;” (I. 9)

„Vérszopó szelendek, // világnak tolvaja,
Telhetetlenségednek // eljűtt órája;
Isten bűneidet // tovább nem bocsátja,
El kell *mened*, *vén eb* // örök kárhozatra.” (XV. 98)

„De Arszlán nem *meré* // megvárni Musztafát,
Mindjárt Budán *h a g y á* // minden partékáját,
És nyomozni *kezdé* // császár nagy táborát;
De úgy is megta *l á l á* // maga halálát.” (III. 7)

„Lásd tatár *hám fia*, // haragos Delimán,
Azt gondoltuk *róla*, // hogy sivó oroszlán,
Elvész bátorsága, // ha kijűn horvát bán,
Nem siet oda *harcra*, // az hol Zrini van.” (VIII. 18)

Igen szép példákat idézhetek a négysarkos metszet-rímre, ahol a rímek a sorokat pontosan felező sormetszetek előtt állnak:

„Hiszen farkas *ellen* // csinál ember házat,
Mezőn *esső ellen* // juhász is hajlékot;
Miért volna szégyen // minékűnk itt sáncot,
Ellenségűnk *ellen* // valami oltalmat?” (VIII. 75)

„Az szép piros *hajnal* // azomban eljűve,
Harmattal s *világgal* // földet ékesíté,
Szép gazdagságával // mindent örvendite;
Csak tégedet, *Arszlán*, // megkedvetlenite.” (II. 19)

Példák a háromszoros metszet-rímekre. Az elsőnek idézett versszakra különösképpen felhívom a figyelmet: talán a legdallamosabb szakasz az egész műben!

„Ha foly az folyóvíz, // vagy szép csurgó patak,
Az ő szemei *is* // mind egyaránt folynak;
Ha az gyöngye szellők // ágok között fujnak,
Az ő bánati *is* // nyughatatlankodnak.” (XII. 12)

„Minden kis veréték, // mely lórul csöppenik,
Szép gyöngye harmattá // az földön változik;
Előtte sötétség // nagy futással oszlik,
Körülötte az *ég* // messzirűl tündöklük.” (VIII. 3)

„Mint magas hegyekbűl // leszállott kűszikla,
Kinek sohun nem lehet // nagy tartalékja,
Nagy sebességgel *dűl*, // s álló fákat rontja,
Bont, tör, merre *gördűl* // és semmi se tartja.” (III. 78)

„Mert az én *érdemem* // nálad annyit téssen,
Mennyi vizet kis fecske // szájában veszen,
Az megmérhetetlen // tengermélység ellen,
Annyi én *érdemem* // te kegyelmed ellen.” (II. 69)

„Demirhám ez *volna* // néked végsű órad,
Hogyha megtarthatná // török fogadását;
De ő meg nem *tartja* // sem hitit, sem szavát,” (XI. 74)

„Fölyhő-szaporító // ő bánatos szüve,
És tenger-áraszító // két rettentő szeme,
Mint vasbánya-fujó // az ő széles mellye,” (XIII. 39)

„Néktek jó szerencsét // Istentül kívánok;
Egekben értetek // jó Istent imádok,
Vitézek legyetek, // most Isten hozzátok!” (VII. 36)

A legszebb, legtisztább metszet-rímeket kétségtelenül az egymásra párosan következő rímek között találjuk. Egy versszakon belül két metszet-rímpár is következhetik:

„Örül az furia, // nem késik pokolban,
Röpülését tartja // nagy Törökországban,
Éjfélkor érkezék // Konstantinápolyban,
Ottan beférkezék // Szulimán házában.” (I. 32)

Hogy itt ez a két szép metszet-rímpár nem akaratlanul és véletlenül bukkanik fel, arra, azt hiszem, elég bizonyíték az a tény, hogy Zrinyi az „érkezék — férkezék” rímet sorégi rímként is használja:

„De nem tudom, Demirhám // honnan érkezék,
Gyorsan az harcolók közikben férkezék,” (VII. 80)

Más példák a kettős metszet-rímpár alkalmazására:

„Siklós várában-é // ti akartok futni?
Itt akarjátok-é // uratokat hadni?
De az ki engemet // fog bátran követni,
Neki győzedelmet // majd fogok mutatni.” (III. 73)

„Elvevé életét // evel Ramadánnak,
Elvásátá fejét // testétül Juszupnak,
És karamán Nuhnak, // persa Assagurnak,
Torlaknak, Dedónak, // nagy testü Halulnak.” (VI. 68)

„Szép aranyos kézi // az oldalán vala,
Mellyet azon éjjel // töröktül nyert vala,
Ezt gyorsan puzdrábul // nyíllal kiragadá,
Nyilat idegestül // az füléhez vonyá.” (IX. 66)

„Víz legelői Demirhám // dárdát kezében,
Paizst az másikban, // ráró-toll fejében,
Mellyén van kura c é l y; // s maga jön elsőben,
Hoz halált, hoz ves z é l y t // ez vitéz Szigetben.” (X. 18)

„Okos Aigas basa // hadverő elmével,
Lajtorját visz Vidra // igen mesterséggel,
Sok ezer jancsár lü // partrul sűrűséggel,
Bástyán nem hágy állni // senkinek lövéssel.” (X. 90)

„Gyamer nagy csapással // levágja Sár főret,
Amaz jajgatással // fujja porban lelkét;
Kenán Palikut y á t, // de János Mehmetet,
Eivast, Bahti á r t, // Pirkuchot, Békzadét.” (XI. 86)

A legtisztábban csengő metszet-rímeket kétségtelenül ott találjuk, ahol egy versszakban csak egy metszet-rímpár fordul elő. Ezek minden vitát kizáróan bizonyítják, hogy Zrínyi szántsándékkal használ sormetszet-rímeket. Ezek között akárhányszor finomabb, zeneibb, szellemesebb megoldásokat találunk, mint a sorvégi rímek között:

- „Arszlán részeg *vala* // bortul és maszlagtul,
Kárt és szégyent *valla* // józan kapitántul,” (II. 26)
- „Szulimán de *öszül* // az széles táborban,
Szüve gondokban *hül* // és nagy busulásban.” (VIII. 11)
- „Előtte *megrendelt* // seregben állottak,
Mezételen *fegyvert* // kezekben tartottak.” (V. 36)
- „Valameddig *látom*, // ő árt keresztyénnek;
Barátság, *ártalom* // öszve nem férhetnek.” (VI. 41)
- „Kiugrik *haraggal*, // sok erős dárdát ront,
Vadászt halomban *mar*, // erős hálókat bont,” (II. 8.)
- „Ily szókkal *oldozá* // meg kötözött kezét,
Nem meri *Murtuzán* // felemelni szemét.” (IV. 99)
- „Mintha csak nád *között* // ő járna, ugy tetszik,
Mert fut az sok *török*, // hull és sebesedik.” (VI. 80)
- „De gyorsan *utánna* // fut Vida kegyetlen,
Ennehány *ugrásban* // eléré hertelen,” (VI. 86)
- „De Vid, mint *küszikla* // áll az habok között,
Vitézséggel *tartja* // maga az hadfölyhőt,” (VI. 103)
- „Esztelen *szaggatja* // ruháját magának,
Mintha használhatna // aval Hamvivánnak.” (VII. 3)
- „Tahát *boszut állok* // az egész Szigeten,
S valahol *találok* // minden keresztyénen.” (VII. 8)
- „Hej, hej, én *fátumom* // mely igen kegyetlen!
Ettől mindenkoron // szüvemben rettegtem,” (VII. 30)
- „Mit készülsz *sokáig?* // Deli Vid azt mondta,
Lám vártalak *addig*, // míg cühödöl *vala*” (VII. 88)
- „Haj hitetlen *ebek!* // ha volna erőmben,
Mind elvesztenélek // haragos kedvemben.” (VIII. 8)
- „Szulimán de *tátja* // Delimán haragját,
És az bajvivásra // elszánt akaratját,” (VIII. 96)
- Ők pedig *körüle*, // mint oroslánykölkök;
Vigadnak, *örülnek*, // s néki hizelkődnek,” (X. 6)

És most lássuk a legszellemesebb metszet-rím megoldást — az itt idézett páros sor a hármas ütemtagolásnak is egyszersmind egyik legszebb példája:

„Hol ván az / török *Márs* // vakmerő / szüvében
Delimán? / Hon száz *más* // ebben a / seregben?” (XV. 59)

És végül hadd idézzem azt a három metszet-rímet, amely közül mindegyik, az utána következő sorvégi rímekkel együtt, olyan virtuóz zenei hatást ér el, hogy a magyar rímelés legnagyobb mestereit juttatja eszünkbe:

„Nincsen lehetetlen // előtted, jól tudjuk
Minden, kardod ellen // erőtlén, jól tudjuk.” (XI. 30)

„Hogy minden ellenség // fuss on kereszt jelre,
És minden tisztesség // szálljon körösztyénre.” (XIV. 47)

„Hol Phlegeton kevert // mindent sötétségben,
Belzebub sereget // rendelt sötét égben.” (XIV. 68)

Ezt a legutóbbi három idézetet azért is rendkívül fontosnak tartom, mert, szerintem legalábbis, kétségtelenül azt bizonyítja, hogy Zrínyi olvasta a török költőket. Csak a török költők verseiből tanulhatta a rímelésnek azt a módját, amelynek ősforrása egyébként az arab és perzsa költészet, hogy két verssor, illetőleg félsor végén azonos szó vagy szólás ismétlődik s látszólag ez alkot rímet; a voltaképpeni rím azonban e megismételt szó előtt áll: „előtted, jól tudjuk — erőtlén, jól tudjuk”. Vagy:

„Kemény vasas paizs // az hajtást megtartá,
De az vasa paizst // ugyan általjárá.” (III. 75)

Az ilyen rímet arab nevén *redif*-nek nevezik, én magyarul kétrészes, illetőleg több részes rímnek nevezném. Az első idézetben, ha a metszet-rímet is beleszámítjuk, *tíz szótagra terjedő rímmel van dolgunk*.

A *redif*-nek másik fajtája az, amikor az azonos, mindkét sorban ismételt szó az utolsó előtti helyen áll, ez a szó változatlan marad, és ez esetben a voltaképpeni rímet az utolsó szó alkotja. Ilyen Zrínyinek ez a sormetszet-ríme:

„Hogy minden ellenség //
Hogy minden tisztesség //...”

A második példában az utolsó előtti helyen áll a *kereszt* szó, ez előtt és ez után állnak az egymásra rímelő szavak, illetőleg végződésék:

„fusson kereszt jelre
szálljon köröszty - énré”

Ehhez a második típushoz tartozik az utolsó idézet sorvégi ríme: az utolsó előtti helyen áll a *sötét* szó, ez marad változatlan, előtte és utána találjuk a rímelő szavakat, illetőleg ragokat:

„mindent sötét- ségben
rendelt sötét égben”

Hogy Zrínyi jól ismerte és tudatosan alkalmazta ezt a keleti rímelési módot, mutatják más helyt található-sorvégi és metszet-rímei.

„Az megmérhetetlen // tengermélység ellen,
Annyi én érdemem // te kegyelmed ellen.” (II. 69)

„Igy busul s így kiált, s nyomra visszamegyen,
Hát nagy kiáltást hall; arra visszamegyen.” (IX. 64)

Szép példája még Zrínyinél a magyar *redif*-nek, vagyis kétszeres rímnek:

„Törökország szüene ihon jött velünk el,
Egy bajvivást nézzünk, azután menjünk el?” (IX. 64)

Meg kell mondanunk, hogy Zrínyi Karnarutićnál is láthatott példát a 11 szótagot összecsengető rímelésre, a *Vazetje Sigeta Grad*ban két ilyen sorpár is felbukkan:

„Tu mnogih / odpravi // s ljubeznu / od sebe, /	3—3 // 3—3
A mnozih / ostavi, // sidajuć / kon sebe, //	3—3 // 3—3 (II. 243—44. sor)
„Ő sokat / magától // szép szóval / elkülde, /	3—3 // 3—3
Másokat / nem gátol: // üljenek köréje.” /	3—3 // 3—3

A másik példa:

„Gospodine / blagi // i nam / dobrostivi, //	4—2 // 2—4
Gospodine / dragi // i nam / milostivi, //”	4—2 // 2—4 (III. ének 125—126. sor)
„Urunk, hozzánk / kegyes, // ügyünk jó istápjá, /	4—2 // 2—4
Urunk, hozzánk / szives // mindünk / édesapja, //”	4—2 // 2—4

Ezeknek a példákknak ellenére is az a határozott véleményem, hogy bár Karnarutić kétségtelenül ösztönözte Zrínyit a magyar költészetben addig szokatlan rímmegoldásokra, mégis, mivel Karnarutićnál nem találunk olyan tiszta két, illetőleg több részes rímeket, amilyeneket Zrínyinél láthattunk, ezeknek az alkalmazását Zrínyi csakis a török költőktől tanulhatta.

A kétrészes rím kétszáz évi szünet után Aranyánál bukkan fel újra, aki Firdauszival, a *Sahnáméval* való megismerkedése után tért rá a kétrészes rímek használatára, aminek szép példáit láthatjuk a *Toldi szerelmében* és a *Buda haldíában*.

„Úgy tett Lajos épen: játszott is, ivott is :
De azért nagyobb volt — király volt ő ott is.” (Toldi szerelme, II. 7)

„Gabonás, szalonnás, pince, raktár, magtár :
A nagyhasú háznak minden része csak tár.” (Toldi szerelme, II. 8)

„Hálnia kell, tudja; de a reménység is
Felcsillan előtte: hátha talán, mégis! . . .” (Toldi szerelme, VI. 67)

„Kit a kígyó megmart, remeg az gyíktól is,
Gyászban feketül szív, csupa árnyéktól is ;” (Buda halála, IX. 42)

„Szerettem holtan is, szeretem még most is :
Ha sirba lezárnak, szeretem még ott is.” (Buda halála, IX. 43)

„Vissza reá pattan Ilda király n ő is,
Azután mérgében sirva fakadt ő is ;” (Buda halála, IX. 68)

Zrínyi Miklós sormetszet-rímeiről még csak annyit, hogy ez, több példa tanúsága szerint, jelentkezhetik ölelkező, keresztím és félrím formájában is.

Zrínyi Péter, horvát nevén Petar Zrinski, mint tudjuk, lefordította, vagy pontosabban mondva: átköltötte a Zrínyiászt. Péter átköltését később alaposan átdolgozta — ez a második átdolgozás már következetesen sormetszet-rímeket használ, négy-sarkosakat, mint amilyenek a sorvégi rímek is. Én ebben is egyik bizonyítékát látom annak, hogy Miklós metszet-rímzése tudatos. A két testvér nyilván tüzetesen és többször is megvitatja a fordítás munkáját, s úgy képzelem el, hogy Miklós pontosan közölte öccsével versírási törekvéseit, így például azt is, hogy a metszet-rímleést is meg akarta valósítani, és amennyiben erre ideje és nyugalma volt, meg is valósította. Miklósnak ebből a feliben-harmadában megvalósult szándékából a mű horvát változatában következetes és végig tiszta zeneiséggel csengő sormetszet-rímek lettek!

Péter igazi költő volta a maga költői egyéniségének ragyogó jeleit viseli magán a horvát szöveg. Én mint költő és műfordító nem tudom eléggé csodálni Péter lelkiismeretességét

és nagy műveltségét, amivel egyes helyeken még Miklós rímeinek hangzását is pontosan követte a horvátban. Így például, ahol Miklós ezt a rímet használja: „bán — van”, Péternél pontosan ugyanez a rím zerepel (a horvátban „van” = ki) (A *Szigeti Veszedelem* IV. 49).

.... Reče mu Zrinski ban,
.... űjega mi spelaj van (küldd ki őt nekem,
add ki őt nekem)

Véletlenül itt már csak azért sem lehet beszélünk, mivel ugyanarról a versszakról van szó. Péter még Miklós alliterációit is azonos hangokkal adja vissza, lehetőleg ugyanannyival, mint amennyi a magyarban szerepel:

Zrínyi Miklós:

„Nem hurcol / bennünket // pogány eb / pórázon,” / 3—3 // 3—3 (XV. 7)

Petar Zrinski:

„Neće nas / peljati // pogan po / kotaru / 3—3 // 3—3

*

Zrínyi alliterációiról már ebben a tanulmányban is hangzott el egy-két szó. Beszél erről Négyesy is, Gábor Ignác is, felhíva figyelmünket arra a tényre, hogy Zrínyi művében alliteráló részeket találunk. Ezzel azonban még igen keveset mondottunk, hiszen nincsen a világirodalomnak olyan eposza — Homéros és Vergilius műveit is ideszámítva —, amelyekben alliterációt ne találunk. Azonban nem kevesebből, mint arról van itt szó, hogy Zrínyi művét az alliterációnak egész rendszere szövi át. És amilyen fontos ennek a ténynek megállapítása, ugyanolyan fontos azoknak a törvényeknek vizsgálata is, amelyekhez ez a rendszer igazodik. A következőkben ezeknek a törvényszerűségeknek vizsgálatára teszünk kísérletet.

Az alliteráció a költői nyelv kristályosodási folyamata. A folyadékban feloldott ásványi anyag kristályosodását megindíthatja a folyadék elpárolgása, amikor a végső sűrűség állapota következik be; előidézheti még a légkör hirtelen változása és végül: ha az oldatba valami olyan anyag kerül, ami az oldott anyagot kicsapja, és így kristályosodásra kényszeríti. Nagyjából ugyanez a helyzet a nyelv kristályosodásával is.

Az alliteráció első feltétele a végleges telítettség: legyenek telítve a sorok, a strófák — mivel? — hősi elszánással, haraggal, örömmel, keserőséggel, gyásszal, bosszúvágygal, rémülettel, izgalommal, várakozással, s nem utolsó sorban a kedvező fordulat reményével, aminek közvetlén bekövetkezését is éppen alliteráció-pár vagy alliteráció-sor jelzi. Ez esetben a meseszöveg váratlan fordulata ugyanazt a szerepet tölti be, mint a légköri változás a valóságos kristályosodásban.

Mindjárt az első ének kezdetén az Úr lelke haraggal s a strófák az Úr haragjával telnek meg, attól feszülnek. Ezt a fenséges haragot így festi a költő:

„Megindult / ezekért // méltán ű / haragja, /
Azért Mihály / arkangyalt // magához hívá.” (I. 11)

Két sorban 4 *m*, két *a* és két *h* alliterációja!
Az Úr maga ilyen sorokban nyilatkozik meg:

„Nézd, ama kemény nyaku és kevély sciták
Jó magyaroktól mely igen elfajzottak...” (I. 12)

A harag fokozódik, erősödik, az alliteráció már az egész versszakot átszövi:

„Maga te tekintsd meg *kőrös*tyén világot,
Nem találsz azok *kőzt*, *kivel tettem több jót*;
*Ki*hoztam *Şcitiá*ból, mely *nékik szűk* volt,
Az én *szent* lelkem is *ű* *reájok szállott*.” (I. 13)

És amikor az Úr haragja eléri tetőfokát és az eposzi közlés is kiteljesedik: olyan kijelentés, olyan parancs következik (immár az Urat képviselő arkangyal szájából), amely az egész történet, az egész mű alakulására, menetére elhatároló jelentőségű: először jelentkeznek a műben ilyen bőséggel és ilyen szorosan egymás közelében elhelyezkedő betűrímek: a szélrohamok hangját felidéző *sistergő*, *sziszegő sz*-ek, négy is közvetlenül egymás után! A mennydörgésként morduló *m*-ek, három *r* egymás után, amelyek recsegést, ropogást, robogást jeleznek és jósólnak jóelve, és végül a visszatérő és az ismétlődő hangok sorozatát lezáró, visszatérő *m* tompább morgása:

„Szultán Szulimánnak szálljad meg az *szüvét*,
Neveld *magyarokra ű* haragos *mérgét*,
Vigye *rájok nagy rettenetes* fegyverét,
Rontsa *uraságát és minden erejét*.”

Ha hangosan elsziszegjük, ropogtatjuk, morogjuk ezeket a hangokat, ahogy egymásra következnek — *sz, sz, sz, sz — m — m — r, r — r — m —* kicsiben lejátszódik előttünk egy égháború.

Itt folytathatnám az idézeteket a Szelim szultán képében megjelenő furia szavaival („*Kelj fel, éles kardot köss az oldalodra*” — *Hát tenéked Tamma mennyi bosszut teve*, Nagy részét *hadadnak ravaszsággal veré...*” stb.), de ezeket most átugrom, — lássuk inkább a fordulat festését, amikor a kigyó becsúszik Szulimán mellébe:

„*Válláról mellyére, mellyérül* szivében,
*V*alamerre csusz el, *mindent hágy méregben*;
Gyujtja *kemény szüvét s hagyja lángos tűzben*,
Haragban hentergeni és kevésységben.” (I. 45)

A táborokba gyülekezés szintén jelentős új esemény:

„*Futnak az csaszok fejér patyolatban*,
Hirdetik az hadat minden országokban.” (I. 50)

Szulimán eleinte Eger ellen készült, de aztán az égiek beavatkozása következtében megváltoztatja eredeti tervét. Ez csakugyan fordulat, a költő is a „fordít” szóval fejezi ki a változást:

„*De hamar az Isten téríté tanácsát*,
Hamar megfordítá Szigetre haragját.” (III. 2)

Iszlán a siklósi vereség után futton fut a szultánhoz, hogy a szemtanú hitelességével beszámoljon a csatáról. A szultánnak kijáró magasztaló szólalomokkal kezdi beszédét, a megszokott szöveg nem nagyon vonz különös költői alakzatokat. A csata leírásában sem akad valami megragadó kép vagy betűrím, mindössze Tajeléri Mehmet neve vonz egyetlen alliterációt, amiről a későbbiek folyamán lesz még szó. De amikor saját élményeire tér rá a derék török katona, szinte hemzseg a versszak az alliterációktól:

„*Én magam csak alig és futva szaladtam*,
Bizonytal az bassát s fiát halva láttam,
Pécsi olaj-béget kaur kézben hagytam,
Mindent megemésztt az kaur kard, uram.” (IV. 61)

Az ezt követő két versszak 8 sorában 13 szókezdő *m* hang festi a szultán dühödő mor-
gását; a fojtott düh a 64. versszak utolsó sorában robban ki, amikor a maga elé képzel Zrínyit
e szavakkal fenyegeti meg:

„Fejeddel Tajelérit fogod fizetni.” (IV. 64)

Amikor Zrínyi levelet ír a magyar királynak, a levelet fiára bizza, akitől saját sorsá-
ban megnyugodva, szerető biztató szavakkal búcsúzik, buzdítva őt a „nehéz vitézségre”.
Intő és búcsúzkodó szavai kétségtelenül ebben a versszakban érik el a megindultság leg-
magasabb fokát, s a versszak ennek a résznek fordulópontja. Még sehol sem olvastam semmit
Zrínyi magánhangzós alliterációiról, — itt kapjuk ennek legragyogóbb példáját, ahol az *e*
hangok ölelkező betűírm formájában fogják közre az *i*-ket, azután meg az *e* hangok ölelik
ugyanígy az *sz*-eket:

„Én égben az Istent imádom éretted,
Hogy bővitse mindenkor az te erődöt;
Adj, hogy szolgálhass néki kedve szerint,
És hogy sok üdöre menyben láss engemet.” (V. 84)

És még egy fordulat: amikor a török varázsló felidézi a pokolbéli szellemeket, hogy
most már ezek rontsanak Szigetre — a feszült légkört, az új alakok megjelenését, a harcnak
teljesen új, meglepő formáját festi a csoportos alliteráció:

„Futkosnak Furiák iszonyu fáklyákkal...” (XIV. 69)

Zrínyi és Delimán párviadalában, miután a török hős dárdája Zrínyi paizsán félrecsús-
va földre esik, a török pár pillanatig bémultan bámulja ezt a csodát, ami vele még nem esett
meg. De egyszeriben felocsúdik és már újabb rohamra rugtat. A lelkiállapotnak ezt a villám-
gyors váltását, az elernyedett harckészségnek ezt a váratlan fellobbanását érzékeltetik az új
versszak csoportos alliterációi:

„De kemény kezével ő szablyát kirántá,
Evel pozdorjává bán paizsát rontá;” (XV. 87)

Az alliteráció két esetét láttuk eddig, ahogyan Zrínyinél jelentkezik. A harmadik eset:
a nyelvi elemeket kristályosodásra készítő új anyag belépése a vers közegébe. Az új anyag
lehet valamely fontos, a szokásosnál nagyobb súlyú szó, elsősorban tulajdonnév: híres hős
vagy az események során szerepet játszó helység, táj vagy folyó neve, de lehet valamilyen
becses tárgy, kedves személy, kedvenc állat vagy ritka jelenség neve is, amely az alliterációs
folyamatot meg tudja indítani, és pedig sokszor olyan módon, hogy a szókezdő betűírmek
mint hangos hírnökök már egy versszakkal előbb bejelentik a híres vendég érkezését. Így
zendülnek meg a *z* hangok Zrínyi nevének megjelenése előtt a IV. ének 95. versszakában,
ahol az első és az utolsó sor üti meg a *z*-ket:

„Ily zöndülést hallván az Szulimán császár,
.....
Nézi, honnan lehet köztök ily zürzavar —”

És csak azután tűnik fel, a következő versszak élén, Zrínyi neve.

Mehmet és Szulimán neve megtölti a versszakot szókezdő betűírmel. Azért emlí-
tem Mehmetet elsőnek, mivel a versszak első szavának kezdő hangja Mehmet jövetelét jelenti,
— sőt az előző versszak utolsó sora is mind Mehmetet, mind Szulimánt. Bemutatom tehát
az előző szakasz utolsó sorát is:

„Magunk is szerencsésen mindnyájan járunk.

Mindezen sem ijedt az nagy Szulimán,
Mutat bátor orcát Mehmetnek sátorban,
Szívében, nem tudom, ha mint szájával van...” (IV. 76—77)

Isten neve is, Mahomed próféta neve is alliterációt vonz:

„Induljon Istennek szerető tábora,
Vagyon Mahometnek mireánk nagy gondja.” (IV. 80)

Zrínyinek a rangját jelentő szó már elég arra, hogy alliterációt, sőt finom szójátékot sugalmazzon a költőnek:

„Messziről meglátá horvátországi bán,
Hogy bánik népével megdühödött Rézmán.
Lovát sarkantyuval megindítá bátran...” (III. 71)

A hatodik ének azzal kezdődik, hogy Szulimán követeket küld Zrínyihez. Halul, a sima beszédű követ igyekszik meghódolásra bírni Zrínyit. Példaképpen említi az okos megadásra Tammát, Kazul Bas urát. Tamma tehát itt nyomatékos szerepet kap, ehhez képest már az előző versszak megüti a *t* és *k* hangokat, de az alliteráció dandára a Bas személynév után igazodik, mint látjuk, csakugyan egész dandár. Ezt a *b* hangot már az előző versszak második sorában megüti a költő, hogy azután az ezt követő versszakban öt *b* dobbanjon meg mint öt dobütés:

„Isten akaratját viszi végben hívást, (ti. a szultán)
Ne adja Isten azt, hogy te meggondolhasd,
Hogy te Isten kedvét kézzel megtartóztasd.

Ó, holdog, bölcs Tamma, Kazul Bas nagy ura!
Békességet császártul mert kérni tuda, (b, k, t egy sorban!)
Idején s eszessen magát megalázta,
Mostan nagy Persiát békességben bírja.” (VI. 18)

Halul, Szulimán követje, míg beszél, fontos figurája lesz az éneknek, mindenki figyelme feléje irányul, már csak diplomáciából és udvariasságból is. Zrínyi is feléje fordulva figyel rá, hiszen válaszolnia kell majd minden szavára. Hogy Halul fontos megbízatása teljesítése közben még emberi rokonszenvet is tud ébreszteni, ezt azzal is érezteti a költő, hogy a Szultán üzenetét közvetítő beszéd utolsó sora kétszer is megüti Halul nevének kezdő hangjait:

„... egy millió népet
Hoz el romlásodra, ha szavát megveted.”

Az ezt követő versszak kezdete pedig már nem is szókezdő betűrímet, hanem kezdőszótag-rímet alkot Halul nevére:

„Itt hallgata Halul, és esék zsbolygás...”

De mindehhez még hozzá kell tennünk, hogy Zrínyi válasza háromszor is alliterál Halul nevére [négyeszer a rangjára („követ”)], még a szultánt is megtisztelve három betűrímmel:

„Jó követ, okossan nekünk megbeszéléd,
Lágyon s haraggal is urad követségét;
Szép szóval kitévéd urad szeretetét,
Kit mihozzánk hordoz, és az ő jó kedvét.” (VI. 36, 37, 39)

Deli Vid, Demirhám, Radivol, Juranics — mind, mind nagyszerű alkalom a költőnek, hogy nevük köré betű-rím koszorúkat szőjön. Érdekes módja az alliterációnak, amikor két-

két hős, barátok vagy ellenségek, együtt szerepelnek a versszakban, és ilyenkor a mind ketjük nevére felcsendülő alliterációk úgy feleselgetnek egymással, mint az énekes kettősök. Ilyen mindjárt a VI. ének 83. szakaszában Deli Vid és Hamviván „kettős”-e, amit egyébként az előző versszak a már bemutatott módon intonál. De lássuk magát a kettőst:

„De vitéz Deli Vid átalment a vizen,
Az törökök hátán, s többre halált viszen.
Ő eleiben megy Hamviván szerezsen;
Megesmerete vala Vidot szép fegyverén.”

Ugyanez ének 89. szakaszában ez a kettős még plasztikusabban alakul: miután a 88. szakasz utolsó két sora megcsendíti mind Hamviván, mind Deli Vid nevének kezdő hangját — és milyen kifejezően: Hamviván nevét a „halálos” szó jelenti be, Deli Vidét pedig a „dárda” —, a 89. szakasz első sorában Hamviván nevének kezdő hangjai beszélnek páros alliterációban, a második sorban ebben az alliteráció-sorban szünet áll be, amit a *k* hangok összecsendítése tölt ki; a harmadik sorban ismét teljes erővel megszólal a Hamviván-alliteráció, közrefogva Vid nevét, de az utolsó sorban már Hamviván hangja megszakad, mint ahogy az élete is — már csak Deli Vid nevének alliterációja zeng, érzékeltetve a dárda halálos döfését. De magyarázatok helyett olvassuk inkább Zrínyi szövegét, amelynek alliteráció-rendszeréhez fogható hasztalan keresünk a magyar költészetben, de még a világirodalomban is:

(„Üvén Hamvivánnak nagy kerék kű vala,
Azt is porrá törte az halálos dárda.) (Intonálás)

„Bement hasában is, nem tartá meg háta,
Mert kedves életét magával kirántá;
Esik le Hamviván Vid előtt hanyattá,
Földben leszegezte Deli Vid dárdája.” (VI. 89.)

Ugyanílyen kettőst idéz fel Demirhám és Deli Vid párharcának leírása:

„Demirhám haraggal s dühösséggel nagyobb,
De vitéz Deli Vid igaz hűttel bátrabb; (VII. 94)

A közbe-közbe huhogó h-k idézik Hamvivánt, aki miatt a párviadal folyik.

De nézzünk egy másik kettőst: a két hű barát, Radivoj és Juranics kettősét, amelynek az elején Radivoj neve, Juranics rangja („vajda”) vonzza a betűrímet, aztán Juranicsnak a neve is:

„Erős Radivojon rendi istrázsának
Vala, és mellette Juranics vajdának.
Ezek kapu fölött vigyázásban voltak,
Radivoj így szóla másik barátjának:

„Juranics vajda, édes vitéz barátom,
Nézd, min gondolkodom, édes jobbik szárnyom! . . .” (IX, 15, 16)

És hadd idézzem még egyszer Radivojt: hűséges barátját és bajtársát látja halálos veszélyben. Milyen jellemzően mutatja be az egész helyzetet, meg a hős lelkiállapotát is az alliteráció-rendszer: Radivoj és a nevére alliteráló szó között ez a szó áll: „bánatját”, magát a Radivoj-alliterációt ölelkező rímek módjára veszik körül a „társ” szóra alliteráló *t* hangok:

„Nem tarthatja tovább Radivoj bánatját,
Oda rugaskodik, az hun látja társát.” (IX. 70)

Deli Vid halálos bajvívását a XI. ének utolsó verssora jelenti be, szintén kettős formájában:

„Bán Vidot bocsátja halálos bajt vīni.”

Még egy szép kettős a XIV. énekből, Demirhám és Deli Vid harca: dobognak a *d-k*, villognak a *v-k*, ropognak az *r-ek* két versszakon át:

„Igy monda Demirhám, *de* Vid ilyenképpen:
„Pogány eb, nem pokol az én lakóhelyem.
De nem disputálni én teveled jöttem,
Hanem hadd váljék még, mit tudunk mi ketten.”

Ily szók után gyorsan *reá* rugaszkodik,
Alatta fekete föld ugyan *rö*zzenék,
Villámlás módjára *d*árdája kitünék
Kezéből, *de* Demirhám gyorsan elugrék.” (XI. 63, 64)

Említettük, hogy egy-egy kedves állat vagy tárgy is kiválthatja az alliteráció-sort. Amirassen csoda-lova, Karabul kényes táncolását egész sorozat szókezdő *k* hang eleveníti meg:

„Az *ú* kedves lova Karabul, kényessen
Mellyet *ú* jártatott had előtt s *kev*élyen.
Mondják, hogy Karabul nagy Arabiában
Széltül fogantatott egy hires *kanc*ában . . .” (I. 79, 80)

De nemcsak ilyen pompás paripa, egy-egy róka, holló, kánya, medve neve is elegendő ahhoz, hogy megjelenése kiváltsa az alliterációs folyamatot. Sőt mint már jeleztük, nagy súlyú elvont szavak is, mint had, halál, vívás, vitészség, vidámság, vész — megindítója lehet, csaknem kivétel nélkül megindítója is az alliteráció-soroknak. A had vonulása magában véve halálveszéllyel terhes, de ha a költő ki is mondja a „halál” szót, ez a „had” szóval együtt szükség-szerűen életre hívja a *h-s* alliteráció-sort:

„Könnyű had és bátor és gyors mint az *ár*víz,
Ugy tetszik, kezében mindegyik *hal*ált *v*isz,
Mert jó lova hátán csak a fegyverben *hisz*,
Nincsen tartalékja, sem tűz, *sem* sebes *v*iz.” (I. 70)

Egy másik ilyen hadvonulást emlegető részlet:

„Hatalmas török császár *sz*ultán *Sz*ulimán
Huzza ránk *har*agját, mint *d*ühös oroszlán,
Minket elyesztetni és *r*ontani kíván;
Vagyon *rem*énsége *sz*ántalan sok *had*án.” (V. 6)

A vívás, viadal még akkor is *v-k* tömegét vonzza, ha a költő szóval nem is mondja ki magát a fogalmat:

„. . . Azt mondja: *veszt*ég *ül*ve *vegy*ük meg *y*arat.
Legjobb lesz: *buj*unk el, *y*essük el *kard*unkat,
Hagyjuk *vesz*ni *hír*ünket, *vegy*ünk *kap*ákat
*V*itéz *keze*inkben; így *ront* *kaurok*at
Győzhetetlen császár, így *vesz* meg *y*arakat.”

Nem folytatom az alliterációs példák felsorakoztatását. Azt kell mondanom, s ezt az eddigi példák után bárki elhiheti, hogy nem a példák felkutatása okoz gondot, hanem sokkal inkább az a kérdés: mit is válasszak ki bemutatásra a rendelkezésemre álló példák gazdag tárházából!

*

Zrínyi, eposza prózai bevezetőjének elején arról beszél, hogy nagy művét mindössze egyetlen télforgása alatt írta meg. A bevezető szavai szerint később sem javítgatta művét, mivel hadakoznia kellett a törökkel, — a mű tehát elméjének első szüleménye. Ez a nyilatkozat eddig csaknem minden kutatót félrevezetett: Zrínyi vallomásával erősítették azt az állításukat, hogy *A Szigeti Veszedelem* verselése „hibás, darabos, csiszolatlan, szabálytalan”. Általában az irodalomtörténészek elismerték a mű zordon fenségét, de bizony a verseléséről nem sok jót tudtak mondani. Vagy elhitték Zrínyi előszavának azt a kijelentését, hogy neki nem volt ideje formai csiszolatra, vagy ami még rosszabb: bevezetőjének másik mondatát hitték el, amelyben azt mondja, hogy az ő igazi foglalkozása nem a költészet, hanem a hadviselés.

Mindabból, amit eddig Zrínyi ritmikájából, továbbá rimelési és alliteráció-rendszeréről elmondottam, úgy gondolom, vitathatatlanul kiviláglik, hogy Zrínyi a legfinomabb verstani hatásokat tökéletesen ismeri és ezekből mindent a maga helyén alkalmaz — ott, ahol az események alakítása, a jellemek rajza vagy a légkör megelevenítése éppen megköveteli. Zrínyi verselése, amellől hogy a ritmus szabályosságát követelő törvényének is eleget tesz, olyan változatosságot, az erőnek és a színeknek olyan változatosságát vonultatja fel, amire példát a magyar költészet történetében hasztalan keresünk. Zrínyi megalkotta az igazi epikus műformát, amely ki tudja küszöbölni az ilyen nagyméretű művek fenyegető veszedelmét, az egyhangúságot.

Zrínyi Gyöngyösi nemcsak az eposz megalkotásának módszereiben, hanem a verselésben is igen erősen hatott. De már Gyöngyösi, Zrínyi egyszerű példája után, síma, szabályos, tetszetős, de egyhangú eposzi formát alakított ki. Nagy sikere, az eszmei engedményeken kívül, ennek a formai csiszoltságnak tulajdonítható. És az egymást váltó nemzedékek, különös módon, abban mind megegyeztek, hogy bár eszmei tekintetben Zrínyit kétségtelenül magasabb hely illeti meg, a verselés csiszoltságában és zeneiségében Gyöngyösi túlszárnyalja Zrínyit. Arany is Gyöngyösinek nyújtja a pálmát, Zrínyit pedig megrója „caesurátlansága” miatt. De ugyancsak Arany már észrevette azt is, hogy Zrínyi ritmusa rokonságot mutat egyes népdalaink ritmusával. Arany a maga költői gyakorlatában Gyöngyösi szabályos, főleg 4—2 tagolású, a hatodik szótag után feltétlenül és következetesen sormetszetet alkalmazó sorait fejlesztette tovább, a maga módján küzdve a versformá egyhangúsága ellen. De epigonjainál már nyomasztán nehezedik ránk a verselés sivár unalma.

Zrínyi után Petőfi volt az első költőnk, aki eposzaiban, de különösen a *János vitéz*ben Zrínyi módjára kezeli a magyar alexandrinust, — az eredmény: ugyanolyan változatos, erőteljes és hajlékony epikus verselés, mint Zrínyinél. Petőfi egyébként a *Szécsi Máriában* sem a hősnő első megéneklőjének síma verselését követi, — itt is sokkal inkább Zrínyihez mérhető, mintsem Gyöngyösihez. A *János vitéz*ben pedig a 4—2-es mellett a 3-as tagolás is elég sűrűn előfordul, és megtaláljuk a Zrínyinél először használt „szabálytalan caesurájú” sorokat is, mint pl.

„Ez a világ / aligha // csárdában nem / ég” // 4—3—4—1

vagy:

„De fogadom / bele is // török a / fogad” // 4—3—3—2

Tanulmányomban igyekeztem bemutatni, mit köszönhet Zrínyink verselésben is a horvát Karnarutićnak. Talán nem érdektelen megjegyeznünk még, hogy a horvát irodalom első nagy fellendülése annak a Petar Zrinskinék nevéhez fűződik, aki éppen *A Szigeti Veszedelem* átdolgozásával tett igen erős és tartós hatást a fejlődésnek indult horvát irodalom művelőire. Ennek az új irodalomnak első jelentős képviselője Pavao Vitezović od Senja, akinek Zágrábban először sikerült irodalmi központot teremteni. *Odiljenja Sigetskogo* (Sziget ostroma) című eposzában Zrínyi bán és vitézei hősi helytállását és halálát énekli, és éppen ennek a

műnek van nagy szerepe a nemzeti öntudat felébresztésében. Vitezović már nem Karnarutić-nak, hanem a mi Zrínyinknek verselését követi, természetesen úgy, ahogyan az Petar Zrinski átköltésében megnyilatkozik: négysarkos sorvégi rímeket használ, mint Zrínyi Miklós, és ugyancsak négysarkos sormetszet-rímeket. Egyébként ő is, Karnarutić hagyományaihoz híven a 4—2 // 3—3-as, illetőleg a 3—3 // 3—3-as tagolású ritmust kedveli. Igazi humanista jelenség ez, ahogyan egy kis nép képviselője, a horvát Karnarutić átadja alkotó munkájának eredményeit a magyar Zrínyi Miklósnak, Zrínyi Miklós nagy műve öccse átköltése révén vissza-kerül a horvát szellemi életbe, és annak eleven alkotórészévé és tartós ihlető forrásává válik. A Zrínyiasz megszületésének és utóéletének története az egymás mellett élő népek szellemi kölcsönhatásának egyik legszebb példája.

Géza Képes

MIKLÓS ZRINYI'S METRIC AND RHYME SYSTEM

Miklós Zrínyi, born in 1620, is and remains up to the XIX. century the greatest talent in the field of Hungarian epic poetry. Then, in the XIX. century Michael Vörösmarty and from the middle of the century on John Arany takes over Zrínyi's part as an epic poet. Up to the present the metrics and rhyming of Miklós Zrínyi was dealt with mainly by trying to find an excuse for his so called weaknesses in versification. Mr. Képes suggests that in the greatest part of the epos the rhythm peculiar to Zrínyi manifests itself clearly and markedly, however it is not the division 4—2 // 4—2 customary in Gyöngyösi and Arany, but a division 3—3 // 3—3 that is characteristic of this rhythm. Zrínyi succeeded in creating a true epical rhythm always powerful and varied. Even his rhyming is of a much higher quality than appraised hitherto. Zrínyi not only uses rhymes at the end of the lines but also rhymes preceding the division of metrical units in the middle of the lines. This technique of caesura rhymes is unexampled both before and after Zrínyi in Hungarian epic poetry. In this respect Zrínyi goes by the Croatian poetry, particularly by Bernard Karnarutić who has also his share in the evolution of the Zrínyi-rhythmics. Besides rhythmics and rhyming also a highly original and unusually expressive alliteration system illustrates the consciousness of Zrínyi's art.

The epic poem of Miklós Zrínyi has been translated and partly rewritten in Croatian by his younger brother Petar Zrinski. Subsequently the Croatian poet Pavao Vitezović composed under the influence of the work of Miklós Zrínyi and Petar Zrinski an epos in four songs on the siege of Szigetvár. Thus the history of birth and after-life of the „Zrínyiasz” („Zrinyiad”) is a magnificent example of the spiritual interaction in peoples living side by side.

Balassi Bálint ismeretlen levele

Az alábbi Balassi levelet a pozsonyi Központi Levéltár Pálffy-anyagából közlöm. Kézirata egykorú, vagy közel egykorú másolat. Lelőhelye: Bratislava, Ústredný archív, Pálffyovský archív, Armarium VIII. Lad. 10. Fasc. 1. o. Szövege:

Keożonetem vthan szeretho ligmond vram az Isten tolchebe mynden kywanfagodatth Towaba ez lewel výwo Embertvíll Izentem kñek mynd az magam allapattiarvíll imýnd az the magad haznarvíll kñed hige meg zařatth es az mynemví io zerenchetth Iften <elodere> elodbe mwttatottth ne razd el magadrvíll eg niar ne[m] fokatth tezen Iften kmede[1]

Datu(m) Cracco 16 April: A° [15]90

Regj bara[tod]

Giarma[thý] balasý balyntth.

Ha io valazt tezez ez lewelembé hýtemre tiztelsegemre fogadom hog három haz Jobagioth adok ha be Jwz [?] valaholl szinte zerezed Jořagom[ba]n.

Külső címzés: Az výtzeleő kurtosý Sigmondnak Ennekem regj Jo výtvez barathomnak Adafsek kezében.

V. Kovács Sándor

Jókai Aradon 1890-ben

1890. október 6-án, a vértanúk szobrának leleplezésére várják „nemzeti irodalmunk legnagyobb élő munkását” Aradon.

Ahogy az akkori lapok írták, szeretnék volna az Aradon tartózkodó Munkácsy, a „magyar festők királya” mellett az „írók fejedelmét” is üdvözölni. Azonban — betegsége miatt — csak december 6-án jöhetett.

Aradon akkor — különösen a hölgyek — a véderővitában elhangzott beszédéért nehezteltek rá. Jó ideig bojkottálták a műveit.¹

Érkezése előtt már híre járt, hogy az aradi nőkről fog felolvasni.

Tiszteletére fellobogózták a várost. A délutáni pesti vonattal érkező író az állomáson, a város nevében Parecz István tanácsnok üdvözölte. Mint a város vendége, a városházán szállt meg. Másnap Salacz Gyula polgármester kíséretében megtekintette a várost. Gyalog ment a Szabadság térig s mintegy tíz lépésre a szobortól megállott. Meghatottan, levett kalappal szemlélte a csodálatos alkotást. Majd körüljárta az emlékművet, és minden mellékalaknál ezt mondta: „Szép, nagyon szép.” Végül a legnagyobb elragadtatás hangján így szólt: „A művész valóban halhatatlanná tette nevét e szoborral.” Aztán kíséretével a kaszinóba ment és délig tarokkozott. Az ebédnél, válaszulva a pohárköszöntőkre, ezeket mondta: „Mikor először itt voltam: kergetve jöttem és kergetve mentem. Máskor, mikor szíves meghívásuk folytán akartam lejönni: rámtört az ellenség, a nehéz betegség és megakadályozott.” Majd hálát adott a sorsnak, hogy sikerült meglátnia a várost, mely „ideálja”. „Most, remélem, nem távoزم innen kergetve” — fejezte be beszédét. Ebéd után megtekintette a vesztőhelyet, a várat, a liceumot, több iskolát és házat.

Nevezetes előadása, a Kölcsey Egyesület meghívására, december 7-én délután hangzott el, a városháza tanácstermében. Az erre az alkalomra írt *Az aradi hősök* című drámájából olvasott fel egy hosszabb részletet. (A darab Szegedinác Péro idejében játszódik).² A darab-

¹ Mikszáthot is bojkottálták. Erremondotta, hogy „bosszúból” ő sem táncol többé aradi hölgygel, — mert különben sem szokott soha táncolni.

² Jókai Mór Aradon. Alföld Arad 1890. XI. 5. 280. sz.

bal kapcsolatosan az akkori Arad gúnyos közírója, Tiszti Lajos (1835—1911) — írói nevén Tüske Tóni — azt írta, hogy Jókai a darab „modelljeit” akarta látni...³ Az előadás után, a temérdek babékoszorú láttára, így szólt: „Engem ezek a koszorúk agyonnyomnak.” Az aradi írók emlékkoszorúját Varga Ottó tanár nyújtotta át. Dr. Barabás Béláné és Bódy Bódogné adták át az aradi hölgyek ezüstkoszorúját. A meghatott író ezekkel a szavakkal köszönte meg: „Tudtam, hogy az angyalok nem járnak fekete ruhában.”⁴ Az ünneplést megköszönő beszédében ezeket mondta: „Negyvenegy év előtt töltöttem itt életemnek legszomorúbb napjait, láttam a várost, mint romhalmazt s láttam itt mindent porrá omolni. Most pedig látom itt a paloták, iskolák, gyárak, ipar, kereskedelem és művészet városát.”⁵ Kiemelt beszédében, hogy a város emelkedését csakis önmagának köszönheti. Majd ezzel fejezte be: „Hölgyeinknek példáját kövessük és tanuljuk a hazát szeretni úgy, mint az aradi nők.”

A színház — díszelőadásban — egyik este az Aranyembert, a másikon a Cigánybárót játszotta. Jókai a színügyi bizottság páholyából nézte végig az előadásokat. A közönség lelkesen megtapsolta.

Mint érdekességet említhetjük, hogy a társas-vacsorán, a jelenlevő Spiegel osztrák tábornok, „Hoch Zsoké”-val üdvözölte.

1893-ban Arad a nagy írók diszpolgárává választotta.⁶

Ficzay Dénes

Ady költészete és a nagykárolyi Kőlcsey-Egyesület

A Kőlcsey-Egyesület Nagykaroly legtekintélyesebb társadalmi alakulata volt. 1897-ben alakult, majd 1907-ben újjáalakították. 1910-ben tagjainak száma 177. Elnöke: dr. Falussy Árpád, volt főispán, alelnöke: Cséh Lajos, főgimnáziumi igazgató. Az Irodalmi Bizottság elnöke 1907. november 17-től Klacsó István.

Az egyik hetilap, a *Nagykaroly*, 1909. évi szeptember 29-én megjelent számában felveti azt a gondolatot, hogy a Kőlcsey-Egyesület hívja meg a *Nyugat* körül csoportosuló írókat — a *Holnaposokat* — matiné tartására Nagykarolyba. Ez idő tájt rendezte meg a *Nyugat* vidéki toborzó körútját. A lap szerint a Kőlcsey-Egyesület ezzel a lépésével kinyilvánítaná rokonszenvét a modern magyar írók és művészek munkássága iránt. Indokul azt is felhossa, hogy a *Nyugat* már csak két kedves munkatársának, Kaffka Margitnak és Ady Endrének a kedvéért is hajlandó lenne erre, hiszen Ady tanulmányai egy részét az ottani főgimnáziumban végezte (1889—1892), s mindkettőjüket *kellemes emlékek* fűzik Nagykarolyhoz.

A *Nyugat* matinéjából nem lett semmi, hanem ehelyett a Kőlcsey-Egyesület 1909. december 29-én rendezett felolvasó-estét, amelyen Cséh Lajos elnöki megnyitójában heves támadást intézett a *Holnaposok*, főleg vezérük, Ady Endre ellen. Ady költészetében Nietzsche „Übermensch”-ét vélte felfedezni. Az adyizmust azzal vádolta, hogy nemzetietlen, az idegen hatások nem hasonulnak át benne a magyar lelkiséghez. Kétségbevonta a *Holnaposok* létjogosultságát magyar földön. (A nagykarolyi Kőlcsey-Egyesület évkönyve 1907/1910, 47—48.) Majd 1910. február 13-án a vármegyeház dísztermében ismeretterjesztő estét rendezett az Egyesület, amelynek a magja Somossy Miklósnének a *Holnaposokról* szóló szabad előadása volt. (A Nagykarolyi-Kőlcsey-Egyesület évkönyve 1907/1910, 55—65.) Előadó a helybeli magyar gör. kath. egyház gondnokának a felesége volt, olvasott, művelt nő, autodidakta, aki a város társadalmi életében nagy szerepet játszott. Előadásáról mindjárt előljjáróban kijelentette, hogy azt megbeszélésnek szánta és nem bírálatnak, amelynek még *nem jött el az ideje. Egyéni nézetét nyilvánítja és nem a Kőlcsey-Egyesület hivatalos ítéletét.* Felveti a kérdést, értelmes-e, érthető-e az a nyelv, amelyen az új költők írnak? Közöttük a legértelmesebbnek, a legelsőnek Ady Endrét tartja, aki közelebb is áll hozzájuk, hiszen a szomszéd Szilágyságból való, s Nagykarolyban is járt gimnáziumba négy éven át. Megemlíti mint érdekességet, hogy a hallgatóság soraiban ül a szép asszony, akit akkor még mint gyermekleánykát diákkorában imádot. Sajnos, a nevét nem árulja el. Hozzáteszi, hogy a költő komor világnézetét, sötét, önző életfelfogását bizonyosan nem itt tanulta. Hibának tartaná azonban, ha nem ismernék el azt, hogy Ady igazi költői tehetség.

³ Tüske Tóni: Hétről-hétre. Alföld 1890. XII. 282. sz.

⁴ THEWREWK ISTVÁN: Jókai és az aradi nők. Aradi Közlöny 1900. I. 5.

⁵ L. Jókai: Eletem legszomorúbb napja. Vö. Spectator (KRENNER MIKLÓS dr.): A magyar passió helyén. Jókai Erdélyben c. kötetben 1925. és KRISTÓF GYÖRGY: Jókai napjai Erdélyben. Kolozsvár 1925. 84—96.

⁶ L. még (-y - s): Jókai Aradon. Vörös Lobogó. Arad 1957. III. 24. — KELETI SÁNDOR: Jókai Aradon. Erdélyi Hírlap. Arad 1925. II. 15. — (K. S.) (KÁROLY SÁNDOR): Amikor a költőfejedelem Aradon járt. Aradi Közlöny 1925. II. 15.

Költészetét tehát három okból marasztalja el: Érthetősége, erkölcsisége és magyarsága szempontjából. Az előadó az akkor divatos jelszavakat hangoztatja, szellemes, bár felületes, és túlzó megállapításaiban.

És most lássuk, milyen visszhangot keltett az előadás a város társadalmában s az azt kifejezésre juttató helyi sajtóban. A *Nagykároly* című lap (Felelős szerkesztő: Rosenfeld Zsigmond.) 1910. február 16-i számában foglalkozik az előadással, amelyről megállapítja, hogy a tárgy helytelen felfogása és kellő meg nem értése igaztalan kritikához vezetett. Azt írja továbbá, hogy az a lecsempülés és lekicsinylés, amellyel Somossy Miklósné Ady Endréről és társairól nyilatkozott, egy cseppet sem árt ezeknek és igazán nincs szükségük az ő védelmükre. Izig- vérig poéták ők, a jelenkor eszméinek, feltörekvő ideáinak kifejező művészei. A *Nagykároly és Vidéke* (A szépirodalmi részt vezette Simkó Géza. Szerkesztő: dr. Adler Adolf) február 17-i számában ezeket írja: Az előadás, amelyet nagy érdeklődéssel fogadtak, csevegő stílusban s mégis mély bölcséleti alapozással világította meg az idegen talajból fakadó, materialisztikus irányú divatköltészetet. Főleg a vezér, Ady Endre költészetét világította meg, jellemezte formáját, szerelmét és ingatag nemzeti érzését. Úgyesen tárta a hallgatóság elé azt a kapcsolatot, mely őt városunkhoz fűzte, *mint ideális gondolkodású ifjút*. Elismeri költői tehetségét, de hibáztatja beteges képzeletét s kívánja, hogy hatalmas költői ereje nemzeti irányban bontakozzék ki.

A *Közérdek* (felelős szerkesztő: Simkó Aladár) február 19-i számában arról ír, hogy a Kőlcsey-Egyesület irodalmi estéjén olyan nagy számban jelentek meg, hogy a vármegyeház nagyterme szűknek bizonyult a közönség befogadására. Az előadás olyan témáról szólt, amely méltán tarthatott számot a közérdeklődésre. Bár nem mindenben értenek egyet az előadással, mégis szívesen megtapsolták. A *Nagykárolyban* megjelenő *Szatmár vármegye* (lap-vezér: Papp Béla országgyűlési képviselő, felelős szerkesztő: Orosz György főgimnáziumi tanár) február 20-i számában ellenséges módon ír Adyról. Örömmel hallottuk — írja — e költői irányzat ellen irányuló elfogulatlan kritikát. Őszinte világitásba állította be az egész irány működését, különösen pedig Ady költészetét. Örömmel hallgatták az előadást, amely a régi nagyok nimbuszát tépdetni akaró vértelen, szegényes, beteges irányon igazságosan végigsújtott. A szintén *Nagykárolyban* megjelenő *Szatmármegyei Közöny* (felelős szerkesztő: dr. Antal István ügyvéd) 1910. február 20-i számában foglalkozik a Kőlcsey-Egyesület irodalmi estéjével. Az estély tulajdonképpen magja — írja — Somossy Miklósné előadása volt a Holnaposokról. Főképpen Ady Endrével foglalkozott. Nézeteit Ady költeményeiből vett bőséges szemelvényekkel iparkodott erősíteni. Kárhoztatta a Holnapos iskola verseinek értelmetlenségét, mert szerinte a költő nem kiválasztottaknak, hanem a nagy tömegeknek írja verseit. Különösen bántotta, hogy az adysták mesterükkel együtt nem elég hazafiak. Különben az előadó maga előrebozsátotta, hogy nem bírálatot akar mondani, hanem csak megbeszélés keretében véleményét adja elő. Mindenesetre ez nagy enyhítő körülmény, és ezért meri a lap is megmondani, hogy *nem mindenben ért egyet az előadással*. Elismeri azonban, hogy a szellemes előadás a jelenvoltak egy részére meggyőző hatást gyakorolt. Az *Északkeleti Újság* (*Nagykároly* 1910. február 19. Felelős szerkesztő: Nemestóthi Szabó Albert. Szerkesztők: Sütász István, Csáky Gusztáv) teljesen egyetért az előadás megállapításaival. A helyi lapok beszámolóí, amelyek név nélkül jelentek meg, azt mutatják, hogy nemcsak a nagy tekintélyű Kőlcsey-Egyesületben voltak már hívei Ady költészetének, hanem a nagyközönség soraiban is. Az „Új idők új dalai” elindultak már hódító útjukra.

Csighy Sándor

Mezei József

MIKSZÁTH ÉS A SZÁZAD „REALIZMUSA”

1.

Nem vagyok a véletlen feltétlen tisztelője, s ha bár a szándékok többsége egy kor belső lényegéhez képest esetleges, véletlen, annyira gyanútlan sem, hogy ne keressem az irodalmi esztétikai gondolatok véletlen egyezésében a „törvényt”, mely a gondolkozás és ízlés alakulását egyedül képes csak helyesen befolyásolni, amely az igazi, jól értelmezett korszerűség alapja lehet. Nehogy valakit ebből az aggasztóan elvont mondatból irodalomelméleti várakozásban — csalódásban hagyjak, mindjárt megjegyzem, hogy ezt nem vonatkoztatom a mondanivalóm irányára, tárgyára, hanem egyszerűen szemlélet csak, módszer, amit hangsúlyozni akarok mindenek fölött, ha ismétlések árán is, ha az írás maga, az irodalmi tájékozódás módja el is marad a szándéktól. A megértés szándékától — amely a szellemi élet, a művészi folyamatok megértésének a szándéka — a felületes érzékelésen túli teljességtől. A törekvésben nincs semmi meglepő vagy új. Néhány évvel ezelőtt azonban még dikció volt, félmondatos ciráda egy befejezetlen épületen, amely így azzal a veszéllyel fenyegetett, hogy a mű talán sohasem készül el, a dísz falakat sejtettetett, valóságot, egészet és mély csend vette körül. Nem a várakozás csendje, inkább az elleplezésé. Jövőtlen és céltalan konzerválás, koncepció (?), amelynek nincs „perspektívája”. Éppen a holnapba nézni nem talált rést, amikor konokul csatázott a múlttal, új csapásokat taposott ki és nem látott mást, mint a lába nyomát. Ez volt a „vonalak története”, egy fordított szellemtörténet, az előjelek szédült vándorlásának a kora, egyszínű festők divatja, akiknek képein azonban az árnyak koromfeketék. A kifordított ruhájú polgári esztétika vélte így kifejezni az új élet értelmét, az egyszerű emberek szellemi arculatát, izlését. Hittel és hit nélkül. Igen, és, mert annyira egy volt benne a kettő, s amikor kiderült hűtlensége, csak az önmagához való hűsége bizonyosodott be. Emlékeztettem csupán, nem értékeltem. Az értékeléshez még annyi mindent el kellene mondani. Azt mindenképpen, hogy voltak kevesen, akik a szavak bővületében éltek, akik értették volna, ha ismerik a „törvényt”, akiknek a dialektika történelem volt, leegyszerűsített filozófiai címszó, de nem élet. És azt is, hogy az értékek egy részét beavatottan, hozzáértően, tisztelettel gondozta és őrizte meg az elkövetkezendő idők számára ez a gőgös és „rendszerből” hiányos, furcsán elégtelen tudomány. A „rendszer” zavarodott meg előbb, de a „módszer”, vagy helyesebben az irodalom értése, illetőleg egyfajta értelmetlenség szívósan támad, mivel védekezéshez nem szokott. Az egyoldalúsággal az igazság perlekedett, az igazság a tények tiszteletét növelte meg, és vágyat keltett a nem ismert vagy kitagadott szépségek után is. A szépség után és nem a művészkedés után, egyetemes értékek s nem csinált és silány divatok befogadására. A buzgalom egyre igényesebb, válogatósabb, egy soha-nem-volt tágasság és magasság készülődik, mint rendesen „végleges” szintézisre.

Annyiféle szándék, annyiféle összegező jóakarát bujkál egymás elől, óvakodik a vitától. Mintha félne a gondolat, mintha valami láthatatlan nyomás nehezednék rá. De ez a bezárkózás nem olyan, mint évekkal ezelőtt. Nem országos politikusok és területi adminisztrátorok okozzák, hanem az egymás féltelme, jogos és jogtalan bizalmatlanság, az a babona és igazság, hogy a tudományos köztudatban több hajlandóság van a félreértésre, mint a megértésre. Mégsem a kritika, a „vita” igénye, a másik tiszteletének és a tudományos élet tisztaságának óhaja szól belőlem, hanem az öröm, hogy lesz ilyen „élet”, hogy már gyakoribb az újatmondó bátorság, hogy színesebb, egyénibb, gazdagabb, ötletesebb, gondolatoktól terhebb irodalomtudomány van kialakulóban, sőt műhelyek, „iskolák” támadnak lassan-lassan a munkatársak, tanítványok köréből. Nem azoknak lesz igazuk, akik a marxista módszert egyetlen séma rendszeresítésében látják. Mérhetetlen bőség, gazdagság és sokféleség ez a szűkítő—szegényítő „osztályízléssel” szemben, a kíméző, szempontozó esztétikákkal szemben. Osztályesztétika ez is, de a munkásosztályé, mely egyre inkább egész társadalmat fog jelenteni, egy ismeretlen új nagy egység létrehozója — felszabadító tehát és nem megkötő.

Ezért fontos most a szándék nyomozása is, sőt, talán sokkal fontosabb a megszokott „eredményeknél”, a szokásos, produktumokhoz való mérésnél. Még fogalmak kavarnak,

a marxista esztétika nyelve most van tisztulóban, új szépségeket fedezünk fel letűnt korok irodalmában is, és nevet próbálunk adni annak az újnak, ami a tudomány fejlődését jelenti. Amikor most egy jelenségen elgondolkodom, ezért igyekszem a koncepciók fölötti ítélkezés helyett megérteni a gondolat születését, a szándékot, a koncepció primér magját. A filozófus persze nem így ítél, de az irodalomtörténészek, kritikuskak tudnia kell, hogy a kész mű, a kifejezett gondolat mennyire más, mint fogantatásának pillanatában. Meglepetések, kacskaringók az anyagban, fárasztó birkózás a nyelvvel, a nyelv mindig szűkös volta, a csábítás, hogy a gondolat tézisekbe rendeződjék, mindig világos és egyértelmű tézisekbe (és legtöbbször ezekben az egyértelműségekben egy régebbi „tézis-szerűség” rezonál), nem egyszer elviszik a szándékolt gondolatmagtól a megvalósultat, a befejezettet. Az alkotás, írás folyamata, természetese ez, amely a tárgy, a nyelv, a környezet-kor és az igazságot kereső ember bonyolult kapcsolatának produktuma, de sokszor bizony csak véletlen produktuma. Ezért kutatom én a még meg sem született gondolatot, az élményt, a lelki vagy fizikai érzékelés közvetlen, friss melegét.

Az értetlenség és a félreértések sajnos gyakori „veszedelme” miatt bonyolódik az ember ilyen kelletlen magyarázkodásba. De nélkülül aligha vállalkoztam volna hozzászólásra a XIX. sz. realizmusának évek óta húzódo, nyílt vagy célozgató, személyi indulatokkal vagy anélkül folyó vitájához.

Mert a realizmusról van szó, vagy úgy, mint egyes írók sajátosságáról vagy úgy, mint korok sajátosságáról, vagy pedig mint általános esztétikai értékről. A Mikszáth-probléma, a Kemény-probléma egyaránt ezt jelenti elsősorban, mintha művészetüknek ez lenne az egyetlen, de legalábbis a legfontosabb kérdése. A művészi irányok, kifejezési formák élete, alakulása nélkülözhetetlen zárat nyit egyes korszakok irodalmának megértéséhez, a társadalommal, az emberi élettel való szoros és sokféle összefüggése miatt, történeti összefoglalások fonala, gerince is lehet. De mit sem mond az „irány” olyan megfogalmazása, amely problematikussá tesz korszerű, korok törvényeit, élményeit kifejező irodalmakat. Mindannyiunknak közös olvasmányélméke még a hiábavaló, gyötrelmes erőfeszítés, szellemi zúzódosok és áldozatok a „realizmus” esztétikai és történelmi kategóriáinak zavaros értelmezése-keverése miatt, a szelentörténet ártékelő kalandozásait idéző konokság és vakság. A viccetől a bosszantó képzettségig produkált példákat ez az igyekezet. Az így készült kép alig különbözött a polgári irodalom realista-pártjának leszármazási gyűjteményétől, legfeljebb ha abban, hogy kevesebb portré volt benne megtalálható. A harsány bátorságba burkolódzó bizonytalanság kora volt ez. És nemcsak a régi szellem önmentő, vakmerő erőszakosságáé, hanem az új készületlen, de túlzásaiban is tudatos szintézisre törő merészségéé. Ennek a más-nak tulajdonítható, hogy ma józanság és igényesség jellemzi az elmélkedő-esztétizáló gondolatot, hogy a „történeti” újra visszakapta rangját a múltat búvárló szellem módszerei között, és egyre gyakrabban állhatunk meg jóérzéssel-meglepetéssel egy-egy ismertnek hitt, válságosnak tudott téma újszerű, izgalmas közvetítésénél, egy-egy kérdés újrafogalmazásánál, a tehetségnek mind több egyéni megnyilvánulásánál, és talán már nem ritka az sem, hogy irodalomtörténeti „alkotásokkal” szemben is érezzük a felfedezések örömét.

Mikszáth alkalmas téma a kor irodalmának megközelítésére, a XIX. sz.-i magyar realizmus is felfedheti titkait, ha Mikszáthnál és Mikszáth körül fogunk hozzá a kereséséhez. Király István könyvének ez ad ma is aktualitást, a témába vágó cikkeknek pedig a Király-könyv apropót és vitalehetőséget. Ezért mondtam a bevezető mondatokban, hogy nem véletlen, hanem már nagyon is időszerű volt ez a tartóztathatatlanul feltörő Mikszáth-probléma, amely nem is csak Mikszáth problémája.

2.

Amikor a Mikszáth-irodalomban Király neve felmerül, szívesebben gondolok a Kritikai Kiadásnak azokra a kötetekre, amelyeket ő szerkesztett, jegyzetelt, magyarázott. Frissebb, árnyaltabb, ötletesebb az a Mikszáth-portré, mely a jegyzetéből alakul ki. Az anyagnak parancsoló művészetet érzünk, irodalomtörténészre jellemző finomságokat, a beavatottakra is váratlanul ható meglepetéseket, s ha az elvi megállapítások, a koncepció azonosak is az először 1952-ben megjelent könyv koncepciójával, a kiadás jegyzeteiben életrekellett igazságok önmagukban szembetűnőbbek, erősebbek, mint a fonal, mely mesterkélt csoportozatokban szeretné azokat megtartani. A monográfia változatlanul jelent meg ugyan a múlt évben, Király a szövegkiadás jegyzeteiben mégis „továbbírta” Mikszáthját, mely most már „irodalmibb” eredményekhez vezethet el. Eltökélt ragaszkodása egy tíz évvel ezelőtt megfogamzott koncepcióhoz, szenvedélyes „problémátlansága”, macacságának és hűségének különös, de rokonszenves emberiesbe olvadása még ma is érdeklődést kelt. És majdnem azon kapjuk magunkat, mint valami Mikszáth-hósszal kapcsolatban, hogy minduntalan vitatkozni szeretnénk vele, noha az alak, illetőleg a szerző egyre vonzóbb, egyre érdekesebb.

Hogy ellentmondás van a változatlan Mikszáth-kép és a szemünk láttára változó, sokasodó, módosító anyag között, csupán véletlen, egyéni vélemény lehet, ezért mindenesetre hozzáfűzöm, hogy az ellentmondást termékenynek érzem. A tételek és az anyag feszültsége gondolatokat ébresztő, vonzó izgalmi vannak, — és írni csak ezért az „érdekességért”, szellemi találkozások és élmények, az igazságra felt megdöbbenések örömeiért érdemes.

Egy időben az a hiedelem dívott, hogy a történelmi materialista irodalomtudomány-nak elsősorban az író politikai arcát kell megrajzolni. Azután a politikai és a művészi nyilatkozatok összhangját keresték s ha ez is kedvezőtlen eredményeket hozott egy-cy kétségtelen nagyság megítélésében, már meg kellett elégedni a művészi eszen elvont politikummal, az eszmeiséggel, a mondanivalóval. Így kényszerítette folytonos korrekcióra a spekulatív, önmagát sem ismerő, és a saját „polgári múltjától” determinált eszt maga a művészet, az irodalom. Az ihlet arisztokratizmusa feleselne itt az értelemmel, úgy, ahogy találkoztunk már ezzel az irodalomtörténetben? Távolról sem. Az „ész” habozása, tehetetlensége, a „művészet” csúfolkodó győzelme, sikeres ötleplezése, bujkálása éppen az értelmetlenségről tanúskodik, éppen az értelmet hívja, amelynek a segítségével tud csak mindenki számára újraszületni. Még nem is történelem a számunkra, nem is csupán emlék, amikor a polgári gondolat új „rendet” keresett az ész eljátszott rendjének a helyébe, szellemi tulajdonságok és jelenségek összefüggéseit variálta, a racionalizmus „játékos” korszaka: a szellem története. Széles skálán mozgott, a filozófiai gőgöségtől a „motívum-történet” pozitívista szerénységéig, a l'art pour l'art izóláló módszerétől a „társadalmi” szempontú esztétikáig. A szellem igazi történetét öltettségük, véletlenszerűségük miatt valójában egyik sem tudhatta megközelíteni. A múlt század pozitívizmustól átítatott szemlélete szerette és megteremtette a „kétdimenziós” portrékat. A romantika zsenikultusza, majd az írók háttérbe szorító klasszicista mű-kultusz sajátosan egyesül vagy alakul ebben a felfogásban. A zseniből egyszerűen csak ember lesz, sőt a n-éből is csak az ember emelkedik ki (lám, mennyire csupán pozitívista, korszerű átfoglalás az a romantikának!), a két „dimenzió” ime: az ember mint író, — az író mint ember. A mi XIX. századunk kiegészítette még ezt a „politikus” portréjával. Az egész korszak romantikus, politikus jellegű, de főképpen a kor emberének a tudatában az. Bessenyeinél senkinek sem jut eszébe politikai nézeteit, vagy magatartását megítélni, műveiben a társadalmi vonatkozásokat érzik döntőnek, de még a reformkor nagyjainak „nemzeti” programjában is a társadalmi heroizmus kelt inkább érdeklődést, szinte a politika „ellenére”. A bukott forradalom egyszerre divatba hozta a politikát és tiszteletet gyűjtött lassanként a politikus alakja köré. A magyar prókatori közeletnek megfelelően valami védő-taktikázó, mesterkedő típus lett, országos, szűkebb vagy szélesebb ügyekben ágáló, ravasz „ügyvéd”-figura, és olyan mesteriség, amelybe minden megyén iskolázott ember beletanulhatott, mely majdhogynem az élet feltételét jelentette az akkori Magyarországon. A „politikus”, mint életforma, a típus elszaporodása már a kiegyezést követő évtizedekre jellemző. Mikszáth korára. Éppen Mikszáth mutatja be ennek a figurának a köpását, sőt ekkor már nem is egyes alakokról van szó, de egész társadalomról, családokról, osztályokról. Komolytalan ügynek, foglalkozásnak komolytalan művelői már az ő ismerősei.

Király a politikus írók rajzolja meg, kiragadva a parlament falai közül, megkomolyítva és a kortól elidegenítve, úgy látva és láttatva őt, mintha a nemzet csendes-gúnyos bölcsé a politika révén, valami nagy ügyben munkálna folytonosan, a társadalmi átalakítás ügyében. Így ismerjük meg Király könyvéből, mint harcos liberálist, bár az uralkodó pártion belül, „igazi” liberálist — ahogyan a kortársak mondanák —, nemcsak szavakban pártoskodót, a polgári Magyarországi előkészítőjét, Ady és Móricz harcainak elődjét. Tehát azt a Mikszáthot, aki tulajdonképpen nem létezik, de aki mégis annyira vonzó, „fiatalos”, dinamikusan, a hősietlen idők egyetlen élő mesei hőse. Király Mikszáthja olyan ajándék, amit nem lehet visszautasítani, nem is akarjuk nem-voltnak hinni, megszerettük. A könyv szép, meghatott stílusa álmot idéz, a papi-kisnemesi magyarság nemzeti legendákat és jövőt egyesítő álmait, a népi kultúrát értő és befogadó egészség, józanság vágyát. Típusba vagy akár illúziókba (ez Sötér találó kifejezése!), „testesülő” világnézet az irodalomtörténet Mikszáth-alakja, aki tiszteletet parancsolón, mosolygó magabiztossággal, fölünyesen és sérthetetlenül jár-
kel a nagyurak között, míg a hajdani szentek szelid szavakkal szelídítétek magukhoz a fenevadakat, ő, a puritán naív, tiszta mosolygásával fojtja el a támadó veszedelem morgását. Ez az irodalomtörténetírás költészete! Komikus volna hadakozni ellene. A sokszínű szem és a sok-sok halványított emlék kevés ahhoz, hogy életrekelhessen belőlük az, akit elevennek sohasem ismertünk, vagy amíg élt, nem láttunk sohasem igazán meg; az anatómusnak elég, ha a megfelelő csontja felrakja az odaillő izomkötegeket, de ki vagy mi adja vissza az arc ráncainak, a szemeknek és a kezeknek beszédes játékát, a meleget és a tüzet, mely nem a vértől való — ha nem a képzelet? Király titáni-patrióta Mikszáthját éppen úgy szeretem, mint a protestánsok moralista, prédikatori küldetésű misszionáriusát, vagy akit Schöpflin döcögött végig a Ház folyosóján egész gömbölyűségével, álmosságával, csibukozva, vidékies egyszerűségében; és

ilyenkor is újra látom és nem akarom elveszíteni szem elől azt a keserű bölcsletet, a magányos siratót, a Cassandra-sejtelmek füstjébe rejtettet, a tragikus mulattatót, aki süketek közt nevetve vonszolta nemzete sorsát, — így is igaznak ismerem, ahogyan a polgári intellektüel lobogó feudalizmusgyűlölete és kegyelelte látta. Mert Mikszáth művei mögött elképzelhető mindez a lelki-fiziológiai variáns, írásaiban sorra felfedezzzük Schöppflin, Király vagy mások „ismerőset”, mért szegényitenénk magunkat azzal, hogy az egyik Mikszáth miatt a többi megtagadjuk, amikor úgyis annyira hasonlatosak egymáshoz, úgy egészítik ki egymást, mintha eleve arra számítottak volna, hogy jön egy nemzedék, elfogulatlan, tisztánésző, amely egy alakba gyűrja azt, amit kortársak és utódok annyiféle módon, külön formáltak meg harcaik igazolására. Objektivizmus ez? Igen, a csalhatatlan Mikszáth-ismerők hangos igazságai-val szemben, éppen a „harcot”, a pártot, a világnézeti bekeretezést fölénylen lemosolygó, de nem az, és nem ilyen, amikor szembekerül az egyoldalúságokkal, nem külön-külön, hanem mindegyikkel egyszerre, amikor a részigazságokat a teljességgel, az egészsel semmisíti meg. Csak a mi korunk pártossága tud ilyen „érdektelenül” objektív lenni.

Király a nagy palóc írói alakját a politika felől közelíti meg. A bárányfelhős egű, mosolygó irodalmi vidékeket szándékosan, de jóhiszeműen komorítja el, egy nagy nemzeti haragot érez, a század eszméinek a sérelmét, komolyan vesz minden szót, nem elég gyanakvó, hogy megérezze: a politika már nem az „eszmék” korának nyelvén beszél, még illúzió sem az, amit harcnak vél, csak játék, stílusgyakorlat a vezércikkben, retorikai mutatvány a szónoklatban. Pedig másról se volt szó a kor sajtójában, mint a „fogalmak” tisztázásáról, mi a liberalizmus és ki az igazi liberális, mi van a dzsentrí társadalmi lecsúsztása mögött? Hogy Mikszáth komolyan gondolta azt, amit mondott, hogy mosolyai csak a felelőtlenségnek és nem az eszméknek szóltak, hogy volt tényleg a formális, „szereplő” politika mögött egy valódi is, — természetesen látszik, de ez semmiképpen sem létezhetett a renden belül, nem a társadalomnak ama szinterein, ahol ezek a csatározások lefolytak. Mikszáth, a maga becsületes liberalizmusa-val, bizony nagyon elavult jelenség, s aki a politikájában vagy világnézetében keresi írói nagyságának gyökereit, meg kell látnia a cinikus Mikszáthot is, akivé éppen a politika tette. A kor politikája, az osztályoké, nemzeté, a kormányé és a honfiaké, becstelenség és becstelenségek. Nagy író éppen akkor lett, amikor a politikai tanácsstalanság idegedenrűsége változott ettől a politikától, amikor a kívül álló romantikus-illúziós hitét felváltotta a beavatott hitelensége, a káprázatok az oszlató közelség. Nem vitatom, hogy a liberalizmusnak nem volt már létjogosultsága a század végén, nálunk még akkor is lehetett varázsa, amikor már tulajdonképpen túlélté önmagát, talán szerencséje az a magyar nemesi liberalizmusnak, hogy viszonylag sokáig aktuális maradhatott sajátos társadalmi struktúránk miatt. Ennek a „haladó” eszmének az ellentmondásai azonban nemcsak a „kétarcúságra” figyelmeztetnek bennünket — ami egyébként minden osztyálideológia jellegzetessége —, de főképpen arra, hogy a történelmi haladás fázisai, láncszemei egyáltalán nem azonosak az őket előkészítő kor törekvéseivel. A romantika ezt az eszme és megvalósulásuk közötti ellentmondásnak fogalmazta. Pedig a társadalmi formációk nem is igazolhatták a kor nagy embereit, mert azok mindig jóval túlhaladták az útját, a gondolat sokkal szárnyalóbb és következetesebb volt, semhogy követhették volna a tettek. A polgári tudomány büszkén sorakoztatja fel ennek a társadalomnak az előharcosait, az ő ideáljait kéri számon a valóságtól, pedig talán sejtí is, hogy a valóság, az igazi polgári eszmény és az ideálok voltak idgenek a polgári valóságtól. Ezért furcsa Kemény eszméit elképzelni a polgári világképben, és zavarba hoz Vajda „polgárosodás”-programja, Mikszáthnál meg bonyodalmas kommentárral kell magyarázni, amint ezt Király tette, de ő is azzal a megjegyzéssel, hogy Mikszáth írásaiban a nép kereste jövőjét.

Ehhez a Mikszáthhoz, akire a politikai bátorság, az úrit és népit egyesítő demokrata-ság jellemző, az irodalomban legjobban a leleplezés, a kritika — a realizmus illik. Ezek a dolgok nemhogy csak együvé tartoznak, de olyan meghatározott értelmet, jellegűt adnak a beléjük rejtett portréknak, akár a régi gyorsfényképeknek az egyforma mintájú, kék vagy barna színnyomású keret, hogy az embernek az a gyanúja, ugyanabból a tablóból valók, sőt, hasonlítanak is egymáshoz, tulajdonképpen egy kép trükkös variációi. Király Mikszáthja csak realista író lehet, ebből a szempontból a koncepció következetes, a gondolat érdekes és rokonszenves. A lelkesedés ereje és a meggyőződés heve egy pillanatra tétovázóvá és szegyenkezővé teszi a vitázni kénytelen ismereteinket. Hogy a tételes realizmus — még olyan tételesen is, mint Királynál — nem egészen vonatkoztható Mikszáthra, aligha érdemel komoly bizonygatást hiszen — nem hángsúlyozottan ugyan, de — Király is számtalan helyen beszél Mikszáth romantikájáról, igaz, mint olyan betegségről, amit a realista idővel kinő, de meg is vödi ezt s romantikát, amikor a „nemesi” és „haladó” irányokhoz viszonyítva, nem az előbbivel azonosítja. Csak mellékesen jegyzem meg, hogy amióta Mikszáth ír, és amióta öröla írnak, a romantika és a realizmus egyaránt ott szerepelt a neve mellett, leginkább Dickenshez szerették hasonlítani. A változásról is megemlékezik a Mikszáth-irodalom, amely az első művek és az utolsók között észlelhető, és abban is megegyeznek általában, hogy a Mikszáth-forduló a század-

fordulóval esik egybe. Van, aki egyszerűen csak írói érést, a nagykompozíció igényét látja ebben, mások viszont, mint Király is, egyetemesebben fogják fel a dolgot, témáiban, a dzsentri ábrázolásának módjában látnak alapvető, a formát is meghatározó változásokat, azaz már fejlődést. Ez a *belső* írói fejlődés — ami éppen azért hiteles, mert társadalmi okok idézték elő, és a kor valamennyi tehetséges írójánál végbement — egyik legjobban felépített bizonyítéka, és leghatásosabban megkomponált érve Király Istvánnak Mikszáth realizmusa mellett.

Az anekdotákról kiderül, hogy romantikus és realista, nemesi és népi eredetüknél fogva a valóságábrázolás egyetlen korszerűen adott lehetősége. Ezen kívül, minden igaz, ami még az anekdotizmusra vonatkozik. Igaz, hogy „kényszerű” eszköze a valóságot bemutatni akáró irodalomnak, igaz, hogy ebben különbözik legszembetűnőbben a kortárs világirodalomtól, hogy a modern nemzeti próza is ebből alakul némiképpen, és így tovább. Az anekdotikus próza mellett azonban már másféle irodalom is él, mégpedig újabbat hozó, jó irodalom, ami nem jelenti semmi esetet sem, hogy Mikszáth konzervatív volna. Nem is lázadoznak ellene, a rokonságot érzik rajta és nem a múltat. A múlt az ő szemükben Jókai, de hiába tagadják meg göggel és keserítéssel, ez a múlt az ő múltjuk is, a nemzeti kultúrának (a köznemesisben és polgáriban megnyilatkozó „nemzetinek”) saját fiatalsága, aminek örökre őrizni fogják a lázait, naivtását, illúzióit és előítéleteit, egyezőval a romantikáját. Jókaitól és más-más időpontokról mérve különbözők a távolságok, melyeknek a végén egy-egy nevesebb író halad, de tagadhatatlanul Mikszáth lépked tőle legközelebb. Mikszáthot „fejlődésének” királyi útjában a Jókaitól való távolítás és a Vajdához való közelítés nem a realizmushoz vitte közelebb, hanem az irrealitáshoz, a meséhez; élő történelmi alakból fokozatosan regényhőssé vált. Jókai akkorra már elmondta a társadalomról mindazt, amit tudott, amit látott, amikor Mikszáth még csak kezdte pályáját. A század utolsó két évtizede Mikszáthé, illetve a Jókai utáni nemzedéké, a mesternek most már azért sem lehetett szava, mert hiszen az a kor volt ez változatlanul, ami fölött nem olyan rég tanácstalannul medített. Az aranyemberben és a Rab Rábyban kifejtette a liberalizmus feloldhatatlan dilemmáit, a 67-es államban megvalósíthatónak hitt nemesi polgárosodás tragikus buktatóit, egy életforma átalakulásának képtelenségét. (Lásd: Sötér István és Nagy Miklós tanulmányait.) A kimozdíthatatlan állapotok, az értetlenség, az együgyűséggel határos tehetségtelenség hangos sürgés-forgása már a humorista profilja. Az „idealista” Jókaira nem figyelt senki, nem igyekezett a világ a kedvére változni, hát ő is álmodozó és könnyen hívő lett. Legszebb álmai között van a Sárga rózsá, mely — vajon csak véletlen? — éber pillanatot őriz, és a leghihetlenebbül volt a valóságtól és önmagától is rászédett, amikor öreges-gyerekes bizalmát egynek vélte a romantikus optimizmusával.

Király Mikszáthja a problémák, a másképpen megragadott „részletek”, a kozmetikált vagy egyszerűsített ellentmondások ellenére is, vagy talán éppen ezért tetszett. A szembe-kialáló tézisek, mint antifeudalizmus, klérus-ellenesség, polgárosodás jelszószóvevényében, a valóság fölé vont fogalmak kinosan hézagatlan burka alatt ott feszeng félszegen-furcsán az a Mikszáth, aki a már-már jellegtelen és időtlenné vált általánosítások „regényének” kötőzspárgája, ürügye. Pedig igazában — én így ismertem meg Király könyvéből — a „nemzeti” regényhőse ő, folytatója és elindítója a mindig véletlen, mindig különleges, de még mindig pontosan megérkező gigászi hősöknek, akik a nemzeti génusz megtetsztetői, a nemzet sorsának hordozói, sohasem hiányozható láncszem, mely összeköt múltakat a jövővel. Benne a népivel parolázó nemesi eszmény valósult meg, igaz, hogy időszerűtlenül, fél századot átaludva, de így legalább kétséget kizáróan „nemzeti” lehetett, megkerülve az idegen polgárság és idegen városiasság problémáját. A nemzeti irodalomnak szinte természetes vonala innen, Mikszáthtól megy tovább, egyenesen, kevés kitéréssel, Móríczig. Király Mikszáthjától Czine Móríczig. Móríczban valósult meg a két ellentétes osztály furcsa találkozásá, a már néptől is őhajtott „egység”. Ebben a Móríczban a nép vállalkozott a nemesi múlt értékeinek megőrzésére és a nemesi álmok teljesítésére is. Czine szép Móríc-szintézise, a „nemzeti érték-szintézis” Király gondolatát „fejezi be”, azt igazolja a nemzeti próza fejlődéséről.

3.

Barta Jánosnak a véleményével akkor is érdemes lenne foglalkozni, ha történetesen nem ő újította volna föl „Mikszáth-problémák” címén a vitát ennek a folyóiratnak a lapjain. Igen, Barta „vitatkozik”, mindig és mindenben. Írásainak, előadásainak ez erénye és hibája egyszerre. De most nem hibaforrásokat keresünk, hanem — éppen, mint Királynál — arra fogunk figyelni, ami új, érdekes, amivel gazdagítja-módosítja Mikszáthról való ismereteinket. Okunk van arra is, hogy ne tulajdonítsunk túlságos jelentőséget antiteziseinek, melyek Király téziseivel szemben születtek meg, nemcsak az ilyen szemlélet szükséges egyoldalúsága miatt, nemcsak a szellem, mindannyiunknál többé-kevésbé meglevő, ellentmondásra-kész izgékonyasága, nyugtalansága miatt, de azért sem, mert a gondolat alig megy túl a pusztá protesztáción, következtetése — amiről még lesz szó — hasonlóak, majdnem azonosak azokkal

De a protestáló szellem új kategóriákat keres, új fogalmakat alkot, más nyelven beszél, és ebből a törekvésből olykor valóban újtság származik. Az új fogalmak rendje másképp látta meg jelenségeket, más értékeket hangsúlyoz, több és érdekesebb lesz, mint maga a tagadó-tiltakozó tétel. Bartában a vitatkozóval az elmélkedő társul. Elégedetlen a tudománnyal és önmagával, a részletek hagyományos módon és szokásos formájában feltárt igazságai nem érdeklik, új értékeket keres, de a régi értékek lelőhelyein, eltávolodik a részletektől az egész tudójaként, hogy azután mindent velük magyarázzon, őket azonosítsa az esztétikai értékek teljességével, hogy még jobban megnövelje a műszilánkoknak, alaktalan daraboknak, a „részleteknek” a súlyát. Barta munkáiban ez az esztétizáló elméletieskedés a legrokonszenvesebb, de éppen ez a legkockázatosabb is. Nagy elővigyázatot követel meg, a lényeges és a lényegtelen határainak a tiszteletét és bizonyos közismert „támpontokat”, amelyeknek a segítségével tájékozódhatunk az új felfedezések között. A megérzés vagy „beleérzés” akkor válik szubjektív különködéssé főképpen, ha egy véletlen, hangsúlytalan formai elem a lényeges rangjára emelkedik, meghatározója lesz az egész életműnek, magához hihetelenti és jellegteleníti a fontosabb jellemvonásokat is.

Mikszáth írói varázsanak titkát csaknem minden méltatója a sajátos ízű elbeszélő hangnemből találta. Barta is biztos érzéssel választja ezt a kiindulási pontnak. Sőt továbbmegy az eddigi, többnyire fantáziátlan megállapításoknál, a hangnemet egy-egy kényszere-dett, semmire sem kötelező mellékmondat helyett főmondattá teszi. Úgy érzi — és tegyük mindjárt hozzá: helyesen —, hogy ez az a kulcs, mely a lényegét fejtje meg. Ott csusszan meg a jónak ígérkező koncepció, amikor a hangnemből az írói magatartásra és irányra következtet. Nem a következtetés lehetőségét zárjuk ki, sőt természetesnek, szükségesnek kell azt tartanunk, csak az esztétikai megismerésnek Barta János-i logikájával nem tudunk egyetérteni. Ő, az élőbeszéd szerzője, mint Mikszáth stílusának legjellemzőbb sajátosságát, az írói magatartás közvetlenségéből magyarázza. Most eltekintünk mindattól, ami itt hosszabb időzésre készítené, vitára csábít, hiszen nem célunk a tanulmánnyal vitatkozni. Nem térünk ki arra, hogy az élőbeszéd jelleg pontosabban hányféle lehet, vagy hogy a közvetlenség nincs okvetlenül ehhez a stílushoz kötve, és arra sem, hogy a közvetlenség szinte semmit nem mond el Mikszáthról, de Mikszáth annál többet erről a kedélyes „közvetlenségről”. Sokkal inkább érdekel bennünket, hogy Mikszáth egyik legjelentősebb művészi sajátossága mögött mért éppen a legtartalmatlanabb „indokot”, a tárgy és az író közötti viszony „alakját”, esetleges formáját tartja a fontosabbnak. Ez a következtetés nem vezet tovább. Nincs út a külső formától a belsőig, az első állomásnál visszazakanyarodik, körbejárul mindjárt a feltételek, Mikszáth művészeté rejtje marad. Barta nemcsak a „mondanivalóval” dacol, az még kibírná ezt, ha a „forma”, a művésziesség logikáját követné, okvetlenül, úgymint találkoznia kellene vele, hanem az érzhetően tisztelt „irodalmon-belüliség” ellen is vét, amikor a saját fogalmainak törvényeit jobban tiszteli az alkotás „logikájánál”. A német filozófia és szellemtörténet zárta így el magát valamikor a maga kategóriáinak a világába. Bartánál is a fogalmak „élnék”, vonzásuk és pályájuk van, matematikai szabadsággal hozzák az eredményt, a végösszeget, ez esetben Mikszáthot. Figyeljük meg egy pillanatra ennek az imponáló „logika-gépnek” a működését. Tehát: az alapjelenség közhasználataban levő elnevezése, az *élőbeszéd-stílus*; ebből a legkézenfekvőbb írói magatartást, a *közvetlenséget szűri* le; a közvetlenség és az élőbeszéd együtt bizonyos játékoságra, szerepjátszásra enged következtetni. Barta az asztal fölötti *modorra* vezeti ezt „vissza” (ezzel, a modorosság-fokkal, tulajdonképpen a forma perifériája felé lép és kész is az asztaltársaság izlését kiszolgáló, mulattató Mikszáth portréja); most már csak be kell zárni a kört: a *stilizációval* kerül oda a nyelvi kiinduláshoz. Azt hiszem, a további következtetések csupán az ügyes, sikerült logikai absztrakciónak a mámorában születtek. Mert el lehet-e képzelni másképp, hogy Mikszáth minden írói erénye a stilizáció és a szubjektívizmus lenne?

Kár, hogy a régi, „klasszikus” értelemben vett stiliztikai elemzései (nemcsak a stílust, hanem a technikát, írói eszközöket is számon tartó) a „holt” anyagot boncolgatják. Precíz, tanáros leltárt kapunk a „romantika kozmoszáról”, tiszteletre méltó bősége elefedteteti a pletyka műfaji meghatározásokor vagy a mese pontokba szedett lehetőségeinél felkiváncsolt mosolygást, mégis, ezekből a kellékekből hiányzik a mikszáthi értelmezés. Azért neveztem „holt” anyagnak, mert a Barta leltározta stílusműködőknek, ábrázolási eszközöknek nem Mikszáth adott lelket, nem találjuk bennük az író, „szerepeltetésük” lélektani, művészi indokait.

Talán nem mindenki egyezik meg abban, hogy Mikszáth romantikája feltétlenül a XVIII. sz.-ba nyúlik, a rokokós báj és biedermeier-idill körül is megoszolhatnak a vélemények, de nem kisebbítik Barta János vállalkozásának érdemeit, igényességét és bátorságát, ahogyan szembenéz a legnehezebb kérdésekkel, irányokkal, formákkal. Úgy látszik, a romantika és a realizmus mértéke, az arányok mérés-kelése nem a legcélravezetőbb módszer, talán azért a konklúzióért, hogy Mikszáth „romantikus realista” — nem is volt érdemes megtenni. De ezt a végkövetkeztetést is meg kell becsülnie annak, aki egyszer is kísérletet tett már Mikszáth

helyének a kijelölésére ebben az irányzatoktól hangos, mégis oly hangsúlytalan korban. Ezért is van, hogy Király és Barta vitájában én nem a „feloldhatatlanságot” éreztem elsősorban. Király könyvéből Mikszáth *emberi* figurája a maradandó olvasmányélménnyel, erre emlékszem vissza szívesebben, Barta tanulmányából egy mondatot viszek magammal, mely eszembe juttatja a formával való viaskodásait és azt az ösztönös bizonyítékot, hogy innen is megérkezhetett volna Mikszáthhoz. Íme a mondat: „Mikszáth keresztelensége és látszólagos irodalmiatlansága alatt raffinált irodalmiság lappang. . .” Persze, nagyon jól illeszkedik így is a megfogalmazás a „közvetlenség” családi körébe, de modern problémákat kellene sejtőnk a kifejezések mögött, ha Barta a *korszerűséget* felvette volna, legalább mellékszempontként vizsgálódásainak mutatói közé.

4.

Most, hogy a legfrissebb Mikszáth-értelmezéseken eltűnődöm, melyeknek sok igaz részlete és egyszerű gondolata a tiszteletérzés emléket hagyja bennünk, hirtelen eszembe villannak más képek, gondolatok, olyan emóciók, melyek a név hallatára fanyar és sejtelmes ízeket keltenek fel, olyanok, amelyek nem érzelmek múlásáról vagy köszalásairól, hanem a szegénylős értelem és az igazság érintkezésének izgalmairól adnak hírt. Egy megnevezhetetlen, zsongító kíváncsiság lopakodik a *különös* Mikszáth köré. A túl-egyszerű és a túl-világos felfedetlen titkokra várakoznak, a jelen valóságos pillanatain bonyolult megérzések s időszakadékok mélyeinek lidérce ül. Megszoktuk már, hogy a kor „primitív” fogalmában a múlt és a jövő, valami volt-ósi és még-csak-lesz új sűrűsödik össze, hogy nincs gyanútlan korszerűtlenség, de elszánt maradiság sem, az irodalom kérdez és válaszol csaknem ugyanazokra a kérdésekre és mindezekben a különbözőségeken, eltéréseken a rokonságot érezni jobban. Mikszáth sehogyan sem volt „modern” író, olykor már-már korszerűtlennek is hat, sőt, a kor színvonalához talán még nivótlannak is, de kristályba zárt író lenne, valami furcsa ösbőlény, baedeker-nevezetesség, ha mégis nem lepne meg egy-egy pillanatra az ő sajátos, tempós-magyaros, vidékiesen ravaszkodó „modernségével”. Erre a kedvesen óvatos, naivitásban annyira magyar Mikszáth-alakra emlékszem Sőtér István két tanulmányában. Egyik sem mai írás, 1949-ben és 1951-ben készültek, nem a teljes portré megrajzolásának igényével. Ő is Mikszáth helyét keresi a magyar realista próza fejlődésében, de „realizmus”-fogalma egy *ideiglenes*, közvetítő fogalom, mellyel az irodalomtörténet megszokott, közérthető kategóriáihoz igazodva azt jelzi csak, hogy a romantika *után* vagyunk, Mikszáthtal valami más kezdődik, olyan irodalom, ami nem azonos Jókai romantizmusával. Sőtér a próza lehetőségeinek és útjának vázlatán túl nem is időzik Mikszáth „realizmusának” bizonyításánál. Tudja, hogy a mikszáthi „valóság” nem a jelent tükrözi, hanem az idő minden rétegét fogja össze, ezért is igyekszik azt megérteni Kemény fantomizált világából, a nemesi illúziókból egyfelelőli és Krúdy nosztalgiajából másfelelőli. Mikszáth, az álmodó illuzionista és Mikszáth, akiben az idő ösztönös teljessége sejlik föl, — már olyan tulajdonságait emelik ki az írónak, melyek nem idegenek ettől a kortól, valóságosabbá, megérthetőbbé teszik. Sőtér Mikszáthja — bár Jókai közelségét és a kísérlet útvesztettségét hangsúlyozza — így lesz az európai irodalmakra rácsodálkozó századvégi novellisták kortársa, jelképe a sajátos, magyar századvégiségnek.

Sőtérnek ezek a viszonylag régi írásai a frissesség benyomását keltik. Nemcsak más Mikszáth-kép, de más irodalomszemlélet is van bennük kialakulóban. Egyáltalán nem igazolják a szellem „marxizmus előtti” állapotait, ösztönös, művészi igazságszomjuk találkozott szerencsésen a történeti igazsággal. (Elemezni kellene egyszer élő irodalomtörténeiszneink érdekesebb tudományos elképzeléseit, koncepcióit, „irányát”. Nem csupán tisztelgő, morális tartozásként, hanem elsősorban „iskola-tanulmányként”. A szakmai műhely tanulságainak, eredményeinek nélkülözhetetlen összegezését kellene elvégeznünk.) Sőtér Mikszáthja, amikor az irodalomtörténeti folytonosság szükségességét, meghatározottságai között helyezkedik el, ugyanakkor fel is szabadul ennek a folytonosságnak spekulatív megkonstruált, merev formáiból. A romantika vagy realizmus kategóriái nem kötelezően előírtak a kor minden írója számára, és amikor kapcsolatba is kerül velük Mikszáth, nem kell írói egyéniségéből, világnézetéből áldoznia egy klasszikus szigorú szabályosság érdekében. Sőtér más lehetőségekre is utal, az előtételszerűen „örökölt” fogalmakon, korismereten *kívül* keresni a dolgok igazi értelmét. Ezért érdekesek, ösztönzők és termékenyítők még ma is Mikszáth-tanulmányai, ezért idéztem éppen őt, Király és Barta *után*.

Három meggondoloztató nézet, három bőséges forrás a Mikszáth korának problémái felé közeledő kutatók számára. Az itt következő vázlatban csak megpróbálok összefoglalni, amit belőlük merítettem és rendezni a gondolatokat, amelyekre írásaik adtak alkalmat.

5.

A század realizmusa, pontosabban, Mikszáth korának, a századvégnek a „realizmus” különös egyveleg volt. A romantika *történelmi* korszakát tulajdonképpen egy izzig-vérig roman-

tikus jellegű vagy természetű irodalom váltotta fel. A hétköznapnak, a kicsiségeknek, mai és sajátos emberi furcsaságoknak a romantikája volt ez. A kor irodalomtörténeti jellege, programok, esztétikai indulatok, a nyugtalan keresés és gátlástalan keveredés, a szabálytalan, vadóc életélmény, alakok és helyzetek henegegő esetlegessége, a modern rejtélyesség és játékoság nehezen képzelhető el realizmusnak. Annál inkább illenek bele ezek a korjelenségek a romantikába vagy a naturalizmusba, ahol számtalan variációt hoznak létre. Jókai kora lejárt, a romantika ideje elmúlt, de nem múlt el a romantikus életérzés és magartás lehetőség, egyike a kipusztíthatatlan örök emberi, tehát művészi tulajdonságoknak. Persze, nem minden romantikus érkezett meg a naturalizmushoz, vagy az irodalomnak valamely más, időszerűbb, modernebb irányához, de a kor alakítása, hatása valamennyiükön kétségbevonhatatlan. Alig van tehetség, aki gyanútlanul és vakon él érdektelen vagy unalmas fantázia-kulisszák világában, pedig az új ízlés, — már-már divat, — igazán különleges, extrém tájakat keres. Az újság világában nem okozhatott megrázkódtatást, nem csupán társadalmi, hanem irodalmi, „belső” művészi igényesség is siettetve megszületését. A mesevilág és az egzotikum az ismeretlen élet ezer és ezer, közeli és távoli szögleteinek titkokat sejtető árnyékaiban, a megszokott napok, színterek, környezetek, alakok „csodáiban”, furcsaságaiban igyekeznek kárpótlást találni.

Nemcsak a klasszikus értelemben vett realizmust kutatjuk hiába, de azt a klasszicista ízlést, megállapodottságot, nyugodtságot is, ami egy-egy „romantikus” virágzás után szokott bekövetkezni. Ennek ellenére, magabiztosabb, vonzóbb ez a harmóniatlanság, a képzelődésnek és a megfigyelésnek ez a lendületes, feltűnő magamutogatása és öllekezése, mint az óvatos, hagyományokba zárkózó, iskolásan naív és művészietlen realizmus, mely ekkor, a dilettantizmus műélvező és műértő korában nem lehetett más, szürke erőtlen, kombinatív epigonizmusnál. Az elégtelen formák sablonokká váltak, életet, tartalmat adni azoknak csak nagy művészegénységnek tudhattak volna, de ők az új lehetőségek tájain kóboroltak. Nem tehettek mást, mint engedelmességni az ösztöneiket irányító közízlésnek, felfedezéseiket szuggeráló, izgalmakat keltő élményeiknek. Az elhagyott írói eszközöknek, az avult technika mindig humoros látványa biztosított örök háborítatlanságot. A korban leegyszerűsésnek ható, hagyományos közlésmód, ábrázolás, alakjelmezés hovatovább a művészi megformálástól érintetlennek, „irodalmiatlannak” is tűnt, aligha szerezve elismerést annak, aki vagy tehetség hiányában, vagy művészi nemtörődömségből, esetleg makacsságból kitartott mellette. Ilyenek szerencsére nagyon kevesen voltak és nem sorolhatók a jelentősebb írók közé, talán az egy Tolnai Lajos kivételével, akinek realista voltát Gergely Gergely meggyőzően bizonyítja be. Tolnait a mérges gyűlölet s a helyenként szép líraiság, egy repülni, felfelé vágyó, önrobbantó „örült” szubjektivitás avatja íróvá, nem a véletlen naturalizmus, vagy a természetesnek látszó romantika, melyek csak erőlködve összekapart, de művészi erő nélküli irodalmiságok. Az író Tolnai nem *Az urak*, *A báróné ténsasszony* vagy az *Új főispán*, hanem a *Sötét világ* néhány lapja és *A szentiváni Kéry család*.

Az irodalomnak ez a „romantikus állapota” azonban már egy egészen más jellegű irodalmat készít elő. Új korszak kezdődik vele, a „modern” teljesség-igény mozgalmas kora. Az újítás folytonos vágya jellemzi, amely ugyanakkor már konzerválásra törekszik, kísérletek és kezdetek, melyek mindmegannyi szintézisek is egyben. A „klasszicizáló”, kiegyenlítő akarat így él benne a romantikus merészességben. Bródy meghökkentő, kihívó naturalizmusa a Nyomor után a nemzeti romantika idealizmusát próbálja kiengesztelni végtelenül ismétlődő morális általánosságával. Csak élete végén, Rembrandt-jának diszharmonikus élménye tudta az „emberi” monumentalitásában is oly észrevétlenül bensőségességét megközelíteni. Thury az impassibilis modorral és a misztikus tulajdonságokkal felruházott tömegpsziché végzetes konfliktusaival igyekezett eléggé sikeresen tárgyilagos és valamiféle összefoglaló pozícióra emelkedni. Tehát olyan eszközökkel és technikával, melyek az „objektív” illúziójáról fel-fellebbennek a romantikus varázslat fátylát. Ambrus Zoltán az irónia felé hajlott, hogy azután elégedetten találja meg önmagát az intellektuális fölényben és abban az álomvilágban, amely nem volt egyéb intellektuális képzelődésnél. Vajon nem a kor szintézise, egy a végletekben is áhított, beléértett teljesség törekszik-e megvalósulni ezekben, a csodálatos harmóniatlanságokban, a sosemvolt alakzatokban, formákban, tiltott szabálytalanságokban és formátlanságokban? Petelei „sötét” témái ellenére sosem volt realista, humora is olyan, mintha valahol gyerek sírna, erőt a balladától kölcsönöz, de ez az elégiás líra, mely elhalványít minden életiát, úgy olvasztja össze ezeket, hogy mi már csak egyetlen életérzés világokat befogadó, megfoghatatlanul épült tornyát látjuk magunk előtt. Papp Dániel stílusa pedig már eleve olyan természetű, hogy egyenesen a teljességhez vezet. A léleményes, kifogyhatatlan kísérletek és a stílusparódia határára, a komoly és a komolytalan, az áhitat és az áhitát nem váltakozó parcelláin a *bőség* különös optikai mesterkedéssel szuggerálja a *mindent*. Vagy a „filozófus”, naturalista Gozdsu nem akar-e minduntalan a szimbolista kódos és tízes egébe ivelni? Gárdonyi az ós-gyermekre érez rá felhőtlen naivságainkban és az ösztönökre zárt idő misztériumával hiszi eljöttnek az ember és az irodalom egységét, az emberi titkok birtoklásában a művészi mindenhatóság teljességét.

És ezek után már nem is olyan furcsa, hogy Tömörkény István, a véletlenszerűnek, a provinciálisnak, a semmit-nem-akarásnak veszélytelenül békés példája, talán nem is egyetlen kor lelki élményét, félelmeket és csendes örömeiket, véres borzalmak álomképét és érthetetlen terhek tehetetlen vállalásának lelki kinjait önti gyanútlanul primitív alakjaira. A ravasz, kis győzelmek jóleső öröme, holtakat dugdosó fásult szomorúság, a kubikos talicska nyele, vagy a falásában megcsonkult kéz, melynek égő sebe egy fájdalmas kiáltás emléke is, a fekete árnyék-hajók alatt húzódoó babonás látomások, városvégi dolgok és emberek, népek sokasága nem volt-e több, az „egész”, a kor tulajdonságaival bíró, mint a programosan is „részerke” koncentrálo irodalmi szándék?

Ha pedig nem lehetett „kezdeni” a befejezés gondja nélkül, ha az újítás lázát — még mielőtt kifejlődhetett volna — már elnyomta a józanság „mérge”, a racionális fölény ítélkező bizottsága vagy bizonytalansága mellett könnyen általánossá nőhet a kételkedés, társadalmi sebeket és lelki betegségeket „gyógyító” szkepszis. Különösen, ha erre a társadalmi állapotok alkalmat is adnak. A kételkedés egyelőre még társadalmi tapasztalat, a dzsentrivel szemben éppen úgy jogos, mint a polgárral szemben, bizalmatlanság és reménytelenség, később, de még ugyanabban a pillanatban lesz: kénytelen életforma, inkább a szellemi kiválóság jele, mint privilégiumé. Ezek az írók gyanakvók, óvatosak, a józanság, megfontoltság, belátás övíják őket a szertelenségektől, és a hibáktól is, melyekkel minden újszerű küszködik. A mi naturalistáink — szakállas bölcsök, néptanítók vagy hittérítők, akik Európából tévedtek haza nekikeseredett, de büszke magyarsággal. Nincs olyan szellemi vagy művészi mozgalom, ami meg nem mérte volna hitetlen, bíráló tartózkodással, amit át nem értékelték volna a becsapottak végtelenül fejlett élelátásával, félnék és félelmetes ösztöneikkel. A tudományos kendőzetlenségek, a cselekmény, a jellem élettani indoklása nem tudtak beszivárogni irodalmunkba a közvetlen közlés szenvedélyes formájában, a biologizmus végzetes hatalma az érzelmesebb, emberibb romantikus szenvedélyek végzetességébe, jelmezébe öltözött. Az „elemzés” módszere, a betegesre és különlegesre irányuló lélektani tanulmány nálunk mindenáron pozitívista összefüggéseket keres, a környezettel, a neveléssel, a múlttal; nem tud belenyugodni véletlen szörnnyetek létezésébe, még kevésbé csodálni ezeket, vagy csak érdekességet látni bennük. A misztika, még vallásos formájában sem nő túl a megszokott babonákon, idegen tőle az extatikus rajongás, vagy a „megtért” értelem okoskodása. Szinte hihetetlen, hogy fér meg ennyi merész kezdeményezésben ennyi mérték és izlés. A kiegyensúlyozottság vágya minden igazán eredetinek alaptulajdonsága is.

A századvég úgynevezett „dekadens” jelenségei sem egyértelműek. Sajátos dekadencia a miénk. A nemesi világ pusztulásának belső átélése a polgári lelkiismeretfurdaláshoz „korszerűsödik”, nemcsak időben esik egybe vele, időben nő hozzá, hanem lényegében is eléri annak emberségét, jövőt kereső mélységeit. A hanyatlás öntudata új nemesi életérzést bontakoztat ki Justháni vagy Papp Dánielnél, melyek a halálvíziókban és szimbólumokban jutnak kifejezésre. De a halálon is túl vannak már, amikor azon az életen, melyet ez a halál zár le. A kritika, az „osztály” gondja — immár időszerűtlen buzgalom, hiábavaló a régi normáinak érdekében, csak az újnak, a túlsó oldal bírálatának van értelme és jogosultsága, az „innensz” világ belső elégedetlensége a javítás szándékát leplezi, mely nemcsak reménytelenül elkésett, de szükségtelen és naiv lehetetlenség is. Ha Mikszáth társadalomkritikája olyan komoly volna, mint azok látják, akikben egy következő kor társadalomélménye rezonál, sokkal kevesebbet jelentene ebben a korban, kevesebbet értene meg korából, mint mondjuk fiatal követője, Papp Dániel, és liberalizmusának prédikátori illuzionizmusában alig különbözne az akkori Herczeg Ferenc-től. A századvég irodalma, halk, vallomások irodalom, melyben már egyszerre két világ számol le önmagával. A hanyatlás, a múlt siratása, a halálkultusz nem lenne „szép” esztétikailag, de a mi „dekadenciánkban” ez tudatos morális kapituláció. A szép, itt tehát: sejtett vagy várt visszfénye a jövőnek, még akkor is, ha ez egyelőre a múlt emléképeiben, időtlen álmokban vívódik, kételkedik és reménykedik. A századvégi dekadens irodalom illúziókkal és utópiákkal van tele, s ez, a mitikus forradalmiság az igazán „korszerű” benne, az életet, az élet folytatását ígérő.

Ady már a „bolt bezárása” után érkezett, neki nem volt miről elszámolnia. A sóhajoktól, könnyektől, szegyenkező, elnézést esdő suta mosolyoktól mentette meg egy előző nemzedék. Ó már új hangot, új „életet” kezdhettek, nem kellett oktalanul remélni, fontolgatni, várni-biztatni és keserűen lemondani. Mindezt elvégezték előtte és egy kicsit helyette is, mások. Felszabadították, hogy csak magyar és csak ember lehessen, hogy merjen kezdeni, mindent merjen. Megvilágosították és eloldották a múlt század kötélkeitől. Így lehetett — már nemcsak az ösztönös akarattal engedelmeskedve, — együtt úr és paraszt, polgár és proletár, új honfoglaló, egy országot vivő ős és utód. — Az igazi dekadencia jelenségei nem a századvégen, hanem később, Ady korában, a háború idején, éppen az újat kezdőkkel egy időben tűnnek föl, párhuzamosan vagy összefonódva velük. Az úgynevezett avangardista irányzatok egynémelyikében együtt van jó és rossz, reményvesztettség és romantikus lelkesedés, ígérlet és le-

mondás minden művészi ígétről. A dekadenciában a kártékony és esztétikailag érdektelen a tehetségtelenség, a pusztá modor és affektáció, a trükkös formák mesterkélt variálása, amely lemond a *művészi értelemről*. Ehhez az a kiábrándulás is szükséges volna, amely elsősorban a művészetre vonatkozik. A századvégnek még „vallása” a művészet, a *szép*, és apostola, egyetlen „igaz embere” a művész.

Visszagondolva az elmondottakra, első pillanatban úgy látszik, mintha realizmus a korban egyáltalán nem is létezne. Pedig realizmusnak tekinthetnénk itt is minden olyan irodalmi jelenséget, amely a valóság reális problémáit és reális lehetőségeit érinti. Csakhogy ez már *kívül* volna az irodalomra. Hyen aspektusból az „idealizmus”, a realizmus ellentétpárja is irodalmi irány lehetne, most nem is beszélve arról, hogy a XIX. sz-i realizmusnak tulajdonképpen nincs „saját” formája. Ahogyan a szocialista realizmusban elsősorban a világnézet fogható meg, úgy lehetséges, a „realizmus korában” is a realizmus a szemlélet, az irodalmi tudatra, minden „irányra” kötelező *eszmei* kiindulás, világnézet. Ez a realizmus-értelmezés azonban nemcsak az irodalom, művészetek mögött áll, hanem a politika, tudomány „szabálya” is. Persze, a kor „real” és „ideál” fogalma nem abszolút hitelességű, többnyire — tehát nem mindig — az a *történelmi igazság*, ami a kettő között vagy fölött van, s ugyanakkor ennek az igazságnak mindkettő részese lehet. Objektív szempontból, a gyakorlatban, a „realizmus” tehát mégis csak arra szorítkozhat, hogy kapcsolatban van-e az irodalom a valósággal. Nem realista szemléletű irodalom így aligha akad.

A realizmus, mint világnézet, tulajdonképpen korszellem, a gondolat és tudat tulajdonsága és igénye, a XIX. sz. szellemi világának fő sajátossága; úgy az, hogy szerepel benne a „real” mellett az elválaszthatatlan „ideál” is. A kor ítéleteinek azért a legfőbb mércéje, mert a liberalizmus a *hogyanon*-meditált legtöbbet, ami távolról sem jelentette az *utat*. Volt szó revolúcióról és evolúcióról, de ezen ekkor csak lassú vagy gyors haladást, erőszakost vagy békést, meggondolatlan „hübele” kapkodást, vagy józan, megfontolt munkát értettek. A XX. sz-ban más a társadalom problémája, mert már a társadalom is más. Már nem a múlt századi értelemben emlegetett „hogyan”, hanem a „milyen úton” volt a fő kérdés. A világ az abszolút felé, a legfőbb jó, a tökéletesség felé szeretne haladni. Az osztály nélküli társadalom a polgári álmok, csodavárások szellemiségében, kultúrájában úgy van benne, mint osztályok fölötti, sőt, társadalomfölötti. Az osztály a maga bukásának tudatára ébredve nem is igen tudott és nem is igen szeretett más osztályhegemóniát elképzelni a polgári társadalom után. A kérdést tehát csak egyféleképpen tehette fel az irodalom is: melyik út vezet az abszolút eszmények megvalósulásához? A helyes feleletet a történelem adta meg: a munkásmozgalom útja. A polgári kultúra még habozó álmai öntudatlanul is csak ezzel a történelmi ténnyel lesznek igazak. A volt-életformák csödjének művészi megismerése és a munkásosztály szocializmusa, — ezeknek az álmoknak a racionális sugallója.

A XIX. sz-i „realizmus” tehát politikai fogalom, mely csak mint gondolkodási, szemléleti forma megy túl a „realpolitikán”. Szorosan a liberalizmushoz tartozik, annak lényegét, problémáját, létezésének egyik módját jellemzi. Az irodalomnak impulzust ad, befolyással van alakulására, de nem tud külön irányra önállósodni. A magyar irodalomban így a XIX. sz. a romantika kora marad, annak ellenére, hogy ezen belül jelentős „korszakos”, határjellegű változásokat is észleltünk. Ezeket a romantikus „reakciókat” nevezi Barta János „ellen-romantikának”, vagy „visszafelé eszményítésnek”. Ezeknek az eszmei, szemléleti változásoknak a nyomait azért találjuk gyakrabban a realizmussal rokon dezilluzionista világnézet környezetében. Természetesen, most már a forradalom utáni irodalomról, a XIX. sz. második feléről van szó.

6.

Az 50-es évek dezilluzionizmusa valami józanságféle volt. Nem annyira álmodozás és cselekvés hasadását, hanem az irrális tett és a reális helyzettel szemlélő gondolat vívódását fejezte ki. Ez a kiábrándulás, a vágy és lehetőség disputáló, tétlen állapota volt, mely a nemesi liberalizmus régi és örök jellemvonása, biztosan felismerhető tünete. Keménynek problémája még a haladás és konzervativizmus, a „polgárosodás” elvi, voltaképpen csak a megfontolásokig, a programokig jutó problémája. E nagy liberális nemzedék törekvéseiről mondja Sőtér, hogy a nemesi középosztály „utolsó kísérlete” volt a polgári Magyarország megteremtésére. Es utolsó lehetősége is. A második nemzedék, az Arany Lászlóé, már nem szívesen emlékezik apái illúziótlan következtetéseire. A megvalósult program szükségleteiből indult ki, a nemesi *polgárosodás* szükségleteiből, amely a 67-es államban, a nemzeti-polgári jogállamban öltött természetes alakot. Ennek a nemzedéknek nem voltak elvont, eszmei ideái, az építést, a munkát tartotta a jövő zálogának, legfontosabb feltételének. De még ez, a főképpen gyakorlati elv sem volt magatartás, életforma elsősorban, hanem — a század szellemének megfelelően — inkább csak idea, a tettről, a munkáról való álmodozás. A „gyakorlat” nem terjedt túl azon, amit előkelő látogatásnak lehetne nevezni oda, ahol a pénz születik, szaporodik, gazdát cserél,

de megfogni, meglovagolni a tökélet — örök, gyermekes vágy maradt. Újra aktuális lesz a *nemzeti bűnök bírálata*, ösztönzés arra az életre, amely valami nem ismert, fegyelmezett akaratot és a józanságnak legalább a szándékát követeli meg.

Csakhamar tudatosodik a groteszk, természetellenes helyzet. Az osztály, az embertípus lényegével ellenkezik még ez a nemesi módon elképzelt és megvalósított „polgárosodás” is. Az oblomovság felismerése a magyar életben, — ennek a társadalmi értelmelenségnek és lehetetlenségnek a látványa az irodalomban. *Tragikus és humoros* látványa. A századvégi irodalom, a naturalizmus és az úgynevezett dzsentri-dekadencia innen, ettől a kettősségtől kezdődik. *Reviczky sajátosan szomorú és megértő, bölcs, „humora” hajt olyan ágakat, mint Petelei, Gózsdu, Thury tragédiái, vagy mint Mikszáth, Ambrus fanyar, mosolytalan nevetése.* Minden név egy-egy külön hajtás a humor fáján, a megértés fáján, a látás fáján, mely a táj fölött ring, az élet fölött, melyhez maga is tartozik. A „modernségnek”, szemlélet és ízlés újságának, korszerűségének Reviczky a forrása, tőle indul el az esztétikai értékek átértékelése, a századvégé annyira jellemző nyugtalan, gögös-alázatos szépségszolgálat, új életjelenségek és érzések merész esztétikai következtetése. Megdőbentően hangzik néha egy-egy új kategóriája, mint a jellemtelenség is, vagy az erőtlenség és az akarattalanság dicsérete, de csak addig, amíg rá nem ismerünk fogalmaiban a jellem, az akarat morális, illetve immoralis társadalmi tartalmaira. Reviczky az álmodozó, naiv gondolkodó, akiben a megsejtett igazságok a betegek ijesztő fanatizmusával és aggálytalanságával lobognak el, s még paraszuk is kialszik egy új fájdalom vagy gyanú füstjében. A fenti étellel, önmagával leszámolt ember magányán át egy új közösségbe menekül, amikor legalább magában megjeremti a gyengék társadalmát, melyet a szeretet és megértés fűz össze. Arisztokratizmus és demokrácia különös találkozásának látszik ez a modern közösségi érzés, pedig csak a kor demokrácia-eszménye nyer kissé relativista magyarázatot a humanista kollektívizmus és lelki arisztokratizmus tulajdonképpeni azonoságában. A kortárs esztéta-bölcselő, Péterfy Jenő ugyanakkor távlatlanok, sőt kétségbeejtőnek érezte ezeket az azonoságokat, a végletek cinikus találkozásait, primitív kezdések és modern primitívsegek reménytelen, mohó összefonódását. Az evolucionista század legnagyobb félelme a múlt, minden, ami a múltra emlékezteti, és legnagyobb csalódása az a tapasztalat, hogy kitörhetetlenek az emlékezetből, letagadhatatlanok az életből a már egyszer megtörtént események, dolgok, s mert olykor szükség is van felidézni azokat, amelyek amúgy is itt kísértének a jelenben, az a végzetes rögeszme kezd „felismeréssé” válni, hogy tulajdonképpen nem előre, de körbe jár az emberiség történetének gépezete, ez az eleven perpetuum mobile. Péterfy volt talán a legmélyebb, a legmesszebbre nézőbb a századvég elmékedői között, a *maiság* nála az idő emlékhatáráig terjed, az antik embernek nem kellett lelket cserélnie vele, hogy jó barátjává váljék, a perc jelenében nemcsak az úkapák pillanata él, hanem a világ pillanata már, — mégsem tudott új magasságokra törni, birtokában az emberiséget ismerő értelemnek, mert inkább hitt a tudomány megfellebbezhetetlenségében, a „fejlődés”-elméletek sémáiban, mint a vég nélküli befogadás, mint a mindennel telítettség szintetikus igazában, mást, fejlettebbet tudó erejében. A kadencia tétovázó sommázásai, panaszkodó leltára és bizonytalan mérlege látszólag a „nincsen tovább”-ot, a „kezdődik minden előlről” nagy csalódását, az öngyilkos Péterfyt igazolják. Pedig a kudarcoknak ez a tanulmánya, az értékek kicsinyülő halmozása, a végső áldozati máglyára hordott évszázadok kultúrájának óriáshegye imponáló, babonás erő, életvágyat, új alkotó kedvet is áraszt. Egyszerre eltűnik a jövőtlenségnek az a rémülete, amely az értéktelenségből és az élehetlenségből származott, s „csak” az dönti el a régi kultúra sorsát, hogy folytatni vagy kezdeni segít-e? A „folytatás” elve hátra ítélt igyekezet, mert hiszen az egyszer már „szembesített” részek, ellentmondások képtelenek továbbra is úgy élni, mint eddig, körülbástyázva magukat a tagadással, naiv tudatlanságban mások és maguk felől, ha meg az egész folytatásáról lenne szó, az nem egyszerűen művészi káprázatok tarka múzeuma, tehetségek kilobbanó rakéta-parádéja, hanem a kételkedés és ki egyenlítőds nyugtalan egysége, amit, már a technikai lehetőségek, de még inkább a következtetések is csak valami újbán, valami művészi kezdésben tudnak valósággá képzelni.

7.

Mikszáth tehetségének alapszíne a humoros, mégsem ösztönös humorista. Ugy vállalja magára ezt a szerepet, hogy tudja, a romantika ártatlan, élvező derűjében ott van Reviczky komor, mindent megértő bölcsessége is. Egyes időszakokban szinte hivatásos kellemetlenkedővé képezi magát, társasági mulattatóvá, akinek tréfáihoz, fájdalmas csipéséhez illik jó arcot vágni. Már-már nemesi virtus a tüzzel játszó, veszedelmes nevetés, amit Mikszáth nemcsak hogy jól ki tudott használni, de megsértődött, ha valaki kétségbevonta a humorista kötetlen szabadságát, az „elbeszélő” fantázia jogát. Amikor értetlen vagy megbántott olvasókkal vitatkozik, nem csupán az író alkotói függetlenségét védi, hanem a humor szuverenitását is.

Különös dolog volna a humoristákat „realista humoristákra” és „romantikus humoristákra” vagy ki tudja még milyenekre osztani. A stilsztika ismeri már az osztályozás gondjait,

pedig a humort, csak mint az írás eszközt vizsgálja és bontja fajokra. Éppen a századvégi humor sejteti, hogy több is, mint eszköz, s hogy lehetnek időszakok, amikor az irodalom reprezentatív iránya a humoros. Ha már módszer, szemlélet, akkor aligha akasztható valamelyik „rangosabb” irányra, még kevésbé jellemezhető annak tulajdonságaival. A *humoros* stilisztikai fajai közül a *satirikusi* műfajnak és iránynak is szokták alkalmazni, de leggyakrabban a realizmussal hozzák összefüggésbe, és nem alaptalanul. A kritikai szándékban mindenestre találkozik a realizmussal — lám, így valahogyan mégis csak megvolna a realizmus egyik irodalmi formája —, de a valóságélménye inkább dezilluzionista, a csalódás pszichológiájának talaja, és kiábrándulás okozza pesszimizmusát. A satírikus túlzásnak ez az élmény és ez a féltékeny felel meg. És megfordítva még világosabb a satíra világnézeti összefüggése: az illúzió komolyságának vagy komolytalanságának mértéke szerint magára ingerli játékosan vagy szenvedélyesen már születésekor, sőt hatalmának tetőpontján is a satírárt, és az illúziók bukásának ugyancsak természetesen adott kifejezési módja. Indulatos szubjektivizmusa szinte predesztinálja arra, hogy eszmék, nézetek torzító tükré legyen. Ez az elfogultság a valósággal szemben, éppen a „reális” igénye miatt célját tévesztett mosolyt fakasztana és legalábbis kétségessé válna a mű irodalmi értéke. Szeretném, ha két fölöslegesen éber következtetést takarítanának meg e sorokat esetleg érdeklődve olvasók, ezért meg kell még jegyezni, hogy nem az irodalmi objektivizmus mellett érvelek — ami úgy sincs —, csak különböző módszerek értelmét próbálom megfejteni anélkül — és ez már a második következtetés —, hogy csökken-teném az irodalomtörténetben elfoglalt helyük értékét.

Amiként a satíra a humoros minden eszközeivel „irodalmiasítani” törekszik az elvont, gondolati jellegű alapélményt, úgy szerepel a satirikus is, mint stilisztikai, ábrázolási eszköz a humoros irodalomban. Legfeljebb, ha elméletileg képzelhető el „tisza” humor. A nevetelés eszközei annyira összetartoznak, mint játékos ikrek, akik már azzal is, újra meg újra kellemes meglepetést okoznak, ha ruhát cserélnek. Nemcsak a satíra növeli irreálissá, hihetlenné a valóságot, de a humor természete is ellentmond a valóság reális illúziójának. Mikszáth humorának forrása pedig az, hogy felborulni látszik a dolgok természetes rendje. Innen van csúfokodó, sokszor a satírikusba hajló hangneme. S ezzel eljutottunk a humor egyik, talán legfontosabb összefüggéséhez, melynek szinte meghatározó szerepe van.

Az író és a valóság kapcsolata sokféle hangnemben fejeződhet ki. Csakhogy a *hangnem* ezt a kapcsolatot már jellemzi is. Az irodalmi irányok, módszerek magukban aligha értelmeznék helyesen a velük érintkező írókat, műveket. A naturalisták csak a „naturalizmust”, a hozzájuk hasonlókat értékelik az egyes művekben, a tudománytörténet Leonardo da Vinci-ben a tudóst méltányolja stb. Ezért kényszerültünk sokszor az „irányokat” közelíteni egymáshoz, és az arányok, a mérték szerint egymás jelzőivé lefokozni azokat. (Pl. „romantikus realizmus”). Egy kor alapvető irodalmi jelensége nem okvetlenül található meg valamennyi írónál, még abban az értelemben sem, hogy esetleg ellentétes kapcsolatuk lenne vele. Az új írói magatartásokon kívül elképzelhető számtalan más, az „irányba”, a divatba nehezen besorozható magatartás, stílus, melyek a művészi reflexiók örök állapotait, variációit hordozzák magukban, s amelynek tulajdonképpen szintén csak egy variációja, formája a *korstílus*. És az irodalmi jelenségeknek a korstílushoz viszonyításában egyetlen helyes elv érvényesülhet csupán, a *korszerűség elve*, a társadalmi perspektívától terhes jelen művészi megragadásának elve. Így lehet a humorista is korszerű, a kort kifejező iránynak megfelelő — Mikszáth esetében „realista”, illetve dezilluzionista —, és így lehet kikapartani a „korszerű” humorból is a kor irodalmának — ebben az esetben : a kor „realizmusának” — a sajátosságait.

A „humoros” korok szerint változik, csakúgy, mint a „regényes”, „érzelmes” stb., tehát a szép egyéb „örök” kategóriája. Bár a jelen gyengeségeiben érzi igazán otthon magát, a múlt emlékeztetőn és csúfokodón tolauskodik élő pillanatokba. Mikszáth humorának „ideje” századokat sűrítő pillanat, történelem és élet elválaszthatatlansága. A régi és a mai nála szigorú együttvalóság, a múlt időrétegeiből minden az érzékelhető térbe költözött. Emlékekkel, vagy inkább szellemekkel népesíti be a mesébe szökkenő nappalokat. A mikszáthi művészet időrejtelmeit Sötér István érti meg talán legelőször és legteljesebben. Az „időtlenység” társadalmi vonatkozásait, a félmúlt realitását, a feudális ország anakronisztikusságát, és egy kicsit túl szigorúan, az ábrázolás anakronizmusát. „Az időtlenység utat készít az illúzióknak, — s ezt az illúziót, aligha tagadhatjuk, Mikszáth nem mindig leplezi le.” El lehet képzelni a Mikszáthénál korszerűbb ábrázolást is, de a magyar irodalom szerény próbálkozásai között bizonyára többet jelentenek Mikszáthból azok a tulajdonságok, melyekkel a modernebb kifejezési formák, írói szándékok közelébe jutott. Modern művészi ösztönt elégít ki az a társadalmi tudat, amely az időt kényszeríti szellemidéző varázslatokra. Nostalgia és játék, a múlt birtoklásával, lefűtött nemzedékek „okosságával”, bölcsességével álcázott és vigasztalódó kiábrándulás ez. Nem olyan agálytalan illúzió még, mint Krúdyé, a játék pszichológiája is a meghatott-naivságú gondolkodó és nem a „játékosé”, nincs olyan intellektuális fölénye, „időfölöttisége”, érzelmi-emberi függetlensége, mint Ambrusnak, de a humorral eltakart, „legyőzött” vergődése, lelke-

nek hirtelen fel-felszivárgó mérge, félelmetes szelídsége, az illúzióknak, a fékezett-figyelmezett harmóniatlanságok olyan megszálottjává avatják, hogy erejében is elődje lehet a századvég „tisztább”, határozottabb megformálásainak. A „régiesen” tehát nemcsak az elavultnak, a hanyatlónak, az időszerűtlenségnek különös ötleteket szülő humora van, hanem az emlékező máé is. Továbbint Én-ek, a volt-magunk érzelmes megmosolygása. A „régii” dobanó-eleven jelenvalóságát érzi és látja a népiben is, ezért keveri a kettő ízeit, mintha Arany paraszti, ős-társadalmi osztatlanságára találna. Pedig nem az egységes testté gyúrt nemzeti utópizmus hozza létre nála ezt a múltba-látott, történelmi komolyságú „szintézist”, hanem éppen a nemzetet jelentő osztályok harmóniájának vágya. Nem a valóságot tagadó álmok láza az ő régies és népies közössége, hanem a mozdulatlanság nyugalma, az elrendezettség idilli békéjének a nyugalma. Ahogyan a népies a humort színezi a magyar lélek szinszűrőin is áthatolhatóvá, az anekdota „értelmes” időburaként borul a múlt és jelen, nemzeti és emberi problémái fölé. Egy látszólag már elavult technika idomul a művészi élmények belső szükségleteitől hajtva a korszerűhöz.

A humorosnak szinte esztétikai feltétele, hogy „közösségi” legyen, mint a „hatás” is természetes törekvése. Kell, hogy egyazon élményekkel, gondolatokkal, életmozzanatokkal ismerős, befogadó kollektíva legyen, amely észreveszi, megérti és reagál a humorra. A „humoros” e nélkül, a befogadó közeg nélkül nem jöhet létre, tehát nem elég maga a humorosnak vélt tárgy, bírni is kell a hatás eszközeivel, mely felfedezni segítene a tárgyat azoknak, akiket az megnevetetne. Mikszáth a hatás művészi fogásait csakis a romantikától tanulhatta és kétség-telenül abból az élő anekdotizmusból, amely a vidéki, nemesi és népi világnak valóságos életformája volt. Tehát nem annyira az élőbeszéd stilisztikai adottságai miatt lett anekdotikus ízi és mesés látványú Mikszáth világa, hanem a valóság mikszáthi élménye miatt. Csak úgy van értelme a hangulatnak, hatásnak engedményeket tevő, „asztaltársasági” közvetlenségének, ha Mikszáth asztalához odaültetjük az egész országot, egy csodálatos tájat, különös meséket termő estéket és embereket. A mikor Sőtér azt hangsúlyozza, hogy mennyire fontos a vissza-visszatérő környezet, a légkör, Mikszáth művészetének lényegéhez jut el.

A Mikszáth humorára jellemző „megértés” közvetlenül ebből a kebelbeliségből, a közösségbe-tartozásból származik. Nem valami világnézeti oportunizmus ez, az együttérzésben nincs megbocsátás, nem akar semmiképpen sem felmenteni, csak érteni, és vállalni szomorkás mosollyal mindazt, amit megértett. Ime, humorának „modern” sajátossága, a szemmérték és az izlés relativizmusa. Emberi értékek sorvadásának, erők pusztulásának tanácstalan, s éppen ezért katasztrófát érző megéléséből fakad. Kétes boldogjainak kétes humorossága mögött ember és sors, ember és világ kapcsolatának káros húzódik meg, az a bizonytalan konklúzió, amely más-más megfogalmazásban bukkan föl a *Beszterce ostromában* és az *Új Zrinyidszban*. Az ember változik-e folytonosan, vagy csak a világ változik át körülötte? Vajon nem az-e a szubjektíve legigazabb, de mindenestire legbecsületesebb válasz, hogy mindegyikben külön-külön is hinni próbál? Az ember állandóságának tragikus viszonya a környezethez egy szét-foszló társadalomra ad a kegyelet-illúziókat érintetlenül hagyó magyarázatot; az emberi változékonyság viszont reménytelenség és hiteltelenség ígéretes menedéke maradhat még. Mintha a nemesi életen belül rekedne ezzel a koncepciójával Mikszáth, pedig, ellenkezőleg, illúziói ragadják ki az osztály gondjai közül, viszik el egyetemesebb problémák és érdekek felé. Ezzel jelzi, hogy valami mást akar, mint a valóság, szebbet az igaz helyébe. Illuzionizmus: tehát egyszerűre teszi anakronisztikussá és modernné ezt a művészetet.

A megértésben-sajnálásban az „együttérzésnek”, a cinkosságnak a hiánya okoz néha „szatirikus” benyomásokat. Ott érzik ezt a kortársak is, ahol Mikszáth erősebb-hegyesebb. A munkát, a tettet dicsőítő liberalizmus a munka-megváltás illúziójával áztatja magát. Ebben az álmodozó hittérítésben lesz gorombább Mikszáth svihákjaival szemben, a kort megérteni nem akarókkal szemben, egy megnevezhetetlen, mert csak elképzelt, nem-létező, a nemesi erények fényét őrző, munkás vezetőosztály pártján. Szatírja mintha valóban időszzerűtlen volna, értelmetlenebb, kevésbé korszerű, mint humorra. A Mikszáth-irodalom is szinte kivétel nélkül problematikusnak látja a szatirikus Mikszáthot.

A klasszikus szatírának mindig volt valamilyen mesei jellege. Ez avatta művészié, ez adott formát az egyébként csupasz indulatoknak. De — áttetszően bár — ez takarta, „szépítette” is a szatírákat. Csehov történetei igazak, hétköznapiak, akárcsak Balzacéi és Maupassant-éi. Ezért végtelenül szomorúak is. Mikszáth különös helyzetbe kerül, amikor irodalmi hagyományokat tisztelve, adottságainak megfelelően, ösztönösen is az anekdotikus kifejezési lehetőségeket választja. Mese és valóság egyvelege ez. Az anekdotikus „mesében” diákos, pajfásos évődéssé vált szatíra könnyen váltakozott és keveredett az anekdotikus humorral.

A magyar anekdotizmust, ezt az expresszív műfaji csodát, a romantika találta ki, nemcsak a formai tisztaság és a hagyományos formák ellen, hanem az erejét meghaladó feladat-vállalás szükséglete miatt is. Jókainál még külön van „szatirikus” és „humoros” anekdota, Mikszáth egybegyűrja a kettőt. És, amikor a polgári irodalomtörténet Mikszáth álláspontjáról,

világnézetéről vitatkozik, megfelelnek arról, hogy ezt a művészetet — ilyen, kort reprezentáló fokon — tulajdonképpen a kor szükséglete hozta létre. Mikszáth tehát „fogyatékoságaiban” volt sajátosan korszerű, és ennek művészi kivitelében sokszor, sajnos, fogyatékos. Az idő végtelen távolságai villantak fel nála a ráébredés pillanatában. Ezt próbálta érzékeltetni csak, a fölényes, titoktudó, de azért tétovázó-szégyenkező írói magatartással, melynek valahol a humor kategóriáiban talált megfelelő, sajátos formát. Miszath anekdotizmusa így találkozhathat, sőt folytatódhat köznapni hitványságok és tragédiák, kicsinységek és eslettségek krónikaiban. Mark Twain-hez az ötletes, játékos humor, Csehovhoz a szomorú—vidámság kapcsolja, olykor Daudet-val találkozik, aki pedig művészileg, a maga világában, a legjobban valósítja meg Mikszáth ösztönében vibráló „humoros szintézist”.

A magyar romantika ráció-ünnepe ez, közel a világirodalom intellektuális tetőjéhez, melynek székszise egy új, „tisztá” kezdésnek ad lehetőséget, majd helyet. A századforduló világirodalmának nagy humorista nemzedékéhez tartozik Mikszáth. Természetesen kétarcú jelenség ő is, de a sokat emlegetett léha, századvégi humornak ez az igazi arca, a másik, valóban a pusztuló világ közönséges élvezőinek humora. A szórakoztató ipar kifejezője, de nem a korszak végének, egy társadalom hanyatlásának. Vannak, akik érthetetlenül rá szeretnék kényszeríteni Mikszáthra, hogy örüljön a romlásnak, mely azonban, nemcsak az ő tudatában, nem egyedül egy osztály eltűnése, hanem valósággal egy ország létezésének társadalmi veszedelme. Úgy látják ekkor, hogy egy világ múlik el az új reménye, lehetősége nélkül. Polgári radikalizmus nem volt, vagy csak szavakban élő, amíg a munkásmozgalom erős, letagadhatatlan valósággá nem vált. Mikszáth úgy érezhette magát, mint süllyedő hajó fedélzetén. Az ország, a nemzet, az egész nép kilátásai, vagyis kilátástalansága vezette ehhez a humor-szintézishez. A mindennel való leszámolás, a dolgok fölényes elutasítása nem felelőtlenység, nem cinizmus, hanem szigorú igény, komoly követelés is. Elsősorban a kedélyes kimondatlanság komolyan megfogalmazott, mosolytalan konklúzióit „követeli”, egy másfajta irodalom, komor, tragikus irodalom kívánsága idézi föl, kicsit maga ellen is, a XX. századot, vér szerinti rokonát, Möricz Zsigmondot. Bizonytalan, félnék kísérleteket tesz, hogy elszakadjon az anekdotikus rajztól, a riporton keresztül próbálja megközelíteni a *regényt*, amire azonban csak az élete végén talál rá. De nem a riport útján. Különös paradoxon, hogy a tárgyilagosság naturalista eszközére sóvárgó Mikszáth a belátás, megértés humorával tud egyre korszerűbbé teljesedni.

8.

Mikszáth legsajátabb szatirikus alakja Katángy Menyhért országgyűlési képviselő. Ezt mondja róla: „Menyhétre, az igaz, haragszunk, mert svihák és stréber, de csakis eddig van. Menyhért máskülönbönten gentleman.” Ragyogóan exponálja Katángy életrajzát. Egyszer a dzsentrri is elhatározza, hogy kezd valamit, nem lesz éheltetlen, de az idő minduntalan kijátssza, előbbre szalad. Az egész mikszáthi „szatira”-felfogásnak alapétele ez: milyen lehetetlen a dzsentrri akarása is. De mintha valami fatalista szomorúsággal és részvétellel ellensúlyozná a rideg igazságot. „Szegény magyar dzsentrri annyiszor hallja éheltetlen voltát, hogy elszontyoldásában nekidurálja magát egyszer-egyszer, egy-két ugrással utána szökni azoknak (vagy esetleg meg is előzni őket), akik a boldogulás útján előljárnak.” A szatira különös humorú anekdotával kezdődik. Menyus orvostanhallgató korában életre beszél egy halottat. Az a groteszk benne, hogy éppen ő, aki maga is éheltetlen, de ugyanakkor ez a jellemző is a magyar úri, prókátor stílusú svihákságra. A dzsentrri „életmentő” manővereiben van azonban valami száználmas, sőt már-már heroikus „tartás”, víg álarcú, kétségbeesett kapkodás, aminek a reménytelenségét még önmaguk előtt is eltitkolják. Tudják, hogy vége mindennek, de csak nem adni meg magunkat, élni valahogy! „Lefutotta azt a kariert, amit a dzsentrri-ember rendszeren, az összes fokozásokkal. Először bizott önmagában, azután a földben, hogy hátha az hozna valami veszekedett nagy termést, azután a zsidóban, aki kölcsönt ad, s csak miután már a zsáld meg nem emberelte, fordult vallásos hitével az Istenhez.”

A „svindli” átlátszó, tehetségtelen, de naív lelkesedéssel hajtják végre, hisznek benne, akár *A gavallérok* sárosi kisurái a maguk farsangi játékaiban, és ugyanúgy nem érznek bűntudatot, szegényt a teleplezések, mint azok a játék végén, a nappali világosságban feltároló trükkök miatt. „Hiszen persze, svindli az ilyen eljárás, de lehet-e a mai időben megélni egy kis szélhalmosság nélkül? — A világ modern; a modernséget is érteni kell: aki ostoba, az elpusztul, mint ahogy az elsárgult levél lehull a fáról.” Mikszáth hőse okoskodik így, de ő maga is félig-meddig egyetért ezzel az okoskodással. A dzsentrri szélhámos hajlamainak kalózvitorláiba belekapaszodik a kapitalista világ kényszerének a szele.

A polgári értelmiség a nagy társadalomkritikust, a feudális uralkodó osztály bírálóját, teleplezőjét látta Mikszáthban, és a nagy szatírát Mikszáth műveiben. A dzsentrri az ő számukra elsősorban társadalmi élmény volt, mindennapjaik kellemetlenkedője, a „rend” felelőtlen megbontója, és főképpen egy gyűlöletes, szívós és folyton szaporodó-növekvő dugó a polgári fel-

kapaszkodás útjában. Mikszáth problémája semmiképpen sem volt azonos a polgári szektarianizmus máris időszerűtlen vágyaival. Mikszáth igazsága nem a liberális politikus igazsága, hanem a művészi, aki egy tehetetlen világot, egy kátyúba jutott nemzetet lát maga körül, és ez egyszerre humorral és szomorúsággal tölti el.

Ezért van az, hogy Katángthy élettrajza tulajdonképpen *mese*. Apja a „mesék atyja”, aki életre trenírozta fiait, már csak a legkisebbikben bívta. Valószínű és valószínűtlen párbeszédek, az előszóban is hangsúlyozott komolytalanság a figura valóságatlanságára és a téma komolytalanságára mutatnak. Mintha Mikszáth nem is akart volna mást Katángthyval, csak multattni, s mert ez, az olvasók tanúsága szerint, jól sikerült, hálából a mesébe szökteti át. Katángthy érezni már, hogy őszintén unhatta az Országgyűlési karcolatszerű írásokat, az alkotó türelmetlenségével, aki olcsó multságok helyett végre írni szeretne. Ennek az igénynek közzéteheti ez a mű, hogy több, mint a vele egykorú Göre Gábor vagy a Gyurkovics lányok. A három művel később nem nagyon dicsekedtek szerzőik, pedig érdekes dokumentumai egy kísérletnek, Mikszáthé egy különösen jól sikerült kísérletnek, amely a kor vicclapjainak a mintájára, egy-egy érdekes, népszerű, humoros alak kalandjaival és szemével ad keresztmetszetet a korról. A lapok anekdotafigurákat „szerződtettek”, de a rendszeres és kénytelen szereplés miatt azok mesterkéltté váltak, mintha feszélyezte volna őket a „feladat”, megszűntek eredetien izesek, „életszerűek” lenni. Mikszáth nemcsak ráunt Katángthyra, de féltette is. Az anekdotikus regényalak lehetőségeit nem akarta eljátszani, érezte, hogy az anekdotizmusnak sokkal nagyobb szerepe lehet az irodalomban, mint a felszínes, napi multattnak, hogy Katángthyban egy nagyobb kompozíciójú politikai szatíra vagy politikai burleszk sikerét kockáztatja. Menyusnak el kellett tűnnie a színről, hogy ferosztódjék a sok-sok különös alak között, akiknek közös örökséget is hagyott: a kamaszártatlanságú felelőtlenséget, megbocsátható könnyelműséget, egy kedves csirkefogó behízelt küllemét és imponáló szerencsét. Mintha csak kora európai panoptikumába akarná beállítani a kedvelt típus magyar válfaját. A Behenczyektől a Nosztykagig, a dzsentri svínáknak Katángthy emléke előlegezi a feloldódó mosolygást. Katángthy nevetséges gyámoltalansága és veszélytelen, átlátszó ügyeskedése hosszú időre elaltatják a gyanút a dzsentri szélhámosaival szemben. De eleve nevetségessé is tették, megfosztva attól, hogy valaha „komoly”, számottevő hőse vagy témája lehessen egy műnek, akár „negatív” értelemben is.

9.

Volt szó már arról, hogy a mikszáthi humor *kollektív* tulajdonsága, az általánosítható, sőt önönmagára is vonatkoztató éle, mennyire korszerű, modern és rokon a *belső* átélés tépelődő-töprengő attitűdjével. A humoros finomság, a nevetés szordinói az utalásos, jelzéses korstífussal tartanak rokonságot. Az elhallgatást, sejtetést, egy „közös” jelzésrendszert tudó, értő közönség teszi lehetővé, sőt a napi életben ugyanúgy járatos olvasó elvárja a tömörítést, a mindent-kimondás mellőzést írójától. Ezért nem a romantikus kor Dickens-szerű humora a Mikszáthé, nem is Thackeray olykor kedélyes szatírja, hanem a Mark Twain-é, a köznapi ismerős elméssége, önmagán-mulatása, vagy a világon, úgy, hogy azonosul a világgal, egynek érzi vele a maga gyengeségeit.

Mikszáth tudatosan közelíti alakjait a századvéghez. Már Katángthyról megjegyzi: „Hiszen ő is a fin de siècle gyermeke.” „És végre, ha a sárosi ember amerikai akar lenni, nem kell hozzá semmi előtanulmány: a sárosi ember készen van.” A 90-es években egyre-másra alakulnak át figurái szomorú vagy tragikomikus különöccé. A *Ne ökoskodj Pista!* Mosonyijának furcsa-félszeg humorosságán keresztül Mikszáth először mutat a dzsentriben valami végzetes tehetetlenséget. Mosonyiban két ember, két érzés tusakodik: az egyik a szerelmében becsapott, becsületében károsodott ember, a másik, aki csak úri virtusnak tartja, bohémságnak, tréfának mindazt, ami vele történt. Szánalmas, erőtlen emberré törpül, aki nem meri érzéseit választani a virtus ellenében. Az első „dzsentri-filozófus”, aki korszerű, sajátos dilemma elé kerül. Az életforma és erkölcs visszaüt rá, ő lesz az áldozat, de nem lázad föl, mint ezt majd Tóth Mihály teszi, hanem beletörődik, együgyűen magyarázni igyekszik gyávaságát. Mikszáth itt is, mint a későbbiekben annyiszor, Petelei pszichológiájához és megoldásaihoz kerülközelebb.

A *Prakovszky* néhány részletében a romantikus meghatódottság csodálatos „modern” varázslatra képes. A gyerekkor színtere, alakjai, a nagyszülői ház, a templom, a falu vasárnapi főutcája, egy gyerekszerem emléke nosztalgiában oldódó, érzékeket borzoló színfoltok. Még a stílusa is eltér a megszokottól, emlékezőben lírai és a mormoló mesék derűjével, meghittségével teli humorú. A nők titokzatos közelsége, a „kisasszonyok” szoknyái, járásuk, kezük, fátyolozott tekintetük, még így, az emlékeken át is, valami megnevezhetetlen, finom és bizsergető sejtelmet keltenek. „Mikor vége lett a prédikációnak, megint megszólalt az orgona, a szép, karcsú kisasszonyok bekapcsolták az imakönyveiket, fölhúzták kesztyűiket, mamáik lesimitgatták a gyűrött szoknyáikat, mire megindulának kifelé bizonyos rártatisággal és mégis szerényen, mint a szarvas-üszök. Kicsi topánkáik kip-kop, kip-kop belekopogtak édesen a templomi köveken a

kántor énekébe — mert már ilyenkor eloszlóban csak a kántor erőlteti a torkát és néhány rosszmellű vénasszony, aki a fiatalok bűneit akarja behozni." Már-már nem magyar ez az emlék. Mikszáth, mintha szegénylős szeméremmel, meg is jegyzi: ej, bolondság, hiszen nem Sevillában élünk. Prakovszky tulajdonképpen anekdotikus figura volna, humoros kovács a maga tudálékoskodásával, mégis oly kedves, megható körülötte-rajta minden. Süketsége miatt kirekesztik maguk közül az emberek, ő az emberektől idegenedik el. A tragédia szinte misztikus, természetfölöttinek látszó, pedig mélyen természeti vonzalmak és sejtések közvetítik. A lövés, amit közderültségre, csak a süket Prakovszky hallott, valóban elhangzott valahol messze Majlandban, és az öreg mániákusan szeretett fia halálát okozta. Mikszáthnak erős, nagy „honvágya” van. Ez a szép „humoros tragédia” minden korszerűsége mellett ezzel lesz tulajdonképpen a leginkább korszerű.

A „humoros” korszerűsítése, modernsége nemcsak az alakok századvéghez rokonításában mutatkozik meg, hanem a stílusban és az eszközökben is. A romantikában kedvelt *néprajzszerűség* a *csoportábrázolás* természetesen irodalmi eszközévé válik, bár Mikszáthnál még érezni az életképpel való kapcsolatot (pl. *A tolnai já* táborhelye). A csoportábrázolás legjellegzetesebben mikszáthi példája azonban *A gavallérok*, ez a sajátos „életforma-regény”, melyben a fejeknek és típusoknak csak a kontúrjai látszanak. Szinte dokumentyszerűen „irodalmiatlan”, maga a lemezletenített Mikszáth-téma, amely megszerkesztetten az *Új Zrínyi*ságban, egy elképzelt és megnagyított különfigura centrumba állításával pedig majdnem minden Mikszáth-írás témája. A külön — akiről még lesz szó — tulajdonképpen a környezet jelképe, de az igazi történet, a „novella” vagy „regény” erről a *környezetről* szól. A hangnemben új a szenvedély és a szomorúság, a vidámság és bánat sajátos, Turgenyevre emlékeztető, oroszos melankóliája. Régi és újszerű ez egyszerre. A turgenyevi romantikának táji, emberi emlékeket idéző „valósága”, démonikus racionalizmusa modernnek tetszhetett Mikszáth előtt, különösen, ha a századvég miliő-tiszteletére és intellektuális észkultuszára gondolunk. Talán az sem egészen véletlen, hogy éppen a *Különös házasság* „veszi kölesön” az *Apák és fiúk* szerkezeti ötleteit. A magyar diákok útjában is a kétféle vidék morális élménye és a tanulság a tulajdonképpeni téma, a per akár el is maradhatott volna. Néha bosszankodunk, hogy Mikszáth keveset törődik az igényes megoldásokkal, aggálytalanul használ fel eszközöket, formát, még csak nem is kendőzve az egyezéseket, sőt szinte utalni látszik a hasonlóságra. Ez az avultas, az irodalom kezdetekre jellemző igénytelenség az eredetiségkedők, a fanatikus újítók korában, nem pusztán botránkoztató finto. A „humorista” művészi koncepciója a moralistáéval találkozik, amikor célszerűen válogat az irodalom kelléktárából, ismert, jól bevált formákhoz folyamodik, mindenképpen a mondanivaló komolyságát, a kifejezés vágyát emeli ki, azzal a játékos kétértelműséggel, ami ezt a technikát jellemzi. Nem meglepő viszont ezek után Mikszáth modorosságá, mellyel a korszerű ironikus egyik népszerű, intellektuális fajához, a stílusparódiához közeledik. A számtalan példa közül igazán csak „példának” említem erre a *Két választás* francia felmondatait, utalásait, társalási modorosságát. Sokszor elkápráztat szellemességével, raffinált finomságaival. A legtöbbet ebből a szempontból, mintha egy kísérlet összegezése volna, az *Új Zrínyi*ssz hozza. Politikai találatok, szatirikus „élek” a kanyargós utak váratlanságával, megvilágosodott értelmével állnak egy-egy ártatlan leírás és keveset ígérő történet peremén, s csak ritkán, csattanóként a történet végén. Nem hiányzik belőle a szerelmi történetek kísérő kajánjás sem. A „rég” sajnálata most már az egészség nosztalgiájával társul. A *Zöld légy* már-már móríci erotikájú, naturalista ízű, napos, paraszti testi kívánalmakkal van teli. De legszembetűnőbb a téma újsága. Elég azokra a lehetőségekre gondolni, amelyek kisvárosi képeiben, alakokban (az *Új Zrínyi*ssz Rózerék c. fejezete) szégyenkező tragédiák félszeg és disszonáns humorában van, hogy sajnálni tudjuk, amiért Mikszáth olyan nehezen és olyan kis időre szakadt csak el a „nemzetinek” vélt feladatoktól. Akár a népmesékben, úgy játszik át a humor, raffinált könyvedséggel a szimbolikusba. Ötleteinek életszerű zamata fogadtatja el a lehetetlen-mesésést, és ennek szuggesztívója az a szimbolikusság is, amely például Zrínyi pesti bankjának pincebörtönét tölti meg. („Tarkítva voltak, a fal mellett egy fogoly és egy Wertheim-kassza; megint egy fogoly és megint egy Wertheim-kassza.”)

A „modern”, humorista Mikszáth stílusát és eszközeit két elbeszélésben próbálja összefűriteni. Az egyikben *A fekete kakas* címűben a misztikára, a másikban, *A szökevények* címűben a lélektanilag látott jellemre koncentrálja a humorost. A fekete kakas népies, babonás témája alig használja ki az életkép adottságait, a környezetnek, a tájnak és egy népi „közösségnek” bővös varázsa vonzza. A jóság, az emberség, a tolsztoji szeretet-vallás lírai élményével lelkesíti át a tárgyakat, a mesét, a színteret, de még a stílust is ez teszi csaknem impresszionisztikus érzékenységgé. Az öregség magát elosztó lírájának és békés humorának-derűjének kontrasztja a siető, közömbös város. A paraszti gyógyulást, az egészséget a természettel való kibékülésben látja, a kertgazdálkodás „csodájában”. Mindezekhez jól illeszkedik a népi miszticizmus, mely a forma alapszíne, s melyet művészi poenként zár le a kételkedés. A *szökevények* nem törekszik az ábrázolás szemérmes szépségére. Az írói fogások, eszközök hivalkodva mutogatják magukat,

vásári önbecsmerléssel, mellyel a lényegét akarják „eladni”. Igazi századvégi szkepszis ez, a nemtörődömség, közöny vagy tárgyilagoság álarcában aggodalmaskodik a sikerért, az „érdeketlennek” ítélti témáért. Mintha olvasmányait vonultatná fel Mikszáth, minduntalan ráemlékezünk egy-egy ismerős cselekményre, jellemvonásra, technikára. A hasonlóságok azonban nem bántóak, természetesen és észrevétlenül látszanak beleilleszkedni a mesélő, romantikus formákba, de éppen a természetes beolvadás miatt keltik az újszerűnek a hatását, éreztetik a humoros és a játékos Mikszáth jelenlétét. A falusi környezetben lejátszódó szerelmi cselszövés „szokásos” mozzanataiban sűrítő és vázlatos, a kor stíluseszményének megfelelő. Egy-egy külön sorba tördelt mondat bekezdéseket, fejezeteket pótol. A lélektaniséget, a feszültséget, humort, még a „titkokat” is a jellemek körül találjuk meg. A történetet a jellemekre építi, minden fordulatot velük magyaráz. Az angol regényekre jellemző komolykodó-humoros lélektaniség, a „lélektani bohóckodás” mellett itt marad valami a dosztojevszkiji „félkegyelműségből”, egyes jelenetek részletező leírása, mintha a zolai technikát idézné, és a látomásos és fenséges magasságú táj szereplése is a magyar irodalomban csak Maupassant vagy Csehov után képzelhető el. „Ezalatt mintha egy láthatatlan madzagot oldana föl valaki az ég peremén, a bányadt, kékes függőny kezd széthúzódni; mint pára mállik szét a semmibe, komor, fenyegető felhők kovályognak ki alóla...” Persze az, hogy a konkrétságot már a „mese-kronika” helyettesíti, vívódás és mélység, még nem különbözi ki, sőt a „magyaros” nevében még kívánja is az anekdotizmus otthonos, biztonságot adó segítségét. A kezdés bölcselkedő, okoskodó anekdotizmusában, ízesítő adomákban és szinte szimbolikusan használja fel a befejezésben, amikor a történet anekdotikus „utóéletét” vázolja.

Fentebb szó volt az *ötlet humoráról* és a *dicsőítő játékoságról*. Mikszáthnak nem véletlen, hanem egyik fő sajátossága az *ötlet*, amelynek régi és új elemei, vonatkozásai egyaránt bőségesen megtalálhatók nála. Különösen a formával viaskodik sokat, az ezzel kapcsolatos játék azonban csak az ötletben mindig megtalált humor ösztönzése, nem pedig egy új formaeszmény tájékozódása. Kicsit tragikusan groteszk is lesz, amikor komolyan foglalkozik ilyesmivel, a „riportregény” elméletében. Az egészséges kételkedésből, amely a hagyományos művészi kifejezés ellen is irányult, nem ezt az eredményt vártuk. És a valóságban sem a fél-íróktól az újságíró körökből ráragadt riportszerűség — mely a naturalizmusban szerette volna irodalmi fedezetét látni — hozta meg számára a nagykompozíció áhított diadalát, a regényt, hanem játékos szkepszise, a riport-tényeket megértő „humora”. Varázsló bűvésznek és cinikus rombolónak ismerjük egyszerre. Nincs feladat — vallja fensőbbeséges gúnnyal és erejében bizakodón —, melyet meg ne tudna oldani a „rutin” és a „modor”. Ezt a fajta „stilizációt” az akarat és az ellentmondás dinamikája feszíti. A csupa átmenet jelzése ez és egy keresett harmónia kívánása.

Az *ötlet* regénye, legnagyobb „közéleti szatírja”, az *Új Zrínyiász*. A Tisztelt Ház és a Katángy-történetek témájának szintézise. Annyira a kor politikai közéletének „regénye”, hogy ma már a történelem részletes ismerete nélkül alig érthető, sőt, még így is a sok aktualitás személyes emlékeket, tapasztalatokat, a sok intimitás pedig a szereplő politikai nagyságok közeli, személyes ismeretét kívánna meg. Talán gyorsan működő sikerének is egyik fő oka lehet ez a néhány évnek szóló pamfletszerűség. Mikszáth a „tréfát” tartotta benne fontosnak, s megint csak nem kényeskedett a formával. A középkori lovagregény paródiától a modern Mark Twain-i Arthur-mondáig minden eszközt, ötletet hasznosítani akart. (Egyébként a Kritikai Kiadás jegyzete egyike azoknak, amelyben Király István jelentősen „továbbírta” Mikszáthját.) A mű szerkezeti koncepcióját azonban itt sem engedi érvényesülni az író koncepciója. A megformáláshoz életrekelte ötletek nem élhetnek a maguk törvényei szerint, mert az ellenkező Mikszáth világnézetével, alakjairól alkotott véleményével. Ezért tűnik a feltámadás ötlete szinte kihasználhatatlannak, a jelenben való „utazás” erőfőn konfliktusokat szül a két világ között, nemcsak szatirikusan, a mesében, hanem valóságosan is megoldható konfliktusokat. Zrínyiék valahova az időnkivüliségbe kerülnek, a politikai és társadalombírálat pedig leszűkül a kormány csipkedésére, amely a rendet alig veszélyezteti, s a „politikus” életformájához tartozik, maga a kormány is szemhunyorítással, harag nélkül veszi az ilyesmit tudomásul. Két csoda van ebben a regényben — sommázza Mikszáth az *Új Zrínyiászt* —, Zrínyiék feltámadása és a mamelukok fel-nem-kelese (tudniillik szavazáskor). Művészi igénytelensége, pamfletszerűsége ellenére nemcsak mulattató könyv, hanem egyik legélvezetesebb, legjátékosabb, tehát már „modern” Mikszáth-írás.

A humor mikszáthi értelmezésében a *különc* nagyon fontos helyet tölt be. Előzőleg egy bizonyos környezet jelképének neveztem; fehéat nem típus, hanem jelkép, mert az anekdotizmusnak ugyanígy megvan a maga jelképrendszere, mint a szimbolizmusnak. A *furcsa* és a *különcs* szeretetét még a romantikától örökölte, de idegenkedik ennek korszerűbb folytatásától, a naturalizmustól. Késsé túlságos vidékiességgel, szemérmes megbotránkozással is óvakodik. A romantika különösségével azonban éppen a nemzetit szándékozik követni (Jókai zsánerképei, különc nábobja stb.), annyira korszerűen sokszorozva meg Jókai makacs-bolond,

de emberségben értékes figuráit, humoros-virtuosus történeteit, hogy azok az általános és reális illúzióját keltik. A humoros bemutatás („előadás”) kétértelműségével és fölényével azonban tagadja is a romantikus moralizáló különcködést, amely Gyulai, Kemény tragikus moralizmusának a kortársa. A megérthető és a neveléséges egyidejűségével, finom-egyszerű, póz nélküli jelzései a lélektani sejtések izgató hullámain indítja meg. A „humoros”, esetleges, véletlen ötletből egész letté tárul, a gyanútlan, önfeledt nevetés hirtelen a teljességre révül, különös, diszsonáns sejtelmekre nyit ablakot. Mikszáth nem ítélkezik, mert nem hisz a morál erejében sem. Az ítélet még a javulást, vagy legalábbis a javítás szándékát feltételezi. A külön és a svíhák neveltségére az életképtelenség, a munkára való alkalmatlanság tulajdonságából fakad, tehát egyetemes tulajdonság nem annyira jellem, mint inkább alakban összesűrítve. Az írói magatartás a szatirikuséhoz hasonló, de mégsem az, mert nem érzi a szatírai komolyság szükségességét. És ezért komolyabb, mint Herczeg. A mosoly egyszerre szomorúság is, a komikum tragédiák kísérteteivel terhes. Az utolsó várúr „bolondsága” majdnem azt a szomorúságot árasztja, amit a régi udvarház utolsó gazdájának önpusztító macacssága, Kemény fantomokkal hadakozik, a fantomok kérihelhetetlensége miatt van tele szorongással, félelemmel, Mikszáth hőseinek is a szellemek parancsolnak, az avultságban, a múltban az ősök nimbusza, varázsa nagyobb, mint valóságos ereje. Ebben a szemléletben természetesen merül fel a kérdés, hogy vajon bolond-e egyáltalán Pongrácz gróf, vagy nem bolond-e mindenki? „... mindenki-nek van egy főbolondsága a mellékbolondságai mellett.” És legalábbis érthető a „bolond” öntudat büszkesége, „kiváltságérzete”, meg az ezt körülfonó érzelmesség.

A liberalizmus nagy nemzedékének romantikus szintézise, záró akkordja is ott van a „liberalizmus államának” irodalmában. Sőtér István Keményről szóló akadémiai felolvasásában ennek a nemzedéknek a magatartását és szerepét jellemezte, Péterfyról szólva pedig, egyik Jókai-tanulmányában Keményék „örökségét”, a századvéggel való kapcsolatukat így foglalta össze: „Kemény-esszéjében (t. i. Péterfyében!) a 67 utáni kiábrándultság találkozik a Világos utánival.” Nemcsak a szokásos hagyománytisztelő, konvencionális folytonosság ez, hanem az önkényuralom éveinek kiüttlanság-érzése rezonál a kiegyezés korának tehetetlenség-, erőtlenség-érzésében, a magyar dezilluzionizmus a magyar oblomovságban.

A múltnak, a „régiesnek” a különösége tehát természetesen kerül a mai ember, a mai józan ember mellé, vagy az egészséges ember a mai különcök mellé. Ezekben a különcökben önmagára ismer a maga esetlenségeit, álmait, „bolondságait” szeretve-szégyenlőn beismerő ember. A múlt „jelene” viszont, a külön, csak a humorban lehet igazán korszerű. Nemcsak tartalmi újsággal, de új szépségekkel is sikerül néha meglepnie ebben az igyekezetében. A krudys hangulatú késői agglégény-szerelm poézisével a *Fili*-ben, és a budai kiskocsmák romantikájával a *Sipsiricában*. Az anekdotizmus meseigénye még fel-felidéri a romantikát, de már jobban érdeklődik a „modern mese” iránt, amely a pénzről szól és a meggazdagodás romantikáját terjeszti. Mikszáth jellegzetesen „rég” hangvételi, romantikus összegezésének, a *Szent Péter esernyőjének* cselekménye is már kétféle legenda körül forog. Az egyik, a szentről szóló, — a glogovai táj költészeté, a másik, egy kornak, egy egész nemzedéknek az ambíciója. Az „amerikai” történetek, mesés szerencsék és vagyonok nem a pénztelen csodavárók álmaiban szerepelnek, hanem, mint a tőke gyermekkorában, a munkának, tehetségnek megérdemelt jutalmaként.

Az írói ábrázolással, eszközökkel kapcsolatban eddig főleg arra figyeltünk, hogy a kor nagy írója miképpen válik korszerű íróvá is. A „humorista” Mikszáth hajlékonysága, könnyedsége, sőt formai pongyolasága is szembevetőbb volt természetes gyarapodása mellett, mint vívódásai, művészi erőfeszítései. Ha csak azt vesszük tekintetbe azonban, amit az anekdotával, a romantikus mesével művelt és az önmagában folytatott, élete végéig tartó, szívós küzdelmet a regényért, — már felmenthetjük a problémátlanság vádjától. A részletekkel, a valóságdarabokkal bajlódó íróknak a rajz és tárcanovella nagyon kevés biztonságot adott, igaz, hogy az egész ismerete híján, az egyetlen lehetőséget is. Mikszáth az anekdotát, ezt, az írói szempontból sokkal hálásabb műfajt, akarta a kor technikájához alakítani. Ha nem is maradéktalanul, de meglehetősen sikerrel. Hamar felfedezte az anekdotizmus „időtlenségét”, mely az alakok genezisében, a történelmi múlt jelenvalóságában, és mindenekfölött a humor összefogó, „néprajzszerű” formájában nyilatkozott meg. Az „elmúlt idő rétegeinek” fonalát egy-egy életet befogadó hasonlat, az emlékezés, a körülményes, szélesen folyó elbeszélés mód, a közmondások népi igazságaiba rejtett lélektaniség, véletlen vagy mesés impresszionista látomások kötik össze. Ahogyan az anekdota ízes bölcselkedései, dodonai töprengése helyet szorítanak a „talányosnak”, a modern rejtélyességnek, úgy ismerünk rá a szerkezeteiben is egy anekdotikus közösségből kiragadott történet hangsúlyára, amellyel Mikszáth ennek a közösségnek juttat nagyobb szerepet. Hol van már a romantika hőskultusza. A konvencionális anekdota-figurákat szinte kizárólag csak epizódként és a főalak vagy probléma motíválása-képpen szerepelteti. Többet törődik az alakok jellemzésével, a mese alakjellemző funkciójával. Nemcsak a néha naív, de a humoros alapállást sohasem felejthető, kétértelmű antropológiai

kísérletek utalnak erre, hanem a stílushoz nagyon találó technika, a személyek helyett, a ruhák és pózok leleményes „jellemzése”. Romantikájában sincs látszólag semmi újság, pedig a romantikus mesélés makacs életrealitása Mikszáth művészetében már-már hitvallás-féle. Ki merné azt állítani, hogy nem volt ez számára éppen olyan narkotikum, mint a századvégnek az intellektuális „mese”? Olykor egy-egy óvatos grimaszt vágva, hadakozik ugyan a romantika ellen, de „magyarul” hadakozik, a lehetetlen, „regényes” helyébe a lehetetlen idillit teszi. Meg aztán szükségére is van a romantika egyszerűsítéseire, a nagy kérdéseket a világról, a változást mint körforgást, és a morál kérdéseit, mondjuk, a szükséges rosszról ez közvetíti neki érthetően, primitíven igaz, de mégis, a kor legtudományosabb eredményeivel összhangban. Történeteinek színterét sem tudja a romantika gondtalan, otthonos biztonságánál „hitelesebben” megrajzolni. A stílus és a műfaj fűgén, segítően simul az új korszak irodalmi feladataihoz, amelynek szellemétől sincs megközelíthetetlen távolságban.

10.

Mikszáth koncepciója a *nemzeti irodalom* volt. Nem abban az értelemben, ahogyan a polgári humanizmus jellemezte a liberálisok nemzeti világnézetét. Az ő nemzetije nem valami elvont, történelmi miszticizmus, hanem a legkonkrétabb társadalmi problémák összessége, tehát a legteljesebben azonos a szociális programú irodalmakkal. De a társadalmi ilyen békés nemzeti összefoglalása az idill nyugtalanságával telítődik. Inkább ábránd, mint realitás. Nemesi ábránd? Természetesen valami olyasféle, bár elképzeléseiben sokkal több annál. Egy meseország mese-nemesít, mese-parasztjait, mese-polgárait és különféle népeit formálja meg és rakja oda végérvényes helyükre, hegyek és völgyek közé szorult falvakba és városokba. Ennek a mesei állandóságnak is van mozgása, az önkörébe zárt élet az, amely rejtélyes módon születik újjá vagy él tovább az idő végtelenségében. Boldogságnak és szépségnek egyaránt ez a mozdulatlan, változatlan világ a forrása, illetőleg ez a mese maga szépség és boldogság. Nem mintha nem volnának itt tragédiák, szomorúságok, de azok is hozzátartoznak a „meséhez”, a természetes élet velejárói. Mégpedig nemcsak természetes, hanem kellemetlen és félelmetes velejárói, amelyekre nem jó és nem is ésszerű gondolni. A humor tehát Mikszáth modelljeinél sem önkénytelen, ott szorong a mélyén a keserűség és a félelem, mosolyukban felismerhető sokszor a „ha már nem lehet másképp” elszántsága. Mikszáth mesecidillje abból a tanácsatlanságból származik, amely akkor fogja el, ha társadalmi problémákkal kerül szembe. A nemzet gondja nála az egész nép gondja, ezért érthető, ha osztályokat, rétegeket úgy sorakoztat egymás mellé, mint a mesében, ahol van király, főúr, katona, paraszt, polgár, és még valaki mindig, egy boldogságot kereső ember. Szegénylegény vagy szegény királylány, mindegy, ember, aki gonosz emberekkel és szellemekkel, a természettel vagy a maga életével áll szemközt, csupa szimbolikus, természetfölötti vagy „társadalmon kívüli” hatalmakkal, akik nem tartoznak az „emberi” világhoz, akiknek itt nincs szerepük, sorsuk. A mese vándora nem akarja a más szerepét és sorsát elvállalni, csak a magától megszabadulni. A felnőtt Mikszáth élményei és nemzeti ábrándjai így olvadnak egybe a gyermeki „mesés” valóság emlékeivel.

Társadalomrajzának tengelyében ez a kissé rezignált tézis áll: „Nem okos világ ez a mai. De hát iszén a tegnapi se volt okos. És bizonyára nem lesz az a holnapután sem. Ebben van valami vigasztaló.” Ilyen bölcsekedés a kételkedésből származik, amellyel a társadalmi erőket és a liberális politikát szemléli. Legfőbb élménye lesz tehát a komolytalan ellenzéki mozgalom és a nemesi demokrácia képtelensége, humorossága. Az ellenzék csak a „politika poézise”, demokráciára pedig találon mondja, hogy mind egy-egy „fehér szercseny”. Még legrokonszenvesebb „demokrata”-alakját, Leveleki Molnár Pált, az amerikás magyart is főlényes ironiával mutatja be. „De azért a mi nagy demokratánk nem vette észre, hogy az ő esze tulajdonképpen most is dzsentri módra jár...” Hiábavaló erőlködés, senki sem lépheti át a maga árnyékát, a dzsentriből úr marad, ha akar, ha nem, a körülmények taszigálják vissza eredeti helyére, de a paraszt sem tudja elfogadni az új helyzetet, legalább is méltányolni nem a dzsentri „áldozatát”, újabb szerepét. És van-e egyáltalán értelme, vajon ez az „amerikás” demokrácia nem teremti-e meg szintén a maga arisztokráciáját? Meg aztán: „... a demokrata-ság a magyar embernél csak hangulat... és sok egyéb is csak hangulat...” Ez, ami minden-nél aggasztóbb a jövőt illetően.

Zavarja a társadalomkritikát a vagyonszerzés mikszáthi „morálja” is. Mintha a kapitalizmus hősi korszakának vállalkozásait, elszántságát, gátlástalan szabadságát idézné. Jókaiiban csak megcsillan a vállalkozás kockázatos szépsége, nagyszerűsége, hogy mindjárt helyét adjon a tépelődésnek, a romantikus lelkesedés a romantikus kétségbeesésnek-lemondásnak. Miféle illúzió képes elfeledtetni Mikszáthtal Jókai dilemmáját, vagy elfelejti-e egyáltalán? Wibra Gyuri „ámokot” kerget, nem a vagyon ez, hanem a pénz lidérce, Tóth Mihályban is az „aranyember” lelkiismerete nyugtalanodik, a dzsentri pénzhajszája viszont kis győzelmek és nagy felsülések sorozata, nem ad alkalmat Timár Mihály vívódásaira. Csak a „humorista”

Mikszáth az, aki Jókai után még korszerű maradhat ezekkel a problémákkal, a pénz körüli komédiát fölüenyesen megértő és nevető Mikszáth.

Az osztályoknak és a nemzetiségeknek Mikszáthra jellemző „milió regénye” romantikus színes, néprajzi érdekességű és persze élvezetes is az anekdoták jóvoltából. Arisztokratái gőgösek vagy bolondok, de többnyire könnyelműek, akár a dzsentrí. Azért beszél róluk keveset, úgyiszlólván csak a „történelmi hitelenség” kedvéért (várúr stb.). Ez arisztokratizmus maga azonban mintha imponálna is neki, a dzsentrí közönségességgel szemben, tartás nélkülséggel szemben feltétlenül rokonszenvesebbnek látja. Majdnem minden történetének színtere a Felvidék, témája pedig a táj fölött „uralkodó” várak és udvarházak lakói, a felvidéki nemesség. Gúnyolja és szereti őket egyszerre. „A mai dzsentrí nem a régi nemesség többé. De legalább abból való. Fel kell tartani, amíg lehet, gyámolítani kell, mint a kialudni készülő tüzet. Mi lesz velünk, minél melegsünk meg ezután, ha nagy hideg lesz? „Tudatos illuzionista, mert egyetlen reménysége ez az illúzió. A sárosi „gavallérokban” megleveneredett és életrevaló szimbólumait látja ennek az illúzióknak. A magyar Gascogne legényei ők, „szeretetreméltók”, gondtalanok és kalandos kedvűek. Mácsik félig donquijotei, félig turidanis tragédiája, Chalupka Mednyánszky Lászlós—Czobor Poldis, századvégi lázadása azt a töprengő kérdést igazolja, hogy nem tudni, mi ölte meg őket rohamosabban, hibáik-e vagy erényeik? Mikszáth társadalmi gondjai elsősorban a nemzetet vezető osztályt érintik. A megoldást a hatalom és az erő visszaszerzése körül keresi. A nemesség önmaga-gyárapításában. „Mert a magyar nemesség bölcs politikai intézmény volt a maga idejében. Az volt a vérgyűjtő medence. Ha valaki tekintélyre tett szert bármely téren, vagy valamely tőkét összegyűjtött, akár szellemi, akár anyagi, ami erőt reprezentál, lett legyen az oláh, vagy német, rögtön bevették a sáncok közé, hogy ami erő van, belül legyen. . .” A magyar nemesség nem volt pusztá, rideg fal, mely elkülönzi a kiváltságos osztályt a néptől. Kapu volt rajta, nagy, széles ívvel, hogy minden érdem beférjen rajta.” Ebben a tanulságban egy naív terv, mesés tájékozatlanság bátortalankodott. A nemzetiségeket is ezzel a tisztelettel nézte. A nagyobb erő iránti tisztelettel és az élet tarkaságán érzett örömmel-humorral. Oktalan sértődöttség volna zokon venni Mikszáthtól, hogy nem hagyja kihasználatlanul a kevert nyelvvűség és a rosszmagarság humoros lehetőségeit, a szlovák nép humoros vonásait, az itt élő nemzetiségek kedves évődését, csúfolkodását, melyen a népies báj az uralkodó, nem a nemzetiségi gyűlölködés. Mikszáth alig tud különbséget tenni magyar és szlovák úr, magyar és szlovák paraszt között, mint ahogyan a saját — származása és rokonszenve meghatározta — érzéseiben is nehezen. Az akkori Felvidéket kevesen ismerhették jobban, és semmi esetre nem másként, mint Mikszáth jellemzi tréfás, anekdotikus módon egyik „idegen” figuráját. „Csak éppen olyan jóra való magyar ember volna, mint mi, ha tótul tudna.” És ehhez állandóan hozzá kell gondolnunk, hogy Mikszáth a nemzet erejét vélte gyarapíthatni — nem erőszakos magyartítással, hanem a szuverenitás, a népiség értetlenségével (csak így van értelme!) — a nemzetiségekkel. Ez a Mikszáth nem is érthet egyet a hivatalos Magyarország nemzetiségi politikájával. „... dolgoztok a magyar állameszme érdekében s addig-addig dolgoztok, míg egyszer csak azon veszíték észre magatokat, hogy ahol azelőtt béke volt, most fenekestől felfordult minden.” Mikszáth ennek a hegyes-völgyes országnak egyik leg-ragyogóbb ismerője, ha alakjai nem is teljesen így igazak, de így valószínűek, elfogadjuk őket olyannak, amilyenek ő látta, mert egy népben, egy tájban mindig szunnyadó mesés titkokat, derűt és szépséget dajkáló lelkiiséget látunk meg általa.

Mikszáth keresett valamit a „főtema” mellett, a dzsentrí, a vármegye, a nemesi jelen humoros jelentéktelenségei, beszámíthatatlan és néha-néha bizony felelőtlen világa mellett. Tétovázón, emlékeken és találkozásokon elmerengve, múlton-jelenen, történelmi-nemzeti problémákon töprengve, önmagában is bizonytalankodón, mesébe és humorba rejtve a nemzet történelmi alakulásának, útjának egészséges, „természetes” irányát kutatta, melyről az valahol, valamikor letért. A nép, amely a romantika könnyű és hálás témahagyatéka, nála, a palócnoveleltában, a nemzet nagy kérdései közé szerénykedik. Annyi finomsággal, „tapintattal”, hogy ezt a jelentését alig venni észre. Halkan, de nem keménység és hit nélkül. Olyan ellentmondások ezek, melyeket nem lehet tettenérni, mint Mikszáth fényképein a nyugodt, bölcs és szelídmosolyú ember nézésében azt a különös, sejtelmes felismerést, mely ezt a kövér, jellegzetes fejű alakot — talán homályos, gyerekkori emléktöredékek hatására — a középkori kelet baljóslatúan mosolygó istenszobráraival hozza kapcsolatba. Mikszáth „nemeslelket” ad a népnek, nem úgy, hogy „főszabadija”, mint a demokraták, politikusok, hanem egyszerűen csak embervoltukban rehabilitálja. Újra visszahelyezi, valósággal a helyére teszi a népet az ország életében. Látszólag nem volt ez nagy dolog, a nemesi privilégiumokon sem esett baj, de Mikszáth népe „veszedelmes” életritmussal, fantáziával, egészséggel és szépséggel élt az urak mellett. A kritika egy időben annyira szerette használni az ábrázolás jellegére vonatkoztatva a belülről, kívülről, felülről stb. meghatározásokat, hogy nem állhatom meg a népbábrázolással kapcsolatban a „felülről”-nek egy sajátos változatára figyelmeztetni, ami egyébként Tömörkény parasztsodálatára is jellemző. A túlságos kíváncsiság, a megfigyelés egy-

helyre-koncentrálása, a „felfedezés” arányokat és elveket felborító elfogultsága más optikai hatást ér el, sok esetben többet a szándékoltnál. Itt *kiemeli* a parasztot a „viszonylatokból”, nemcsak önálló, nemesi környezetből szinte független test lesz a nemzet testében, de olykor fölé is nő a perifériákon fel-feltűnő uraknak. A „viszonynak” ez az önkényes, szinte néprajz-tudományos felbontása éppen a szemléltetés célját véli megkerülni, a feudális összefüggésekből, viszonyokból származó szociális kérdéseket. Az érdekeségeket kutató szem természetesen nagyjátja meg a dolgokat. Az írói szándékot kívül azonban van ebben belső kényszerűség, mely az érdekes téma törvénye. Mikszáthnál mindezekkel találkozunk, mégsem mondhatjuk, hogy a romantikus büszkeség volt benne a nagyobb, de — alig hagyva nyomot — lelepleződik azért az is, ahogyan szándékosan „élni hagyja” a népies témát. Mikszáth, azzal, hogy „kiemeli” a népet a szolgálai viszonyokból, tulajdonképpen mint a nemzetet alkotó komoly tényezőt leltározza, méri fel.

Parasztnovellái mind megannyi népdal és ballada, melyekben néhány megcsodált motívum tér vissza újra meg újra, rejtőzködő lírával és mély „humorral”. A *tót atyafiak* és *A jó patócok* első sikerültebb írásai, de alig van nyoma bennük a kezdő írónak. A témával és a megformálással való találkozás boldog izgalma, lelkesültsége teszi azt, hogy másnak érezzük, mint a későbbi írásaiban, nem látunk különösebb kapcsolatot ennek szomorúságos lírája és a majdan nevető tárgyilagosság között. Pedig az egyenes folytonosságokon túl, Mikszáth szemléletének, humorának kulcsa is ez a kendőzetlen, vallomások kitarulkozás, nyugtalan nyugalom és vágyódó vidámság. A mesés földrajz, a mesés szívjóóság, a naiv bájnok és az ösztönösségnek szomorú-szép és ugyanakkor humoros élménye innen kezdődik. A céhmesteres, diákos humor a népiessel keres tisztító kapcsolatot, így ad a népies a régiesnek is „korszerű” életet. A *tót atyafiakban* még a groteszkkal is találkozunk, melynek alakja, de poézise is a hóbort. (Az arany kisasszony.) De ki ne gondolna itt a mikszáthi különőség megszületésére, a „hóbort” örökéletűségére, és arra is, hogy a paraszthalakok, Lapaj, Filtsik, zsánerfigurák is, elődjei az anekdoták hőseinek. A novellák fő motívuma a természeti ember élménye: a földnek szíve van és gondolkodik. Szépsége a falu életének költészete, a „szokásos”, mindennapi történetek, szerelmek öntudatlan költészete. Ezek a nap után vágyódó, szeretetre szomjazó emberek azonban nem meghasonlottak, még a családottság vagy a lemondás állapota „előtt” vannak. Nem ismerik az életformák vagy-vagyát, nem kell elhatározniuk nagy dolgokat, melyek esetleg végzetesek lehetnek a maguk s mások sorsára. A népiesnek ez az élménye alkalmas arra, hogy a „humor lírája” legyen.

A polgár-téma is Mikszáth nemzeti koncepciójában kap helyet. Nemcsak pénzt vár innen a nemesség, hanem új, friss, erős egyéniségeket, családokat. Akarni és küzdeni tudó embereket, akik telve vannak tervekkel és hittel, dolgozni és irányítani egyaránt képesek. Ideálját természetesen csak a történelemben találhatja meg. Fallal kerített városok fegyvermezzét és szigorú erkölcsű polgáraiban. A mai utódok, a „vidéki kisvárosok” csak mosolyt fakasztó elsatnyulásai a régieknek. A kisváros rajza nem lesz nála különösen eredeti, de elfogadhatatlan sem. Mintha csak kénytelen kitérés lenne egy érintett témára, csupán konvencionális kellekkel „jelzi”. Érdekes alakjait pedig besorozza anekdotikus különcei közé, akiket szintén szeret, „tipikus” lármásságuk és mordságuk ellenére és valamiképpen kapcsolatba hozza őket a nemesi kutyabőrrel. A kérdést tehát a jelenben is a múlt „tanulságaképpen” teszi fel, ha meg-megzökkenti is egy-egy pillanatra a változások rejtélye: vajon az emberek mások, vagy az idő múlt csak el fölöttük?

11.

Mikszáth óriási feladata vállalkozott, amikor a század végén próbálta megteremteni a „nemzeti” prózát. *Nemzeti*, abban az értelemben, hogy az valóban egy nép típusainak, gondolkodásmódjának, életének és szokásainak a kifejezője legyen. Valahogy úgy, ahogyan Tolsztoj csinálta meg az orosz élet enciklopédiáját: Tolsztoj volt a példaképe, vall is róla, érezzük jelenlétét írásaiban is, és Jókai a közvetlen tanítómestere. A nemzeti kultúra önmagát kiteljesítő irányát követte, ami egybeesett a kor nemzeti értékeket egységbe gyűjtő tendenciájával. Csak éppen a szemlélet és a technika maradt el valamivel a korszerűtől, illetve alakított ki egy sajátos „korszerűséget”. A nemzet bomló állapota kiváltja az elemző önismeretet, de lehetetlenné teszi egyszersmind az objektív szintetikus látást is. Ilyen korokban a teljesség-igényt csak a „program” rendező elvével lehet megközelíteni. Ez Mikszáth „nemesség”-koncepciója, a minőségi kiválás illúziója.

Nem hiába tartotta Mikszáth az anekdotizmust az egyedül nemzetinek vagy a legnemzetibb formának. A „nemzeti bomlást”, hanyatlást és a megmaradás vágyát ő az anekdota mozaikok esetlegességével és „közösségével” vélte egyszerre kifejezni. Mikszáth elképzeléseinek valóban legtalálhatóbb, legadekvátább formája, és mindemellett „korszerű” is. A rajznak,

a tárcának rokona és inspirálója. Az „egész” nosztalgiájával, az összefüggések titokban maradása miatt, a részlettel, felvillanó képekkel megelégedni kénytelen irodalommal van összehangban. A századvég novella-iránya, egy általánosan divatos novellisztikus jelleg, a széteső világnak, a polgári rejtelmeknek spontán megnyilatkozása, az elérhető és érthetőnek látszó részlettanulmányok irodalmi megfelelője. A mikszáthi anekdotáról meglátszik, hogy kortársra a századvégi novellának.

Mikszáth maga programosan is anekdotikus: én csak mulattam 40 évig — mondja írói jubileumán. De Mikszáth, a humorista, a *regényt keresi*, regényt az anekdoták országáról, amit azonban sohasem tud megírni. A „humor” élménye nem regénytéma. És még ez az élmény is le-leszűkül a dzsentri-svihákra. Néhány furcsa külön és néhány furcsa történet mindössze, bár a regény lehetősége benne van a különös életek törvényszerű vonásaiban, lélektanuk hasonlóságainak vagy azonosságainak társadalmi vonatkozásaiban.

Mikszáth műfajkeresésére, a „regény-ambícióra” legárulkodóbb bizonyíték a téma-variáció és a megfogalmazás variálása. A kísérleten, a habozó próbálkozásokon túl a variációnak ugyanakkor valóságos, komoly szerepe is van az epikai kompozíciókban. Több oldalról közelíti meg ugyanazt a jelenséget és több következtetést is von le belőle. A variáció, amikor komplikálja a dolgokat, nemcsak ismertebbé, de kiismerhetetlenné is teszi egyszermind. Felszabadítja a fantáziát és a játékot. Már nem a lehetőség, hanem az ötlet uralkodik a témán. Az ötlet pedig rendszerint nem kendőzi el önmagát, büszkeségének leginkább az írónia és az önirónia fölénye felel meg. Így jut el Mikszáth a komoly, nagy regénykompozíció keresése közben is a humoros karcolatokhoz. Persze, a döntő ebben is az, hogy a valóságos társadalmi folyamatok összefüggéseit nem kifejezte, hanem csak „pótolta” az ő koncepciója. A *Galamb a kalitkában* két elbeszélése a legjobb példája ennek az ötletességnek. De az ellentétesen felrajzolt helyzetek, az alakok más-más „története” és funkciója Mikszáth egész életművére jellemzők. A pénzhajszka kétféle esete Wibra Gyurinál és Noszty Ferinél, a vár és a város konfliktusa a *Beszterce ostromában* és a *fekete városban* azt mutatja, hogy a hasonlóságok és különbségek érdekes, kusza rendszerével állunk szemben. A regénykeresés, a jelenségek kételkedő körüljárása, a variációs szemlélet, ez az érdekes, ösztönös plasztikusság a maga beteljesületlenségével, féligsikerültségével furcsa és izgalmas kapcsolatot teremt az egyes írások között is. A variánsok a keresés attitűdjéből születtek, művészi indoklásuk is jól érzékelhetően a keresés, ami nagyon kockázatos dolog a prózában. A költő érzelmet és a gondolatban is lelkiállapotot tükröz, az írónak gondolatokról kell döntenie, melyek világnézettel és a maga életszemléletével vannak kapcsolatban. Minden új elképzelés, gondolat ugyanarról a dologról, megsemmisíti a régit. Ha csökönnyösen ragaszkodik az író egy ilyenfajta teljességmániához, a végén csak egyetlen mű maradna meg életművéből, a legteljesebb, a legújabb — a legutolsó. Mint ahogyan a mikszáthi regényformának valóban ez lett a sorsa: a legutolsó áll ideáljához legközelebb. A *fekete város* mégsem nő túl nagyot mondjuk *A jó palócokhoz* képest, legfeljebb technikában, a kifejezés érettségében és biztosságában. Nehezen tudunk értékkülönbségeket tenni a Mikszáth-írások között, mert mindegyiknek más-másféle értéke van. Mintha egy gondolatkörön belül is valami érdekes ciklusosság fűzné őket össze. Nem is volna ez olyan meglepő a modern ciklusregények, dokumentum-regények korában. A Mikszáth-irodalomban nem ismeretlen a romantikus vagy a külön témájú regények megkülönböztetése, amely egymástól sem független csoportokba sorolja egymás mellé a műveket. De Mikszáthnál nem erről van szó, sokkal több kapcsolatot érzünk az egyes művek között, hogysem a ciklikus szerkesztésre gondoljunk. A motívumok, jelenetek, ötletek vándorlásával törődni sem látszik sokat az író, az egészről mégis az a benyomásunk, hogy nem ismétlé fölöslegesen. Nemcsak motívumok térnek vissza, de a problémák is. A kísérletek és variánsok önállóságukat, érdekességüket egymással szemben is a „gyűrűs” szerkesztés segítségével tartják meg. Az eredeti téma-„körök” egyre bővülnek, merészebb ívelésű, nagyobb körök rajzolódnak köréjük, folytonos gyűrűdzésük folytonos megújulás és összefoglalás. Ez a „szerkesztési elv” teszi lehetővé, hogy Mikszáth minden variációt a magáénak mondhasson. Ösztönös „mentése” lesz a mulandó ötleteknek. A *Szent Péter esernyője* az első ilyen összefoglalás, amelyben a népies-mesés líraiság és humor dominál. A *Beszterce ostroma* egy másik kör kezdő és befejező pontja, de valójában mind a két világ alakjai és történetei együtvé tartoznak. A következő „gyűrű” majd a Nosztyban, az azután meg *A fekete városban* foglal egybe minden eddigit, egy tágasabb kompozícióban. Két regényterjedelmű és igényű „szintézis” eltér az életmű fő problémáitól, mégis, érthetetlen volna nélkülük Mikszáth. Ezek, a politikai humor aktualitását messze meghaladó *Új Zrínyiász* (Mikszáth egyik legszemlésebb írása!), és a *Különös házasság*, a protestáns liberalizmus „adója”, félig-meddig egyházpolitikai pamflet. Az életmű utolsó „gyűrűinek” elemzése, a regény ígérete *A Noszty fiú eseté*-ben és *A fekete város* külön tanulmányt kívánnak. Tehát nem befejezésekppen, hanem „kilátónak” ezekre a regényekre jegyzem meg, hogy a riporttal, a naturalista tárgyilagossággal ismerkedő-barátkozó Mikszáthtal szemben jöttek létre, a „humorista” Mikszáth alkotásai.

Gyenis Vilmos

ADALÉKOK BOD PÉTER MUNKÁINAK BIBLIOGRÁFIÁJÁHOZ

Bod Péternek, a *Magyar Athenas* szerzőjének kiemelkedő tudományos és irodalmi munkásságát még sok vonatkozásban nem tekinthetjük tisztázottnak. Bár számos alapvető mű igyekezett teljes képet adni, minduntalan szembetaláljuk magunkat azzal a nehézséggel, hogy Bod írásai jó részének nyoma veszett. Jancsó Elemér bibliográfiai összeállítása szerint kereken húsz elveszett, azaz lényegében ismeretlen művéről van tudomásunk.¹ De ezeken túlmenően is feltételezni lehet több írásának hajdani meglétét. A Román Népköztársaság könyvtáraiban és levéltáraiban végzett kutatás közben néhány Bod kézirat került a kezembe.² Ezeknek egy része az „elveszett művek” közül való, más része viszont még nem szerepel a bibliográfiai feldolgozásokban. Minthogy e munkák ismerete valamiképpen hozzájárul az óhajtott teljesebb értékelés kialakításához, az alábbiakban adom róluk a legszükségesebb ismertetést.

1. A *Históriákra utat mutató magyar Leksikon, melyben a nevezetesebb országok, emberek előszámláltak az nemzetek között s nevezetesen pedig a Magyar nemzethe való rendtartásoknak, szokásoknak, eretnkségeknak, isteni tiszteleteken való tzeremóniáknak, az külső társaságba való különböző életmódjának eredetek felkerestetik és rövideden előadatik.*

504 lap terjedelmű, magyar nyelvű, 4-rét kézirat kötet a marosvásárhelyi Teleki-könyvtárban, MS. 10(52) szám alatt.

A mű kéziratosságról — rövidített címfel sorolásban (Históriára utat mutató lexikon) — értesít Benkő József a *Transilvania generalis* c. munkájában (1778). Mikó Imre az 1862-ben kiadott monográfiájában viszont már kénytelen megjegyezni, hogy erről a kézirat-ról „seholy semmi felvilágosítást” nem tudott kapni. Ez a helyzet állandósult az irodalomban mind a mai napig; Sámuel Aladár és Jancsó Elemér is az „elveszett művek” közé sorolja.

Bodnak a *Szentírás értelmére vezérlő magyar leksikon* (Kolozsvár 1746) című munkájával szemben, mely még csak teológiai és bibliai régiségek lexikona kívánt lenni, ez a műve történeti és magyar világi vonatkozásaival teljesen új, másirányú feldolgozás. Csak alig egy-két esetben van azonos címszó, de ezeknek mondanivalója is egészen különböző. Nyilvánvalóan látszik, hogy Bod egyháztörténeti és egyéb történeti tárgyú munkáihoz szánta segéd-könyvnek ezt a lexikont. A megírás időpontja nem derül ki a szövegből, de valószínű, hogy a szintén kéziratban maradt *Magyar nemzet ekklézsiái története* c. munkával hozzátvetőlegesen egykorú, tehát a latin nyelvű egyháztörténetét követte 1756 után.

A kötet anyaga igen gazdag és változatos. Tartalmából a címszavak jó része egyházi vonatkozású: személyek és események ismertetése vagy egyes fogalmak történeti magyarázata. (Pl. Kálvin Jánosról, az imádság mibenlétéről, az Alkoránról, az ünnepek létrejöttéről stb.) A további részekben a gyakorlati élet fogalmait tisztázza szigorúan fejlődéstörténeti alapon. Ezek között sok érdekes észrevétellel, s nem utolsósorban határozottan előremutató állásponttal találkozunk például a „dézsmá”, „fenyítékház”, „hadakozás”, „puska” stb. címszavak esetében. A „bábaság” történeti ismertetésében szinte elragadtatással szól azoknak a győzelméről, akik szembe mertek szállni azzal a zsarnoki törvénnyel, hogy „sem szolga, sem asszonyember az orvosi tudományt ne gyakorolja”. De magát a „szolgaság” fogalmát is hasonló szemlemben tárgyalja. Visszamegy egészen a rabszolgaságig: ekkoriban a szolgák „nyomorult állapotban voltak... mint a barmokat adták vették”. Világosan látja a rabszolgaság és a jobbágság történeti összefüggéseit: „1212 esztendőől fogva a szolgaság elkezdett töröltetni”, de azt más formában napjaink megmaradtának látja, kivált „Lengyelország-

¹ Felsőcsernátoni Bod Péter Önéletrása. Bevezetéssel ellátta JANCÓSÓ ELEMÉR, Erdélyi Ritkaságok 4. Cluj-Kolozsvár 1940. 9. SÁMUEL ALADÁR ugyancsak húsz elveszett művéről tud: Felsőcsernátoni Bod Péter élete és művei. Budapest 1899. 221.

² Az eredményt nagymértékben elősegítette a helyi szakemberek áldozatos segítőkétsége, többek között Jancsó Eleméré, Kelemen Lajosé, Musnai Lászlóé, Nagy Gézáé stb., amelyért ezúton mondok köszönetet.

ban, Muszkaországban, és Magyarországon". Csakhogy kora rabszolgáit most — mint írja — „jobbágyoknak nevezik... szolgaságukat azonban nem törölhették el a császárok sok idők alatt”.

Több szempontból jelentős anyagot nyújtanak a történelmi, főként a magyar történeti eseményekre vonatkozó részek. Az avaroktól, „Geiza és István a magyaroknak halhatatlan emlékezetű jó királyok”-tól kezdve a kuruc és Habsburg időkig számos címszó alatt foglalják tudományos igényrel a „külső társaság” kérdéseivel. A szigorúan vett történelmi események mellett szívesen tárgyalja az irodalomba kíváncsók, mesélhető, érdekesebb történeteket. Így többek közül előadja Zotmundnak, „egy igen jó úszó magyarnak” az esetét, aki a király nagy öröme az ellenség hajóit éjszaka megfürta. Hasonlóképpen részletezi Bánk-bán történetét, vagy Ziska János legendás életét, ki még halála után is a husziták harcát kívánta szolgálni. Nem felejtkezik el Dózsa hadainak tetteiről sem: „Igen sokan a parasztok közül felvették a keresztet, akik nemsokára felejtvén a törököt, a nemeseket és urakat kezdék ölni, a püspököket karóba vonni...” — Jól kiegészítik az összképet — ha nem is hiánytalanul — az Európa egyes országainak történetéről adott összefoglalások: Anglia gazdasági fejlődéséről, polgári előrehaladásáról például elismerően és részletekbe menően szól. — Érdeklődéssel fordul a kultúrhistoriai eseményekhez. Ismerteti az akadémiákat, kiemelve a „dicsőséges Bethlen Gábor által fundált” gyulafehérvári kollégium jelentőségét. Helyet ad az esetenként feltűnő eszmék, gondolatok, ideológiák elemzésének is. Pl. behatóan boncolgatja „Kokzeius” és tanítványainak tanait. — Módszerét a nyomozó, eredet kutató, az ismereteket rögzíteni akaró eljárás jellemzi. Még apró kérdésekben is hű önmagához, az adatokat gyűjtögető tudóshoz: pl. a „Pannonia hegyén” alapított apátság története kapcsán megállapítja, hogy annak „fundálására adatot diplomája mind ez ideig meg vagyon”.

A *Históriakra utat mutató magyar leksikon* értékét elsősorban az adja, hogy általa közelebb kerülünk Bod történetfeldolgozásának megértéséhez, de emellett felhívja a figyelmet egész tudományos munkásságának egy új, ez ideig ki nem dolgozott irányára, szinte programjára. Történetfeldolgozását illetően minden bizonnyal az látszik, hogy érdeklődése eszméségben is erősödve egyre inkább a hazai, világi történet felé irányul, jóllehet az még egyháztörténeti alapozottsággal bír. Azoknak a műveknek számát növeli ez a munka, melyek már a határozottabb világi tudományosság útján is elindulnak, mint a „*Necessaria ac utilis scriptorum historiae hungaricae notitia*, a *Gellius Transylvanicus*, az *Erdélyben történt dolgok*, és nem utolsósorban a *Magyar Athenas*. Fontos lenne, hogy Bod Péter jelentőségét a világibb, történeti művei alapján is tisztán lássuk. Jelentőségének egyháztörténeti szempontú méltatása ugyanis már megtörtént,³ de világi vonatkozásban a *Magyar Athenas*-t kivéve alig történt valami.⁴ Révész Imrét a „történetírói” képialakításában akadályozta, hogy valamennyi kéziratban maradt munkát — s a felvetett szempontból lényegeseket — áttanulmányozni nem volt alkalma, s e jexikont sem ismerte. A kérdés pusztá érintése mutatja, hogy Bodnak művek sorával megalapozott programja alakult ki a világi történeti irodalom tudományos kidolgozásához. Ez a program pedig szoros része volt annak a nagyszabású tudományos, kulturális és nyelvi elképzelésnek, melyet az akadémiai terve kapcsán kifejtett.⁵ De másutt is felmerülnek hasonló gondolatok nem csupán egyházi vonatkozásban.⁶ A magyaroknak „a magok nyelveken való históriás könyvek nincsenek” s kívánván pótolni ezt a „nemzetünkben való fogatkozást”, tenni, munkálkodni akar; s valóban létre is hozza az e tárgyba illő művek sorát, melybe a lexikon is tartozik.

A *Históriakra utat mutató leksikon* ismeretében egy kisebb, a szakirodalomban már felmerült filológiai kérdés is megoldódik. Nagyenyeden, a Bethlen-kollégium könyvtárában található többek között egy Bod-kézirat köteg (245, ill. 91 szám alatt), melynek második felében Bod az abc-ről s az egyes hangok mibenlétéről ír. A szakirodalom ezt az írást különálló munkának könyvelte el: *Elmélkedés az abc-ről* címen.⁷ Holott most már nyilvánvaló, az abc-ről szóló szövegek azt a célt szolgálták írónk számára, hogy a lexikonát tegye vele teljesebbé. A lexikon ugyanis úgy halad előre a betűrendben, hogy az első címszó mindig magának a soron következő betűnek ismertetése. Minthogy ezek a lexikonbeli abc-cikkek minimális eltéréssel megegyeznek a különálló abc elmélkedéssel, ez utóbbi nem lehet más, mint elsődleges kidolgozás, előtanulmány a lexikonhoz. Egyébként az ezekben mutatkozó fonetikai

³ PRUZINSZKY PÁL: Bod Péter és kiválóbb egyházi munkái. Budapest 1913.

⁴ A rövid áttekintő ismertetésekből egyedül RÉVÉSZ IMRE munkája emlekedik ki: Bod Péter mint történetíró. Kolozsvár 1916.

⁵ Bod Péter levele Ráday Gedeonhoz akadémiai terve és könyvkiadási ügyekben 1756-ból. Magyar Könyvszemle 1892. Itt említi a történettudománnyal kapcsolatos tervét is, hogy „ki kellene nyomtatni valami válogatott régi magyar históriákat és verseket, amelyek... tisztán magyarok”.

⁶ Az isten vitézkedő anyaszentegyháza állapotjának históriája. Basilea 1760. Előjáró beszéd.

⁷ MUSNAI LÁSZLÓ: A Bethlen Kollégium Nagykönyvtárának értékes kéziratai. Református Szemle, 1940. 8, 9, 10, 11. számok. Cluj-Kolozsvár.

észrevételek nemegyszer figyelemre méltók: Pl. „a B betűt olyan gyengén mondják némely nemzetek, hogy az ajakok is alig ér össze, és így mikor kimondják v betűvé válik a szájukban mint Avram-Abram stb.”.

Ambár csupán feltételezve, de lehetségesnek kell tartanunk, hogy a Döbrentei Gábor által csak cím szerint felvetett, s azóta is ismeretlen, elveszett Bod-művek között szereplő *Lexicon glossarium in quo voces historiae juridicae redduntur hungarice* című munka összefüggésben van, esetleg azonos a *Históriákra utat mutató magyar leksikonnal*. Feltételezhetjük ezt, mivel ez utóbbi magyar című munkát Döbrentei nem említi felsorolásában a latin mellett.⁸

Csak a tény lerögzítése érdekében, és hogy Bod számára a lexikon készítés mennyire körültekintő munkát jelentett — többszörös kidolgozást igényelt stb. —, szükségesnek tartjuk megemlíteni, hogy a Kolozsvári Református Theológia könyvtárában található Bod kezeirásával egy nem katalogizált lexikon kézirat, igen rossz, töredékes állapotban, mely valószínűen a *Szentírás értelmére vezérlő magyar lexikon* előzetes kidolgozása lehet.

Végül a teljesség kedvéért utalok az Orsz. Széchényi Könyvtár Fol. Hung. 29 számú, „*Petri Bod de Tserndón Opera inedita*” című kötetére, amely 1812. évi másolatban tartalmazza a *Históriákra utat mutató leksikont*, valamint a *Gellius Molnarianus* és a *Gellius Transsylvaniae* c. munkákat is.

2. *Igeni Reformata Eklesia Diariuma, vagy Jedzőkönyve.*

185 lap terjedelmű, folio, nem katalogizált, magyar nyelvű kézirat a Kolozsvári Református Theológia könyvtárában.

Ez a kötet a magyarigeni református egyház hivatalos jegyzőkönyve volt, melyet a mindenkori igeni pap vezetett. Így Pelsőti János kezdi a jegyzést az 1739. évben, majd 1749-től 1768-ig Bod Péter folytatja. Bod kezeirása az 56-tól a 85. lapig terjed, valamint az utolsó lapok bejegyzése a 181. laptól szintén tőle való. A rendszeres anyakönyvi bejegyzéseken túlmenően más, az egyház hivatalos funkcióit érintő formulák, megállapodások másolatai is itt találhatók. Például a prédikátor fizetéséről, a pap számára járandó tízifa mennyiségéről, a hadnagy, a bíró, a kurátor, az egyházi esketésének szöveg szerinti módjáról stb.

Mikó Imre és Sámuel Aladár utaltak már erre az *igeni anyakönyvre*, de egyikük sem tanulmányozta.⁹ Holott az anyakönyvi bejegyzések mellett ez a kézirat értékes adatokkal szolgál Bod pályájára vonatkozóan is. Leírja, hogy miként került Bethlen Kata közreműködésével az igeni papságba, vázolja céljait, különböző elképzeléseit. Hosszasan és gyakorlati érzékkel részletezi ekléziája életét, az egyházi épületek megújításában vitt szerepét, a jövedelmét adó földek, szőlők leírását, s nem utolsósorban az *önéletrását* kiegészítő személyes életréteket.

3. *Papi hivatalába való dolgainak lajstroma Bod Péternek . . .*

68 levél terjedelmű, 8-rét, nem katalogizált, magyar nyelvű kézirat a Református Theológia könyvtárában Kolozsvárott. Bod kezeirása az 1—23 levél, és 1744-től 1768-ig tartalmazza feljegyzéseit, amelyek papi tevékenységére vonatkoznak elsősorban, ezenkívül több irányú életrajzi adatok és műveire utaló észrevételek is találhatók benne. (Pl. ez utóbbiból a halotti beszédeknek listája.) Ezt a kéziratot legutóbb ismertette Herepei János, aki a kézirat jelen meglétéről nem tudva 1933-beli magánkönyvtára hivatkozik mint lelőhelyre.¹⁰

4. *Bod Péter Halotti prédikációi.*

Lapszám nélküli, igen vasos, 4-rét, magyar nyelvű kézirat a Kolozsvári Református Theológia könyvtárában 280. szám alatt, Bod kezeirásával.

E prédikáció gyűjteményben 42 beszéd található, nem követve sorrendben az elmondás időpontjait. Közülük három nyomtatásban is megjelent (Teleki Mihályról, Bethlen Katáról és Rádai Eszterről), más tiznek elmondásáról Bod önéletrajzi feljegyzéseiből tudunk, de szövegeik mind ez ideig ismeretlenek voltak. Legújabbban a *Papi hivatalában való dolgainak lajstromából* összesen 35 beszéd elmondásáról értesülünk. Ennek a csupán címetek felsoroló listának, és a prédikációs kötet tartalmának összevetése után azt látjuk, hogy a jelen gyűjtemény nemcsak mindezeknek teljes szövegű meglétével, de hét újabb beszéddel is megörvendeztet. A szövegek birtokában ideje volna Bod munkásságának ezt az oldalát is revízió alá venni. — A beszéd-gyűjtemény fedőlapján *Tom. III.* felirat áll. Lehetséges, hogy más, nem halotti beszédeit tartalmazó I. és II. kötet is létezett volna? Ha így lenne is, ma semmit sem tudunk róla.

5. *Bod Péter jegyzetes Bibliája.*

602 levél terjedelmű, 4-rét kézirat és nyomtatott kötet, latin és magyar nyelven. Az egyes kéziratok leveleket a Bibliának (Utrecht 1737) nyomtatott lapjai közé kötötték. A Kolozs-

⁸ DÖBRENTÉI GÁBOR: Bod Péter. Erdélyi Múzeum, 1817. VII. füzet.

⁹ Idézett művek: MIKÓ 15., SÁMUEL 35 és 38.

¹⁰ HEREPEI JÁNOS: Bod Péter jegyzőkönyvecskéje. ItK 1961. 64–68.

vári Egyetemi Könyvtárban található (Erdélyi Múzeum Kézirattára) 1017/a. szám alatt. Bod kézírását 1955-ben ismerte fel Kelemen Lajos ny. levéltári igazgató.

Bod Péter a szövegek tanúsága szerint igen alapos és terjedelmes jegyzeteket készített. Az időpont közelebről nem határozható meg, biztos azonban, hogy 1737 után és 1763 előtt jöhetett létre, mivel egyrészt a felhasznált Biblia ekkortól állhatott rendelkezésére, másrészt saját Biblia kiadási terve a záró dátum évével esik egybe. Jegyzeteivel ugyanis minden bizonyossággal gyakorlati céljai voltak. Önéletírásában írja: „A magyar Új Testamentumot akarván kinyomtatanni... mely még tökéletességre nem ment, előre fizettem érte...¹¹ Tudjuk tehát, hogy saját alá készítette a Biblia jó részét, de a műnek további sorsa ma is ismeretlen. Ezek a jegyzetek minden valószínűség szerint a tervezett Biblia-kiadás előkészítésére szolgáltak, s belőlük — a mű hiányában — számos kérdés megítélésében informálódhatunk.

Zsoldos Jenő

EGY ISMERETLEN CSOKONAI-VERS

A debreceni kollégiumi diák-irodalom egy eddig még számba nem vett gyűjtemény-kötete van birtokomban. A kissé megrongált, félbörkötéses, nyolcadrét alakú, 18,5x12 cm formátumú, s 216 számozatlan lapot tartalmazó kéziratot könyv belső fedőlapján két bejegyzés olvasható. Az első bejegyzés ajándék-küldő felajánlás: „In signum charitatis donat et mittit Fratri germano mellitissimo Danieli Tóth Neszmelyinum Debrecino Michael Tóth m. p. Stud. anni 4i¹²”. (Mindkét név erős tintatörés következtében szinte olvashatatlan.) Az ajándékozó szavak alatt a második bejegyzés a könyv vándorlásának későbbi állomását jelzi, s egyben a kötet tartalmát is adja: „Continet hocce Diarium opera Michaelis Vitéz Csokonai, Josephi Mátyási et Gersonis Fodor. Ant. Kenessei = 814”¹³.

A szűkszavú latin nyelvű tartalmi rámutatás részletesebb leltári számadásra kötelez. A könyv hét Csokonai-mű másolatát tartalmazza. Egyetlenleg megállapításként a Csokonai-variánsokra általánosan érvényes jelenséget rögzíthetünk: Ha a szövegeket összevetjük az Összes Versek-ben¹⁴ megjelent szövegközlésekkel, amelyek a készülő Juhász Géza-féle kritikai kiadás eredményeire épülnek, vagy összehasonlítjuk a Harsányi—Gulyás-féle kiadás¹⁵ szöveg-megállapításaival, a betű szerinti párhuzam nagyszámú eltérést mutat: szókihagyásokat, betoldásokat, filológiai szempontból figyelemre méltó változatokat szavakban, szórendben nyelvtani alakokban, szinonim fogalmakban, nem egy helyütt értelmi vonatkozásban, itt-ott sor-elhelyezésben is. Egyedi észrevételül az egyes darabokhoz a következő lényegesebb megjegyzéseket fűzhetjük: 1. *Raptus Europae*. Crimen raptus az az Tolvaj Isten mely szerént ama tisztaságban és ártatlanságban gyönyörködő Isten, Jupiter v. Görögül Zeus, a szűz Európát Agenornak a Phoeniciai királynak ritka szépségű hertzeg kis Asszonyát ő Hertzegségét, Bika maskarában öltöztvén elragadta és abba a maga Isteni szerelmét be is oltatta. A vers-másolat ezzel a megjegyzéssel zárul: „Fordítódott Csokonai Vitéz Mihálytól Németből magyarra. Le írta T. M. m. k. 1807 die 1^a Martii”. A HG.-kiadás szerint (II. 226) azonos versvégi záradékot találunk a XIX. század első negyedéből való, 1722. számú sárospataki kézirati versgyűjteményben. 2. *Csokonai Vitéz Mihálynak a Baradlai Barlangrol az Édes Anyához Diószegi Sára Asszonyhoz irt Levele. Ongáról 19. Jul. 1801*. A levél versbetétének Eumolphus nevéhez kapcsolt jegyzete (HG. II. 694) a kéziratban teljesebb: „Muszeus fíja, Orpheus tanítványa. Ovidii Metamorph. Lib. XI. fab. 4.” 3. *A Bagoly és Kotsag edgyütt való beszélgetése*. A dialogus szövege nagyrészt megegyezik a HG.-kiadás szövegjegyzeteiben a debreceni könyvtár kézirati köteté alapján közölt változatokkal (HG. II. 403). 4. *Lilla földése*. Az ÖV.-ben közzé tett két változat közül a korábbival tart rokonságot (I. 182). A másoló a verszáradékban a költemény sors-mozzanatát emeli ki: „Csokonai Vitéz Mihály munkája melyet a Lilla könyve között kellett volna ki nyomtatni, de a Censor le huzta, minthogy igen elevenen festi le Lilla szeretőjének földését.” 5. *Pesten Nádor Ispánné halálára mondotta Csokonai Vitéz Mihály Dugonits András*

¹¹ Bod Péter Önéletírása. I. m. 1461.

¹² A debreceni kollégium levéltárban található anyakönyvi bejegyzések szerint a diárium-tulajdonosok személyére vonatkozólag egy-két valószínűsíthető adatot említhetünk: „Michael Tóth Kutasiensis, Csurgosiensis. 1808 sept 19. Cl. 2.” 1813-ban szenior volt (Series studiosorum Collegii Ref. Debrecinensis ab Anno 1792—1824. II. kötet [Z. 2.] 247. l.). Kenessei Antal Bokodon, Komárom megyében született. Kollégiumi életútját a következő mozzanatok jelzik: praceptor rhetorum (segédtanító a szónoklattani osztályban), cantus praeses, bibliothecarius ordinarius, 1821-ben szenior (uo. 292. l.). — Az adatokat RÉZMOVITS GIZELLA bölcsészethallgató szives utánjárásának köszönöm.

¹³ Csokonai Vitéz Mihály Összes Versel. Sajtó alá rendezte VARGHA BALÁZS. Budapest 1956. A továbbiakban: ÖV.

¹⁴ Csokonai Vitéz Mihály Összes Művei. Bevezetéssel ellátva kiadták HARSÁNYI ISTVÁN és dr. GULYÁS JÓZSEF. Genius-kiadás [1922]. A továbbiakban: HG.

királyi oktatonál extempore. Az ÖV. A palatinusné halálára címmel egy hat soros és egy négy soros versikét közöl (II. 41). A kéziratban a második, rövidebb szakasz hiányzik. A kézirat szöveg cím-többlete becses adalék: egyrészt pontosan megjelöli a költemény keletkezésének helyét, másrészt feltünteti a vers születésének jellegét. Cikkem megírása idején adta ki a szöveget Mészöly Gedeon nagyapja hagyatékából *Csokonai kiadatlan rögtönzött verse* címmel.⁴ 6. A *Béka s Egér hartz Homerbol, Magyarosan öltöztetett Csokonai V. Mihály által. Batrachomiomachia*. A kéziratban hiányzik az Előbeszéd. A Felfoháskodás mint az Első pipa dohány első strófája szerepel. A nagyszámú szövegeeltérések között adódik egy-két olyan szóalak, melyeknek értelmi lehetősége az alapszöveg helyesebb tükrözését feltételezi. Pl. a Harmadik pipa dohány első versszakában az 5–7. sort az ÖV. ekképpen közli: Jupiter is a csatára, | Ráütvén a pap tyukjára, | Jelt ad a kémény mellől (98). A kéziratban ez a három sor így hangzik: Jupiter is a tsatára | Rá ütvén a paputtsára | Jelt ad a kémény mellől; a Negyedik pipa dohány-ban előfordul „Pallas cicám!” felszólítás (ÖV. 109) a kéziratban „Pallas Czutzám” alakot ölt. A *cuca* népies nyelven 'kedves szerető, mintegy csókolni való'.⁵ 7. Az *arany-sujtásos nadrág*. A befejezetlen költemény másolati szövege egy sorral hosszabb. A 38. strófa 3. sora (ÖV. 531; Hogy sokára Farkasd tája) ezzel a két szóval egészül ki: Felé elérkezhetett.

A kötet Csokonai-szövegeit Mátyási József verszete követi: *Farsangfarki Tanítás, melyet irt Mátyási József Poeta kinek munkája a Semminél több valami*. A költemény akadémiai kézirati szövegét Mészöly Gedeon adta ki.⁶ A műről kevés szó esett eddig irodalmunkban. Még Terbe Lajos jeles újra-értékelő Mátyási-tanulmánya sem foglalkozik vele.⁷ Pedig az új Mátyási-kép nem nélkülözheti a Farsangfarki Tanítás gondolat tartalmát mint igazoló példát ahhoz a tételhez, hogy a józan ész irányítúje mellett tájékozódó Mátyási nem tudja minden pillanatban összeegyeztetni konzervatív nézeteit magatartásának haladó tendenciáival. A másolt szövegek sorát Fodor Gerzson iskoladramája zárja le: *A jó nevelés hármas kis tükre*. A vigjátékban antik motívum-hagyományok adnak egymásnak találkozót. De az újjörög-római komédiákból örökölt eszmék égboltja alatt Fodor tudós hozzáértéssel idézi Coccejust és Locke nevelésről szóló művét is. A kézirat os könyv utolsó lapjának jobb alsó szegélye leszakadt, s ezért a dráma kolofonja hiányos: „Ezt a Comoediát Tiszt: Fodor Gerson . . . esztendőbe sok külföldi és N. Kőrösi Néz . . . el jadzatta tanítványival”.

Ha kéziratot kötetünk megszerzi is a kollégiumi diák-irodalom könyvvállományát, s másolataiban őriz is néhány Csokonai-költeményhez el nem hanyagolható szó- és sorváltozatot, igaz értékét valójában a belső fedőlap verzójára irt szövegtől kapja. A névtelen másoló, akinek kezeírása a könyvben fellelhető dátumokkal azonos időpontra utal, a dallammal feljegyzett verssorokat ezzel a megjelöléssel zárja le: „Cs. Vitéz Mihály munkája”.

Ezek szerint tehát Csokonai egy ismeretlen költeményével szembesíthetjük magunkat. Mivel a tréfás diák-köszöntő betűhű másolatát a faksimile-melléklet úgyis feltünteti, a költeménynek néhol elisiettetten papírra vetett s nem egyszer összeírt szavait vektorokká tördelt formában közöljük:

Zöld Ferentz, kék Ferentz, T . . . Ferentz
Mind, mind Ferentz.
Hegyi bor, kerti bor, Józsa bor,
Mind, mind, mind bor.
Te Chria öntő,
Nesze köszöntő.
Halleluja.

Ma jó kívánságim érted lesznek száz is,
Hogy végre egyen még az Antanaclasis.
Uram, éltesd ezt a Cotzét
Hogy egyen meg sok száz plocét.
Halleluja.

Jerke Ferke éltesen a Freier
Vivát! stivát adjon néki Bayer
Mert megégett a kis Filó
Oda Catilina, Miló.
Halleluja, Halleluja.

⁴ Néprajz és Nyelvtudomány. Acta Universitatis Szegediensis. Szeged 1958. 24.

⁵ CZUCZOR – FOGARASI: A magyar nyelv szótára. I. 1160.

⁶ Népmű és Nyelvünk. 1931. 186.

⁷ Itk 1955. 305–18.

Zöld Ferentz, ké' Ferentz J... Ferentz
mind mind Ferentz

Hegyibor, kéri bor, Józsefbor mind mind
mind bor

Te Chria onto, kefe kőpöntő hallelujá.

Majókyantagim eriedefinefari

Hogy vegre egyen meg az utasadgi

Uram éltefervá lobes hogy egyen meg
sok jár plóci hallelujá.

Teve te ve élteffen a' Freier

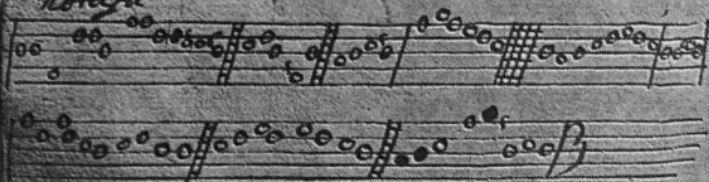
Vivat! Mivat adjon néri Bayer

Mert megéget a' kistlo'ova Cati hua

milo - Hallelujá Hallelujá.

Cs. Vitézhály munda

notája

A vers Csokonai-szerzőségét a következő feltevések, érvek s nyelvi mozzanatok támogatják:

A szövegben kipontozott T... Ferenc minden bizonnyal azonos azzal a Tóth Ferencel, akiről Gaal László Csokonai diák-életének számos eseményét megrögzítő jegyzeteiben megemlékezik: Tóth Ferenc Csokonainak „gyermekségétől fogva” vetélytársa volt a kollégiumban. Örömmel fogadta, hogy Szilágyi Gábor teológiai professor Csokonai-gyűjletének eszközeiként formai elsőbbséggel maga mögött hagyhatta riválisát.⁸ A vers megírása időpontjának tehát meg kellett előznie Csokonai és Tóth Ferenc kollégiumi együttlétének teológiai éveit, amikor még nem ütközött ki olyan bántó élességgel Tóth Ferenc „vetelkedő” magatartása. A köszöntő szövegének tartalmi motívumai világosan jelzik a vers keletkezésének évkörét. A rögtönzött költeményt Csokonai 1787/88-ban írhatta, talán éppen abban az esztendőben, amikor a kollégium felsőbb tanulmányaira beiratkozott (1788. ápr. 18.). Ekkor végezte el ugyanis a kollégium középiskolai tagozatának legmagasabb osztályát, a hatodik klasszist, az *orátorok* osztályát.⁹ A vers valóban a szónoklattan diákjainak világát idézi.

Csokonai köszöntő versének szövege és ismerete Tóth Ferenc családjában örökölhető. Feltevésünk szerint ehhez a családhoz tartozott közeli vagy távolabbi rokoni kötelékkel a diárium-küldő Tóth Mihály is, aki egyben a gyűjtemény-kötetbe írt szövegek egy részének másolója is volt. Lehet, hogy feltevésünket ingatag alapra építjük, mégis valószínűnek tartjuk e kapcsolatot, és pedig a névazonosságon túl a személyek születési és tartózkodási helyét átfogó földrajzi tájegység miatt. Valamennyien dunántúliak. Tóth Ferenc Vörösbényben, Veszprém megyében született,¹⁰ Tóth Mihály Kutasról, Somogy megyéből származott, ajánlékat testvéreinek Neszmélybe, Komárom megyébe küldi. Innen való Keneszei Antal is. Somogy és Komárom Csokonai-emlékei a debreceni kollégium növendékei számára a költő halála után néhány évvel még szinte a személyes élmény erejével hatnak. Valószínűnek tartjuk, hogy a vers a diárium új lelőhelyén, Neszmélyben került a kötetbe. Erre enged következtetni a versszöveg elhelyezése is. A belső fedőlap üresen maradt hátsó lapjára írta a Tóth-család valamelyik hozzátartozója, esetleg maga Tóth Dániel. Így, ebben a formában jutott aztán a könyv a Könyvtárak mezei Keneszei Antal tulajdonába.

A XVIII. században a népszerű tankönyvek sorába tartozott Hieronymus Freyerusnak a halai királyi iskolák inspektorának *Oratoria in tabulas compendiaris redacta et ad usum inventutis scholasticae accomodata* című műve. 1732-ben a könyvnek már ötödik kiadása jelent meg (Hala-Magdeburg). A debreceni református kollégium szónoklattan osztályában is ezt a kompendiumot használták. Ismerjük a Debrecenben nyomtatott 1742, 1752. és 1777. évi kiadásokat. A könyvnek 1773-ban Kolozsvárott is új kiadása látott napvilágot. Freyer műve¹¹ sűrű tartalmú és sok szempontú rendszerezését adja az orátorok osztálya anyagának. A könyv második részének második fejezetében (De chria) ismerteti a kriával kapcsolatos tudnivalókat. A retorikai téma kidolgozásának négy részes skémáját tanítja.¹² A szónoki beszéd stilisztikai elemeit hosszasan részletezi. Az ékesszólás segédeszközei között szól a trópusok és figurák fajtáiról. A szóalakatok sorában 21 formát sorol fel: közöttük szerepel az *antanaclasis* és a *ploce*.¹³ Utóbb rövideken rámutat az egyes alakzatok tartalmi lényegére. A retorikai változatosságot szolgáló szóalakatok rendjében a szójáték jellegű szóismétlés kategóriájában foglal helyet az *antanaclasis* és a *ploce* is. Ott az ellentétes jelentésű és különböző szófajú azonos szóalak ismétlődik, itt ugyanaz a szó eltérő értelemmel, de azonos beszédrészként fordul elő. (Freyer példája az *antanaclasisra*: *Veniam* ad vos, si mihi senatus dat *veniam*; a *ploce* szemléltetésére; *Simia* est *simia*, etiamsi aurea gestet insignia).¹⁴ Freyer a retorikai stílusformák illusztrálására igen gyakran Cicero műveiből idéz példákat, s az idézetek között nemegyszer találkozunk a Catilina ellen (in. L. Catilinam) és a Milo érdekében (pro T. Milone) mondott beszédből kismemelt példamondatokkal.

Csokonai ismerettségében állandósult Hieronymus Freyerus tudomány. Már a költészettani osztályban (ötödik klasszis) megismerkedhetett vele. Itt használták azt a kis szemelvénygyűjteményt, amelyet Cato erkölcsi distichonjaiból, régi költők velős mondásai-ból állítottak össze, s ez utóbbiakat éppen Freyer idézetgyűjteményéből válogatták ki.¹⁵

⁸ VARGHA BALÁZS: Dombi Márton: Csokonai élete. Budapest 1955. 78–80.

⁹ NAGY SÁNDOR: A debreceni kollégium mint egységes intézmény az egyetem kiválásáig. Debrecen 1940. 137.

¹⁰ SZINNYEI: Magyar Írók 14 : 368.

¹¹ A következő kiadást használtam: Hieronymi Freyeri Oratoria in tabulas compendiaris redacta et ad usum inventutis scholasticae accomodata. Editio nova. Debrecini. Per Stephanum Margitai. Anno 1777.

¹² Uo. 31–34.

¹³ Uo. 52.

¹⁴ Uo. 61.; ld. még 65–66.

¹⁵ Dionysii Catonis disticha moralia. Accedunt Sententiae Poetarum Veterum ex Fasciculo poematum Hieronimi Freyeri... In usum tironum Classis Poëticae Debrecini. Per Stephanum Margitai Anno 1774. Nagy-Károlyban is kiadták 1775-ben.

Csokonai később idézi is Freyert. Hivatkozik rá. A *Debreceni Magyar Psyche* című tréfás lakodalmi világhíradó töredékesen ismert szövegének egyik hiányzó részletéhez fűződő megjegyzésében ezt a rámutatást közli: „Noctis Meridies. Catachresis. Lásd Freyert”.¹⁶ E jegyzet Freyer tárgyalat munkájának arra a szakaszára utal, amely a trópusok fajait veszi számba. Freyer a képzavarról így ír: „Catachresis seu abusus metaphoraе studiose vitandus, saltem non temere nec sine veterum auctoritate adhibendus”. Példaként M. Terentius Varro-ból idézi e mondást: Noctis meridies, hoc est, nox media.¹⁷

Az eddigiekből fenntartás nélkül megállapíthatjuk, hogy Csokonai köszöntő versének elemei (chia, antanaclasis, plocé, Freyer, Catilina, Milo) a kollégium retorikai osztályának tanulmányi élményeiben gyökereznek. Sőt, a Freier—Bayer rímpár második tagja is kollégiumi tankönyv szerzőjének nevét örököltette meg. Bayer (Gottlieb Siegfried) Theophilus Sigefridus *Opuscula ad historiam antiquam...* című műve az ókori történettudomány ismereteit közvetítette a kollégium diákjainak.¹⁸ A szerzőt könyvének tartalmán túl talán családi múltjának magyar vonatkozásai is közel hozták a debreceni iskolához. Bayer ősei Bajorországból származtak, majd Magyarországon telepedtek le. Nagyatya, Bayer János, a nagynevű matematikus és csillagász, Lipóttól nyert magyar nemességet.¹⁹

Csokonai egy-két szó használatában a kollégium antik világ felé fordulásának levegőjét érzékelteti. A *vivat* közhelyszerű köszöntő formulájára belső rímként út a *stiva* 'ekeszarv' latin szó magyar nyelvi tárgyragos alakja. Lehet, hogy pusztán az összecsengés követelménye biztosít számára helyet. De lehet, hogy a szónak a debreceni diáknyelvben feltehetően járatos átvitt értelmű alkalmazásával van dolgunk, s ekkor a „Fogd meg az ekeszarvát!” szóolás tartalmára gondolhatunk: Lásd munkához! Ősztönözzön, erősítse munkaakarátodat, elhatározásodat a tanulmányi anyag elsajátításának szükségszerűsége!²⁰ A „kis Filó” szókapcsolat pontos célzását ugyancsak nem ismerhetjük. Itt is felvetődhet a rím kényszerű jóvoltának szerepe, bár Philon nevének említése az égés mozzanatával kapcsolatban és Milo, Catilina azonos jelentésű képzetet felidéző sorsa Philon közvetlen szomszédságában más feltevésre is kötelezhet: itt három könyv egyazon pusztulásával kell számolnunk. S ebben az esetben csak a görög-zsidó alexandriai Philon valamely teológiai vonatkozású művéről eshetnék szó, talán a Mózes öt könyvéhez írt Pentateuch-kommentáról, amely részben görög, részben órmény nyelven fennmaradt.²¹ A Cicero barátsága révén ismert larissai Philonra nem gondolhatunk. Bölcselő munkái elpusztultak.²² Csokonai a *sócé* szó használatával a régi magyar nyelvet is megidéri. A *vers cotzé* szavának olvasatát és megfejtését Bán Imre professzornak köszönöm. Eszerint *cotzé* azonos a régiségből ismert *sócé* szóval. Jelentés: 'adolescentulus, tiro; gesell, bursche; cimbora, pajtás'.²³ Természetesen most felvetődhet a kérdés, vajon a kollégiumi diáknyelv konzerváló ereje örököltette-e át Csokonai szókinésébe a hitvitázó irodalomból feljegyzett szót, vagy pedig a szó alkalmazásában a költő régi nyelvünk iránti érdeklődésének legkorábbi nyomára bukkantunk,²⁴ vagy esetleg gondoljunk arra, hogy népnyelvi alakulattal van dolgunk, ha mindjárt tudjuk is: a szó tájnyelvi feljegyzése csak igen szűk területről ismert.²⁵ Egy bizonyos, a második számára a szó már csak tartalmatlan hangcsoportot jelentett, s épp ezért rögzíti idegenül, tévesen a szóképet.

Egy-két olyan nyelvi motívumot is számba vehetünk, amely az eddigieknél személyesebben bizonyít Csokonai zsenijének hitelessége mellett. Az első strófa *mind* szavának használatában egyénileg bélyegző vonást kell látnunk. Költeményünkben a *mind* szó eredeti jelentésének megfelelően tetszőleges számú elem összességét jelenti: sorjában, ahány Ferenc nevű egyén vagy bor van a megjelölteken kívül. Tehát a *mind* szó nem a felsorolt Ferencet és borokat összesíti, hanem 'unusquisque' értelemben a sort kiegészíti.²⁶ Ezzel a funkcióval azonos a *mind* tartalmi szerepe a költő *Mihálynap* *díom* c. köszöntő versében: „Mind Mihály, mind a

¹⁶ ÖV. I. 332.

¹⁷ FREYER: *Oratoria in tabulas...* 56.

¹⁸ Theophilus Sigefridi Bayeri *Opuscula ad historiam antiquam, chronologiam, geographiam et rem numariam spectantia*. Edidit Christ. Adolphus Klotzius, Halae 1770.

¹⁹ Uo. VIII. és XIV.

²⁰ GEORGES szótára (Kleines lateinisch—deutsches Handwörterbuch, Hannover und Leipzig 1909.) is csak egy jelentést említ. BARTAL ANTAL szótárában (A magyarországi latinság szótára. Bp. 1901.) nem fordul elő.

²¹ VIDOR PÁL: A görög és a zsidó gondolat találkozása Philon bölcséletében. *Magyar Zsidó Szemle*, 1932. 330.

²² PEČZ VILMOS: *Ókori Lexikon*. II. 480.

²³ SZARVAS—SIMONYI: *Nyelvtörténeti Szótár* II. 1585.

²⁴ HG. I: 628; vö. TECHERT JÓZSEF: Csokonai nyelvi forrásai. *Magyar Nyelv*, 1936. 116; SZILÁGYI FERENC: Csokonai költői szókinéséről. *Dolgozatok a magyar irodalmi nyelv és stílus történetéből* (Szerk.: Pais Dezső). Budapest 1960. 103.

²⁵ SZINYEI: *Magyar Tájszótár* II. 409. BALLAGI ALADÁR közli Ceglédről pejoratív értelemben: 'naplopó, csavargó'.

²⁶ BALÁZS JÁNOS: *Mind*. *Magyar Nyelv*, 1955. 43, 48—49.

nem-Mihály, akik itt örvendenek, Töltsenek sok szép szerencsés esztendőket. Éljenek!"²⁷ Az itt idézett összefüggésben is világos a költő kifejező szándéka: Nem osztatlan összességet jelöl, hanem disztributív értelemben fogja össze a jelenlevőket. A *mind a nem-Mihály* kitétet is kizárja a *mind Mihály* 'összes, mindenki' jelentését. Csak így fogható fel: minden egyes Mihály és nem-Mihály.

A *hegyi bor* kifejezés is előfordul Csokonai más köszöntő versében. A költő jól ismerte a szőlőfajtákat, a homoki és hegyi borokat. Nemcsak a Szabolcs, Szatmár megye homoki szőlőkertjeiben termő zamatos bakart és góhért,²⁸ hanem a tokaji bort, a hegyaljai furmintot is. A fiatal diákok már a kollégiumi bor-alamizsnák élvezése közben izlelheték a homoki, kerti és hegyi borokat.²⁹ Csokonai „Az észhozó Tokajban” termő nektárnak (Barátomhoz. ÖV. I. 480.) szellemi értéket növelő erőt tulajdonít: „Egybe jó pap lesz, *hegyi bort* ha kóstol Minden apostol” (Futtába készült versecskék. ÖV. I. 134.).³⁰

A *zöld* és *kék* jelzővel minősített tulajdonnév problematikusan indítja el a köszöntőt. A jelzők értelmi rendeltetése nem világos. Mégsem szeretnők pusztán töltelek-szavaknak nyilvánítani a melléknveket, még ha tudjuk is, hogy a fiatalkori vers viszonyában ismételhették azt a gondolatot, hogy „Csokonai is halandzsával kezdte a versírását”.³¹ Inkább arra a talán kissé merészebb lehetőségre gondolunk, hogy itt bizonyos előreható analógiás paralelizmussal van dolgunk. Abból a feltevésből kiindulva, hogy Csokonai, aki a távolabbi vidékek borfajtáit is ismerhette, hisz a szupplikáló diákok a nyári nagyszünidőben alamizsna-gyűjtésre egész Baranyáig eljutottak,³² talán tudja azt is, hogy a Dunántúlra átszármazott hegyaljai furmintot Zalában *zöld-szőlőnek*, Pécsent *kéknyelűnek* nevezték.³³ Ha ez a feltevés helytálló, akkor esetleg a *hegyi bor* képzetében felvillanó színek párhuzamos hatása nyomán jutott a Ferenc név már előzetesen szint jelentő jelzőkhöz. Azt a valószínűséget pedig, hogy a költő az általános megjelölésű *hegyi bor* mögött valóban gondolhatott az egyes változatokra, megengedhetővé teszi az a körülmény, hogy a *kerti bor* egyetemes megnevezésű fogalmából is kiemeli a *Józsa bort*, nyilvánvalóan a Felső Józsa Hajdu megyei kisközség határában termő homoki szőlő-gerezedek levét.³⁴

A *halleluja* refrénszerű ismétlődése a verses köszöntőben tréfás ellentétet teremt a bor és a retorika hangulatában vigadó diákság és a templomi vallásos fogalom érzelmi hatása között. A bibliai stíluslelem tudatos strófazáró fordulat. A héber ismereteket tanító kollégiumban nem volt idegen a szó sem Csokonai, sem diáktársai nyelvén. Csokonai verseiben másutt is nyomára akadunk. Műveinek zsoltár-motívumai között a Hunyadi Ferenc szuperintendens, tiszteletére írt költeményében bukkan fel az istendicsőítő szó: „Légy kegyelmes... Hogy ember dicsérjen, *Alleluját* zengjen Házadban e főpappal” (ÖV. I. 303.).

A vers dallamára vonatkozó megjegyzésekben dr. Soltészné Mehler Erzsébet kártársam közléseit közvetítem. Szívességét ez úton is köszönöm. Megállapítása szerint a költemény köszöntő-dallama annak a daltermésnek példája, amely a XVIII. század iskolai zenéjében a protestantizmus nyomán a nyugati dur-moll dallamvilág hatására fejlődött ki a református kollégiumokban. Ez az új dallamvilág háttérbe szorította egyrészt az ősi, homofon ötfokú, másrészt az egyházi, hangnemek szellemében fogant dallamosságot. Költeményünkben a nyugati hatást a következő sajátosságok tüntetik fel: Dallamban erre a hatásra utalnak a hármashangzat-felbontások. Ez a szerkesztésmód a germán népek kürt-dallamaiban tipikus. A köszöntő ritmusában a valószínű — (a vers szövegével alátámasztható) — hármas lüktetés a menüett, valcer és a gagliarda hatását mutatja. Formája: átkomponált, nem strófikusan szerkesztett forma.³⁵

A Csokonai-költemény hitelessége mellett vallatóra fogott feltevéseimet bizonyítékok rangjára emeli Juhász Géza professzor lektori véleménye: A vers kétségtelenül Csokonai műve. A költő hagyatékában fennmaradt egy 56 címet felsoroló jegyzék; javarészt csupa korai Csokonai-vers kezdő sora, köztük a 6. számú: „Jerke Ferke éltesen a Freyer” (hibásan a HG. I, XXIII. lapján). A Zöld Ferenc kezdetű vers tehát „a költő első ránk maradt kísérlete a tréfás alkalmi hangnemben, s az első közé tartozik a kész dallamra írt szövegírással való próbálkozásban is”.

²⁷ ÖV. I. 576.

²⁸ RÜHMANN JENŐ: Bakar, góhért. Magyar Nyelv, 1936. 199.

²⁹ NAGY SÁNDOR I. m. 76–77.

³⁰ Lásd még KUNSZERY GYULA „Csokonainak egy ismeretlen költeménye”. 1958. 275–76.

³¹ VARGHA BALÁZS: A „Zöld Codex”. ItK 1953. 154.

³² NAGY SÁNDOR I. m. 92.

³³ GOMBOSZ ZOLTÁN: A bor. Magyar Nyelvőr, 1906. 148.

³⁴ Pallas Lexikon. IX: 975.

³⁵ Vö. SZABOLCSI BENEC: A XVIII. század magyar kollégiumi zenéje. Bpest 1930. 95–98. A Csokonai-versek dallamához: BARTHA DÉNES: A XVIII. század magyar dallamai. Enekeltek a magyar kollégiumok diák-melodióriumából (1770–1800). Bp. 1935. 157, 181, 183, 213.

KARIKÁS FRIGYES ISMERETLEN ÍRÁSAI

Karikás Frigyesnek, a magyar proletáriróadalom egyik eredeti hangú, kiemelkedő úttörőjének néhány írását veszi itt az olvasó. Két életrajzot és néhány verset. Az életrajzok 1923-ból, illetőleg 1937-ből valók, s azokat orosz nyelvből fordítottuk magyarra. A költeményeknek az ad különös fontosságot, hogy a novelláiról Karikás tehetségét új oldalról mutatják meg; bizonyítják ezek a versek, hogy Karikás lírikus is volt. Nem akarunk e néhány darabról álló lírai hagyaték alapján messzemenő következtetéseket levonni, de annyi bizonyos, hogy Karikás, miként novelláiban, úgy verseiben is erős, eredeti írói egyéniség. Mesemondó anyjának, szentképfestő apjának környezetéből, az izes erdélyi nyelvből, a szoltáros énekekből és balladákából olyan színeket őriz ez a nyelv és ez a stílus, amelyek egészen új módon világítják meg az emigráns proletárlírárt. Karikás verseiben ott bújkál a magyar szocialista líra legértékesebb hagyományának, Ady forradalmas szavának ihletése. Népiség és forradalmiság, érdes erősség és naiv báj jellemzik e lírát, amelyben természetes módon olvad össze politikum és költészet.

Karikás életművének ezek az emlékei (korántsem valamennyi!) Lovas Olga, K. Nagy Magda és Illés László kutatásai során kerültek elő.¹ Sikerült felfedezni egy két és félszáz soros poemát is Karikástól (*Tamás Péter*), de ezt terjedelme miatt nem közöljük. A poéma egy cselédíu emberi öntudatra ébredését mondja el. Az *Ujévi cselédjohászt* egykor a moszkvai *Uj Hang*, újabban az *Élet és Irodalom* közölte, de nem betűhíven, azért újra felvettük. A *Katona-nótát* Magyarországon Horthy börtönében írta Karikás, a *Jaj ne jöjjön ingyen a tél* és a *Magyarország* elfelejtett emigránslapokban jelentek meg.² A *Leninről a Tisza partján*, a *Katona-nóta* és az életrajzok most jelennek meg először nyomtatásban. E közleménnyel szeretnénk hozzájárulni ahhoz, hogy Karikás egyénisége még teljesebben bontakozzék ki az olvasók előtt. De egyszersmind szeretnénk felhívni a figyelmet arra is, hogy a magyar proletáriróadalom jelentős alkotói életművének dokumentumait még fokozottabb gonddal kutassuk — meglepő eredményekre bukkanhatunk.

Karikás Frigyes, az OKP tagjának önéletrajza

1891-ben születtem Borsosbesesen (Erdélyben), apám szentkép- és szobafestő volt, és ezenkívül földműveléssel is foglalkozott. 1902-ben kovácsinas lettem, azután pedig üzemben szerszámlakatos. 1912-ben behívtak katonának és katonai szolgálatban álltam egészen a háborúig. 1914. dec. 27-én az orosz fronton fogságba estem. Az orosz hadifogság idején gyárakban és bányákban dolgoztam az októberi forradalomig. A háború előtt és után különböző országokban dolgoztam (Németországban, Ausztriában, Romániában, Szerbiában, Bulgáriában, Törökországban és Olaszországban). Beszélék németül, magyarul, románul, oroszul és keveset olaszul.

1907-től kezdve veszek részt a munkásmozgalomban. 1907-ben beléptem Aradon a szociáldemokrata ifjúsági szervezetbe. 1908-tól tagja voltam különböző országok szociáldemokrata pártjainak (Magyarországon, Németországban, Ausztriában, Romániában), és a fémipari munkások szövetségének, többnyire küldötti minőségben. Az OKP(b)-ba 1917. máj. 5-én léptem be a moszkvai Guzsón gyárban, ahol ebben az időben dolgoztam. A februári és októberi forradalom közti időben a román és magyar hadifoglyokat szerveztem Moszkvában. Az októberi forradalomban fegyverrel a kézben vettem részt (a lefortovi kadéthadtest ellen s másutt). 1917 novemberétől 1918 márciusáig a külföldi munkások forradalmi bizottsága magyar és román szekciójának titkára voltam. 1918-ban különböző frontokon részt vettem az ellenforradalmárok elleni harcokban.

1918 júliusától 1918. nov. 16-ig, az osztrák-magyar monarchia összeomlásáig a nyugati fronton zászlóaljparancsnok voltam és agitációs munkát végeztem a német katonaság között. 1918 novemberében az OKP KB-a Kun Bélával együtt Magyarországra küldött. Magyarországon aktívan részt vettem a KP megalakításában; a KB szervezési osztályának titkára voltam. A prol. diktatúra idején az elsőtől az utolsó napokig a fronton tevékenykedtem különböző felelős beosztásokban. A diktatúra után 1920-ban Németországban (Berlinben) dolgoztam a mozgalomban, a Kapp—Lüttwitz puccs ellen. 1920 júniusától októberéig a KMP KB megbízásából illegális munkát végeztem Romániában.

1920 októberében a KP bratislavai (Csehszlovákia) városi bizottságának titkára, 1921-ben pedig a sóbányászok szakszervezetének titkára voltam Aknaszlatinán (Kárpátalja). 1921-ben a KMP a Komintern kongresszusára delegált, de útközben lefogtak. 1922-ben Bécsben a

¹ A kéziratok Lovas Olga és K. Nagy Magda személyi tulajdonában vannak.

² Az *Az verd agyon* c. költeménynek is előkerült egy gépiratos szövege, itt mégis a *Sarló és Kalapácsban* (1930. 2. sz. 34. l.) megjelent némileg eltérő, teljesebb szövegét közöljük.

kommunista emigránsok tanácsadó irodájának titkára lettem. 1923-ban Moszkvában kétszer voltam egy alapszervezet vezetőségének tagja, 1924 januárjától titkára. Forradalmi munkásságomért a következő üldöztetést szenvedtem: 1912 V. 24-től IX. 2-ig Budapesten börtönben; 1919-ben börtönben Magyarország, 1920-ban 7 hónapig Németországban, 1921-ben 4 hónapig Németországban és Ausztriában.

Iskolai végzettségem a falusi iskola 5 osztálya; különböző technikai és társadalomtudományi esti tanfolyamok. Önképző módon és szemináriumokon való részvétellel (Lukács, Rudas és Lengyel elvtársak vezetésével) szereztem némely ismereteket a filozófiatörténet terén. Állandó munkatársa voltam különböző munkásújságoknak.

Jelenleg a 2. sz. Kardolenta gyárban dolgozom, mint szerszámlakatos. Ugyanott az OKP alapszervezetének titkára vagyok. Nős vagyok, lányom két és fél éves. Az elmondottakat a Párt KB előadói igazolhatják, így Rudas és Varjas elvtársak, akik engem még Magyarországról ismernek.

(1923)

Ujévi cselédfohász

I.

Mi Atyánk Isten, ki vagy a mennyekben,
ki kövér, zöld étellel vastagon szórod be
a végtelen uradalmi táblát,
ki a majoristállókban ezrével élteted az igás jószágot
s éjig növeszted az úri erdőkben a hajlékadó tölgyfát,
ki úri kúriából mennyországot csinálsz,
hogy a bennlakók orcáját a bűbánat sosem szomorítja
nemes ajtaikat a vétkes szegénység
mint ördög a tömjént messze elkerüli,
soha ki nem nyitja.

II.

Uram! Rám figyelmezz!
Minthogy szentegyháznak első padjaiban
oltárodhoz közel a módosok ülnek,
nem juthat el hozzád keserű panaszunk,
hiszen a házadban hátul van a helye
a tanyai népnek.
Pedig hát jó uram, a tanyai kunyhókban
villázhatod a bajt kazal garmadába.

III.

Kunyhónk roskadozik, a teteje szita,
bitang hideg fű be fűtyörészve rajta
szegényes szobánkba.
A nyíves nyavalya szegény asszonyunkat
még békén sem hagyta,
rossz fullánkját máris kölykeinkbe veri.
Pedig Uram, nekünk nincsen ám költségünk
hús medicinára,
s fajtánkat a gödör egyre-másra nyeli.
Vesszöből fontólban
egy kis süldőt ver az isten hidegi éles kuncogásba.
Hogyha meg nem döglük, rossz bőrben éli meg
a karácsonyhetét süldő soványában.

IV.

Mindenből kevés van, jó Uram istenem,
Csak a munka jutott igen nagy bőségben.
Dehát Uram! nem győzzük már hittel sem,
elkopott már az is, a nagy jármot járva
az úri mindenségben.

V.

Uram! Az idei vetést mi magunknak akarjuk!
 készülnök is lassan a nagy aratásra,
 kaszánkat is fenjük haragos fenkövel,
 takarásra, uram, lecsapunk mennykövel.
 Erőt, Uram, erőt, a nagy számadásra!
 Uram! Azt akarjuk,
 hogy a mag ezután csak a mienk legyen,
 hogy aratásra minden cseléd talpon legyen,
 a nagy osztásban magának részt vegyen,
 éles kaszájával igazságot tegyen!
 Miatyánk, Úristen!... ez aztán úgy legyen!
 Amen!

(1921 elején)

Jaj, ne jöjjön ingyen a tél

Lányok, drágák, ne kezdjétek,
 Ha mondják is, ne kezdjétek,
 Ha dudál is, ne kezdjétek!
 Megálljatok, ne kezdjétek!
 Hadd fújjon a kazánszelep,
 Robbanjon az egész telep,
 Rozsda egyen minden széket,
 Fonálfonó fehérnépet.
 Jaj istenem, ne kezdjétek,
 Ha dudál is, ne kezdjétek.

Mennyi drága selyem gunyát,
 Menyasszonyi fehér ruhát
 Szőttem össze húsz év alatt,
 Hosszú, sivár, húsz év alatt —
 Mindet másnak, mindet másnak,
 S nekem szegény fonólánynak
 Durva gyolcsból pártát szőttem,
 S pártamba jól belenőttem,
 S ma hajnalba, — jaj de éget —
 Hajamba egy hajszál tévedt,
 Deres hajszál, fehér hajszál,
 Nekem mostmár mi sem használ.
 Orsómról a piros fonál
 Lányok, lányok lepergett már.

— — Szívem véres könnyeket sír — —
 Kilátszik a szürke papír.
 Nekem végem, de ti lányok
 Éljétek a menyországtok.
 Rátok a nap épen most kél,
 Ne is jöjjön rátok a tél,
 Pincelyukas, csúf hideg tél,
 Jaj ne jöjjön ingyen a tél.
 Nagyra nyíljék a szemetek,
 Lányok máma ne kezdjétek
 Lopjatok! de ne kezdjétek.
 Adjátok el a telt orsót
 Vegyetek rajt pirosítót,
 Bíborvörös pirosítót
 Életcsaló pirosítót.
 Kincseteket ki hol éri
 Odadjátok, bárki kéri,
 Járjátok az uccák hosszát
 Éljétek a rimák sorsát.

Forogjatok fényes szennyben
 Fürödjétek szerelemben,
 Minden részeg férfi csókja
 (Szalmazsákban zörgő szalma).
 Bárgyú útszéli röhögés,
 Kapualji szeretkezés,
 Bűzös korcsmai szenvedély
 A pártámnál mind többet ér.
 Szövőszéktől szomorúan
 Csapszékekből mámorvigan
 Egy út vezet — hajlott korra,
 Férges, rothadt szemétdombra,
 Mindegy kit hol forgat a szél,
 De ne jöjjön ingyen a tél,
 Jaj, ne jöjjön ingyen a tél.

S dolgozni ma ne kezdjétek,
 Ha mondják is, ne kezdjétek,
 Ha dudál is, ne kezdjétek.

(1923)

Leninről a Tisza partján...

Hogy volt, mondják mindenfele,
 Messze földet bejárt paraszti katonák hozták híret erre.
 Nagy volt, mondják, mint a debreceni Kálvin templom tornya,
 Földtúró magyarra, robotos németre, meg egyéb nemzetre
 Volt szerelmes gondja.
 Volt nagy akarása, kurucos tartása — mondják, hogy e földön nem vala mása,
 Nem született mása.
 Magyarországon Krisztusnak szegődött,
 Vékony kommención éldegélt, tengődött,
 Földet mért a népnek irgalmatlan keze,
 A marka erővel, a feje velővel,
 A szíve pedig véghetetlen szeretettel tele.
 Fellázad a béres neve hallatára,
 S a majörba, a cukorgyárba napról-napra
 Nehezebb munka szakad a zsandárra.
 Az igazmondók meg a képmutatók egyaránt azt mondják, hogy meghalt,
 Hogy nagy Muszkaországban sok millió ember siratja a nagy bajt.
 Mindent látó szeme immár nem néz át a Tátrán,
 Ezt érzi s fájlalja a kubikus magyar,
 A szennyes magyar Tisza búzakövért hátán...

(Moszkva, 1924. január 23.)

Magyarország

Szántó Zoltán, Papp Gyula, Glancz és a többi derék elvtársaknak ajánlja: Karikás Frigyes

Magyarország úri ország, ébredő országa régmúlt setétségnek,
 Dohos tornyaiból világot nem álló pestis-denevérek erednek a szélnek.
 Aki itt mást akar s nem hiszen Werbőczy feltámadásában,
 Ne merje bétenni nagypéntek napján sem göröngytörte lábát Budavárországba.
 A világosságot, az egyenes szót, Hungáriában még susogni sem szabad,
 A Leventék gyáva Magyarországon a fény a szembe, a szó a torokba szakad.
 És mégis akadt EMBER, ki felvonóhid nélkül lépte át az árkot,
 A piszkos tobzódásba, a borgőzös, a rimás zagyvaságba egy nagyot kiáltott:
 „Hej kísértet latrok!.. Csönd!.. Pergament halottnak föld alatt a helye,
 A villany-fényű proletár-világ ütemes rendjében nincs mit keresnie.
 Itt az élet járja, a szabad munka gyönyörű élete,
 Ide a millió proletár étellel, az én testvéreim dolgos életével, régen meghalt urak,
 az Élettel ide... !”

...S a tekintetes vármegye kísértet-urai csont-mancaikkal az EMBERÉRT
nyúttak,
S a cselédek túl az árkon, a Szűzmáriás Magyarországon az EMBER-ért sírtak.

Hej Magyarország! Te tekintetes Magyarország!
Rühes kis országa az úri latorságnak,
Isten kalapjának hervadt bokrétája, ... de nagyon útállak...

(1929)

Azt verd agyon!

Galambosné híres asszony, nem ad fiút katonának.

„Bújj el fiam, ballagj szentem,
Elvisznek ám meglásd mentem.
...Fenét adok a császárnak!”

„Fel a padra a szénába, árnyékába az erdőnek.
Tolvaj legyél, utonálló,
Éccakában lopva járó;
Ne menj messze tekergőnek.”

„Dolgos kezed acélizmát lanyha tetű el ne rágja.
Messze földön mély árokba’
Ne hervadj el parancsszóra,
Fejed tiszt úr szét ne vágja.”

„Hogyha pedig mindenáron verekedhetnéked vagyón:
Sok a nagy úr Szeredába,
Szegény zsíron nő a hája,
Nosza fiam, azt verd agyon!”

...Galambosné kis ablakát éjfélután kocogtatják:

...Galambosné szomszédasszony?!

...Virradóra... a piacon

Leginykét felakasztják,

...Bizony... bizony, felakasztják!...”

(1930)

Katona-nóta

Irunk levelet, de irunk levelet
Kun Béla elvtársnak.
Hadd vegye hírét, de hírét had' vegye
a sárói dandárnak.
Büszke legyék rája,
A Hajdú-Bihari bakára,
A Hajdú-Bihari, de harminckilences
Veres katonára.

Kérjük a levélbe, a dandár nevébe,
Bontsa ki a zászlót,
Azt az öreget, de azt a vereset
A kommunista zászlót.
Irja fel magára,
Lenin elvtárs veres zászlajára:
Hogy a Hajdú-Bihari, de harminckilences
Holtig megy utána.

Árad a csapatunk, de vágta-vágtatunk,
A tunyasággal félre!
Igy masírozunk, de így rohamozunk
A pesti rendőrségre,
Fel az óberhére!
Ömöljön a büdös spicli vére,
Csingók, hekusok, fasiszták, burzsujok
Gyalázatos vére.

(1932. november 4-én)

Karikás Frigyes (a VKP-[b] tagjának) önéletrajza

Magyarországon, Arad vármegyében Körösbökenyben születtem 1891-ben. Apám szentkép-festő volt és ezenkívül földműveléssel is foglalkozott. 1902-ben kezdtem dolgozni, mint kovácsinas; 1904-ben egy gépgyártó üzembe kerültem szerszámlakatosnak. 1912-ben behívtak katonai szolgálatra; a régi osztrák-magyar hadseregben szolgáltam a háború kitöréséig. 1914 dec. 27-én az orosz fronton fogságba kerültem, s az októberi forradalomig, mint lakatos és gépész dolgoztam Oroszországban. A háború előtt és után Európa különböző országaiban dolgoztam mint lakatos, szerelő és gépész. Anyanyelvem magyar, beszélek még németül és franciául. A munkásmozgalomban 1908 óta veszek részt; Németországban, Magyarországon, Ausztriában, Romániában tagja voltam a szociáldemokrata pártnak. 1908-tól tagja voltam a fémipari munkások szövetségének. Az OSZDP tagjai sorába 1917 májusában léptem be a moszkvai Guzson gyárban, ahol ez idő tájt a karbantartás vezetőjének helyetteseként dolgoztam. A februári és októberi forradalom közti időben a magyar és román hadifoglyok szervezésével foglalkoztam Moszkvában és környékén, ugyanitt vettem részt az októberi forradalomban; a kínai városrészen harcoltam a lefortovi kadéhadtest stb. ellen. 1917 novemberétől 1918 márciusáig a külföldi munkások forradalmi bizottsága magyar és román szekciójának titkára voltam; márciustól kezdve a különböző ellenforradalmi frontokon harcoltam a nemzetközi csapat egyik zászlóaljának parancsnokaként. 1918 júliusában a Párt KB a nyugati frontra vezényelt azzal a feladattal, hogy szervezzem a forradalmi propagandát a német hadseregben; innen az osztrák-magyar monarchia bukása után Magyarországra küldtek. Magyarországon aktívan részt vettem a KP megalakításában, s a Párt KB-a szervezési osztályának titkára voltam. A magyar proletárdiktatúra idején az erdélyi vörös hadsereg parancsnokaként tevékenykedtem a fronton, majd az 5. hadosztály 39-es dandárának parancsnoka voltam. A magyar tanács hatalom bukása után Németországban dolgoztam és részt vettem az 1919/20-as forradalmi harcokban. 1920 után Csehszlovákiában és Romániában dolgoztam a bányászszövetség titkáraként s a bratislavai városi pártbizottság titkára voltam. 1921-ben a KMP küldötte voltam a Komintern II. kongresszusán. 1922-ben a kommunista emigránsok tanácsadó irodájának titkára voltam. 1922—23-ban ismét Moszkvában dolgoztam mint karbantartó lakatos s egyidejűleg felelősségteljes pártmunkát végeztem. 1923-ban kineveztek az állami Kardolentagyár igazgatójává és műszaki vezetőjévé; s megbíztak a kártszalag gyártó iparág megszervezésével, ahol igazgatói minőségben dolgoztam. 1928 októberében a Komintern külföldi pártmunkára irányított és erről a munkáról 1935 augusztusában tértem vissza. Forradalmi tevékenységem miatt ötször büntettek meg s összesen 5 évet és 1 hónapot töltöttem el kapitalista börtönökben. Öt osztályt végeztem egy falusi iskolában és esti tanfolyamon általános, műszaki és politikai ismereteket szereztem. Nős vagyok, 19 éves lányom van. 1935-ben külföldről való visszatérésem után a SzU Nehézipari Népbiztosságán a kisegítő üzemek trösztigazgatójának helyetteseként dolgoztam. Jelenleg a tőzegkitermelést gépesítő vállalat igazgatója vagyok.

Karikás Frigyes

Moszkva, Dinamovszkaja ul. 24. Kv. 8.

IRODALMI VONATKOZÁSOK A TANÁCSKÖZTÁRSASÁG ÉVFORDULÓJA KIADVÁNYAIBAN

Kálmán László: A szegedi színház 1918—1919-ben. A színészdirektóriumra vonatkozó levéltári anyagot Oltvai Ferenc dolgozta fel. Szeged, 1959. Hazafias Népfront. 26 l. — Szegedi írók a Tanácsköztársaságért. Válogatta és jegyzetekkel ellátta: Krajkó András. Szeged, 1959. Hazafias Népfront Szegedi Bizottsága. 64 l. — A forradalmak szegedi szemtanúi. Visszaemlékezések 1918—1919-re. Összeállította Csongor Győző. Szeged, 1959. Hazafias Népfront Szeged Városi Bizottsága. 63 l. — Gaál Endre: A szegedi munkásság forradalmi harcai 1918—1919-ben. Szeged, 1959. Hazafias Népfront Városi Bizottsága. 55 l. — A Magyar Tanácsköztársaság pécsi-baranyai emlékkönyve. Pécs, 1960. Pécs m. j. város Tanácsa VB. Művelődésügyi Osztálya. 283 l. — Hősökről szólnak... Szerkesztette: Lemle Géza, A bevezető tanulmányt írta: Fehér István. Pécs, 1959. Baranya megyei Tanács Művelődésügyi Osztálya. 194 l. (Baranyai Füzetek 2.) — Heves megye a Tanácsköztársaság idején. Szerkesztette a szerkesztő bizottság közreműködésével: Nagy József. Eger, 1959. Eger Város Tanácsa VB. 175 l. — Tanácsköztársaság Fejér megyében. A kötet munkatársai: Farkas Gábor, Csongor Rózsa, Rehák Ferenc, Kállay István, Bottlik László. Székesfehérvár, 1959. Fejér megyei Tanács VB. Művelődésügyi Osztálya. 147 l. — A proletárhatalomért. Békés megyei vöröskatonák visszaemlékezései. Gyűjtötte, sajtó alá rendezte és szerkesztette: Varga Dezső. Békéscsaba, 1959. Hazafias Népfront Békés megyei Bizottsága—Békés megyei Tanács. 152 l. — Nagy Dezső: A tanács hatalom története Cegléden. Bp. 1959. Múzeumok Központi Propaganda Irodája. 92 l. 7. t. — A Magyar Tanácsköztársaság történetének forrásai a magyar állami levéltárakban. Bp. 1960. Akadémiai Kiadó. 216 l. — A Magyar Tanácsköztársaság sajtójának bibliográfiája. Bp. 1960. MSZMP KB Párttörténeti Intézete. 36 l. — A Magyar Tanácsköztársaság dokumentumai Szegeden. Bibliographia. Szerkesztette Lisztes László. Szeged, 1959. Szegedi Egyetemi Könyvtár. 159 l.

A Tanácsköztársaság 40. évfordulójára megjelent, irodalmi szempontból legjelentősebb kiadványok után (melyekről több ismeretesebb, bírálat jelent meg az Irodalomtörténeti Közleményekben), most néhány, különböző jellegű kisebb munkát együttesen ismertetünk. Szívhez és értelemhez egyformán szóló visszaemlékezések, a nagy történelmi vihart idéző egykori dokumentumok, kortárs írók és mai szerzők „büszke tetteket” megörökítő írásművei, könyv- és levéltári adatfeltárások, helytörténeti munkák; — e felsorolással jellemezhetjük az itt együvé-fogott kiadványok sokrétűségét. E munkák nemcsak új adatok sokaságával egészítik ki, teszik gazdagabbá ismereteinket a Tanácsköztársaság dicső időszakáról, de az ország legkülönbözőbb vidékeinek az 1919-es proletárforradalom helyi eseményeit felelevenítő dokumentum- és emlék-kiadványai a konkrét tények százaival ismételtelen bizonyítják, hogy „vörös Budapest” mellett s annak proletáriátusát követve, „vörösbe fordult” a vidék is, egész Magyarország. Csakis ebből az országos fellángolásból, a proletárforradalom népbén-gyökerezettségéből érthető meg a hősi elszántság és

áldozatvállalás, amellyel egyszerű emberek ezrei a Tanácsköztársaság különböző szervezeteit a legnagyobb nehézségek közepette kiépítették és vérük hullásával védelmezték az ellenségtől körülvelt kicsiny hazában.

E helytörténeti munkák konkrét tényeket felsorakoztatva bemutatják a művelődési intézmények hálózatának országos kiépítését is. Ebben is gyorsan követte „vörös Budapest” a vidék: sorra alakulnak a megyei, majd a városi művelődésügyi osztályok, ismeretterjesztő előadások sokaságát szervezik meg, s országosan megindul az „analfabéta-tanfolyamok” mozgalma, hogy helyrehozza az úri Magyarország bűnös mulasztásait. Az iskolák államosítása során az egyes vidékeknek megfelelő sajátos helyi intézkedések születnek: Heves megyében például a klerikális reakció és a szervezkedő ellenforradalmi erők aktív ellenállását kell leküzdeni, s e fegyveres harcral párhuzamosan indítják a pedagógusokat átképző tanfolyamot Egerben és Gyöngyösön. Fejér megyében a grófi kastélyokat államosítják és iskolákat rendeznek be a mágánások volt rezidenciáiban. Ugyancsak Fejér megyében adják ki az első új olvasó-

könyvet a Tanácsköztársaság idején az elemi iskolák számára. Az ingyenes zeneoktatást szinte a fővárossal egy időben vezetik be a legtöbb vármegyében. A könyvtárak államosítása és a széles néprétegek használatára való átrendezése szintén országosan megindul. E nagyszabású kezdeményezésekről beszámoló adatok és visszaemlékezések — a munkás- és paraszthősök mellett — a magyar értelmiség olyan önfeláldozó alakjairól is képet rajzolnak, akik életüket adták azért, hogy népüket „a szépség és műveltség birodalmába” elvezessék, mint Velinszky László tanító, Fejér megye oktatásügyi biztosja, a fentebb említett új olvasókönyv kiadója, akit agyonlőttek Horthy siófoki pribékjei, mint Kukovetz Nana szegedi festőművész, akit az emberiség felszabadulását ábrázoló festménye láttán, dühükben gyilkoltak meg a fehér tisztek, vagy Kovács Péter szegedi költő, akit a várost megszálló franciák hurcoltak el, s embertelen körülmények között pusztult el valamelyik francia gyarmat börtönében.

A haladó irodalom emberformáló hatását is nyomokövehetjük e visszaemlékezések során: igazságot feltáró erejével részese volt a népért égő, önfeláldozó magatartás kialakításában. Szegedi József Gorkij *Anyá* című regényéről tett vallomása, Mayer Vilmos emlékezése Szabó Lajos századosról, akit Ady költeményei érleltek a Tanácsköztársaság harcaiban helytálló forradalmárrá, jellemző példaként tanúskodnak erről. (Előbbi a Baranya megyei, utóbbi a Békés megyei emlékezések között szerepel.) S a Fejér megyei tanítók pozitív állásfoglalásához egyéb indítékok mellett az a felvilágosító előadás is hozzájárulhatott, amelyet Kunfi Zsigmond tartott Székesfehérvárott 1919 márciusában a pedagógus-napon, s amelyen Babits Mihály rövid beszéd keretében Ady Endre *A magyar tanítókhoz* című költeményét szavalta el. E kis epizóddal már az irodalomtörténeti adalékok területéhez érkeztünk; mert az irodalomtörténész szemével kutató is érdekes kiegészítő adalékokat kap e kiadványokat lapozva, amelyek csak erősítik a Tanácsköztársaság irodalmi életéről ez idáig kialakított képet. Így megtudjuk, hogy Schöpflin Aladár Cegléden, Móricz Zsigmond pedig Sárospatakon készült előadást tartani Ady Endréről a Tanácsköztársaság napjaiban. (Megtartásuk a hadihelyzet alakulása következtében maradt el.) Móricz Zsigmond részt vett Egerben az április 7-i választásokon, végigjárt a szavazókörzeteket, s ígéretet tett, hogy tapasztalatairól írásban fog beszámolni. Ugyancsak Nagy József tanulmánya ismerteti Karikás Frigyes tevékenységét, s elbeszéléseinek konkrét történeti-eseménybeli gyökereit több ízben is feltárja helyzetrajzában. Krúdy Gyula székesfehérvári útjá-

val s az erről írt riportjával (*Fehérvári könyv*) kapcsolatban Rehák Ferenc tanulmánya nyújt helytörténeti kiegészítéseket. A szegedi visszaemlékezés-gyűjtemény Juhász Gyula és a munkásmozgalom találkozásáról közöl adatokat.

Irodalmi szempontból két munkát kell külön is kiemelnünk e kiadványok közül: a Krajko András szerkesztésében megjelent *Szegedi írók a Tanácsköztársaságért* című kis antológiát, mely a kortárs szegedi írók forradalmak-alatti harcok írásából és a mai szegedi szerzők Tanácsköztársaságról írott műveiből ad válogatást, és Kálmán László *A szegedi színház 1918—1919-ben* című tanulmányát. Szeged két nagy író, Juhász Gyula és Móra Ferenc szűkebb hazája. Mint Gaál Endre tanulmánya részletesen elemzi, a proletárdiktatúra itt csak néhány napig állhatott fenn a francia megszállás következtében, és 1919 nyarán egyre nehezebb volt „embernek maradni” az ellenforradalom töbzódása közepette ebben a városban. Krajko András válogatása, ha nem is adhat új képet Juhász és Móra forradalmak-alatti emberirői arcúlatáról Péter László és Vajda László kutatásai után, a leglényegesebb vonásokat mutatja meg ekkori tevékenységükben, másrészt forradalmi hitvallásukat Sipos Iván és Kovács Péter költői vallomásaival, Terescsényi György, Czibula Antal és mások publicisztikai írásaival egészíti ki, amelyek általánosabbá szélesítik a két nagy író magatartását. Juhász Gyulánál — helyesen — 1917 és 1921 között keletkezett verseivel is bemutatja, hogyan készítette elő a költő a forradalmat, illetve, hogy az a szövetsége a munkásosztálylyal, amelyet a Tanácsköztársaság idején kötött, tovább fennmarad annak megdöntése után is; hogy a költő hűséges maradt „új hitéhez”. Kár, hogy Móra Ferencről csak a polgári forradalom idején vagy ezt megelőzően keletkezett írásokat közöl, a Tanácsköztársaság utolsó napjaiban írt *Petőfi a miénk* című versének mindenképpen helye lett volna az antológiában, s talán egy-két ekkori prózai írásának is. (Csak zárójelben említjük, hogy a *Dózsa György emléke* című írás Vág Sándor és Péter László egybehangzó megállapításai szerint nem Móra, hanem Juhász Gyula tollából származik.) A mai szegedi írók művei közül Lődi Ferenc költeménye emelkedik ki.

Kálmán László tanulmánya Oltvai Ferenc, Kispéter András és mások ez irányú kutatásait is felhasználva elsősorban a korabeli sajtó anyagából állítja elének azt a küzdelmet, amely az új, a forradalmi idők szellemének megfelelő színházpolitikáért Szegeden lefolyt 1918/19-ben. Részletesen ismerteti Juhász Gyula részvételét e küzdelemben, s Móra és Juhász előadásait, konferenciáit a forradalmak idején, valamint Juhász irányító-szer-

vező tevékenységét a Tanácsköztársaság napjaiban. Beszámol az általa írt szinikritikákról, az Almásy Endrével folytatott sajtóvitáról és a bemutatott színművek visszhangjáról is. Talán csak Juhász Gyula új színházpolitikaiért folytatott harcának *elvőbb* bemutatását kérhetjük számon az adatokban gazdag tanulmány szerzőjétől.

Rendkívül hasznos szolgálatot tesznek az irodalomtörténész számára is a különböző adatteltáró bibliográfiák és egyéb forrásfeltáró kiadványok. A Párttörténeti Intézet dokumentumkötetének különnyomataként megjelent a *Magyar Tanácsköztársaság sajtóéletének bibliográfiája* (Práger Miklós munkája) az ellenséges blokádtól körülvelt és óriási papirhiányban szenvedő Tanácsköztársaság viszonylag igen gazdag sajtóviszonyai között igazít el. A Szegedi Egyetemi Könyvtár bibliográfiája, (vö. ITK 1960. 731.), amely az országosan napvilágot látott könyvek, folyóiratok és napilapok Szegeden fellelhető példányairól ad tájékoztatást, kiegészítő jelentőségű, hiszen a Tanácsköztársaság kiadványai közül igen sok elpusztult az ellenforradalom 25 esztendeje alatt, s gyakran csak több helyről együttesen állíthatjuk össze egy-egy lap teljes példányát. Ezenkívül tájékoztat a szegedi levéltárban fellelhető forrásanyagokról is (e rész Oltvai Ferenc munkája), így például a Szegedi Dugonics Társaság 1920. évi irataiban fellelhető adalékokról Juhász Gyula és Móra Ferenc 1918–19-es magatartására vonatkozóan. Hiányolható azonban, hogy az országos szempontokat figyelembe véve, kissé elszécselt a helyi jelentőségű adatok, így azok az irodalmi szempontból rendkívül fontos kiadványok és újságok, amelyek a szegedi proletárdiktatúra megdöntése után, de a Tanácsköztársaság országos fennállása idején jelentek meg Szegeden, mint például a Juhász Gyula előszavával megjelent *Szeged a forradalomban* című füzet, vagy Juhász Gyula *Ez az én vérem* című verskötete. A *Délmagyarország*, melyben Juhász Gyula a forradalomhoz való hűsége szép megnyilvánulásait írta ezekben a hónapokban, szintén hiányzik a bibliográfiából, illetve csak 1919. március 27-ig van említve, holott e lapból Szegeden található csak az egyetlen teljes példány. Ez a szigor azért is érthetetlen, mert hiszen a Párttörténeti Intézet fentebb említett bibliográfiája is május 14-ig tartja számon a Délmagyarországot a Tanácsköztársaság sajtókiadványai között. Ugyanez vonatkozik a *Szegedi Naplóra* is, melyet a bibliográfia szintén csak március 27-ig tart számon. Ha e lapok és könyvek nem is szerepelhetnek a Tanácsköztársaság kiadványai között, mivel Szegeden akkor már nincs proletárdiktatúra, módot kellett volna találni számbavételükre, esetleg *Függelékben* vagy másként, éppen *helyi* jelentőségük miatt,

ami sokszor — mint Juhász Gyula esetében — országos jelentőségű is egyben.

A forrásfeltáró kiadványok között kell említenünk a *Magyar Tanácsköztársaság Pécs-Baranyai emlékkönyve* című, a megye munkásmozgalmi történetéről gazdag adatokat tartalmazó, szép köntösű könyvet. A „Baranya-Bajai Szerb-Magyar Köztársaság” megalakítására vonatkozó rendkívül érdekes dokumentumok mellett Babics Andrásné, Fényes László, Szita László tanulmányait és Vörös Márton történeti áttekintését kell kiemelnünk e kötet munkái közül.

Végezetül a *Magyar Tanácsköztársaság történelének forrásai a magyar állami levéltárakban* című könyv irodalmi vonatkozásait ismertetve, elsősorban az Országos Levéltár forrásanyagára kell irányítanunk a figyelmet. (Györfly Sándor összeállítása). A Közoktatásügyi Népbiztosság mintegy 200 iratcsomójából igen sok megsemmisült a Tanácsköztársaság bukása utáni fehérterror idején, 80 iratcsomó az 1956-os ellenforradalmi eseményekkel kapcsolatos tűzvészben pusztult el, így mindössze 15 iratköteg található ma ebből az igen fontos forrásanyagból. De a Művészeti Főosztály iratai között így is több olyan dokumentumot találhatunk, amelyek az írói előlegek, ösztöndíjak és nyugdíjak fizetésével kapcsolatban a Tanácsköztársaság nyagarányú áldozatvállalását bizonyítják. Megtalálhatók ezek között Balázs Béla, az irodalmi osztály vezetője, és helyettese, Komját Aladár tevékenységére vonatkozó több okmány, valamint Gábor Andor, a Műfordítók Szindikátusa alelnökének és Illés Béla, Újpest város művelődési megbízottjának munkásságával kapcsolatos több dokumentum. Érdekessége miatt említjük itt többek között azt a Szabados népbiztos által aláírt okmányt is, amely az írók támogatására újlag kiutalt százezer korona felett (százötvenezer már előzőleg kiutalt a Közoktatásügyi Népbiztosság illetékes szerve) az utalványozási jogot Tóth Árpádnak biztosítja. Ugyancsak az Országos Levéltár őrzi a Földművelésügyi Népbiztosság azon nyugtáját is, amely a *Fehérvári Könyv* esetében Krúdy Gyula szerzőségét bizonyítja. Az Országos Levéltár e forráskiadványa jól kezelhető, igen hasznos kézikönyv a Tanácsköztársaság történetét kutatók számára.

A Tanácsköztársaság 40. évfordulójára megjelentetett e kiadványok irodalmi vonatkozásban is sok adalékkal bővítik a magyar irodalom 1918/19-es fejlődésútjáról kialakított képet, igazolják és magyarázzák is, — az ország néptömegeivel egyetemben — miért vállalták haladó íróink a Tanácsköztársaság szép céljainak szolgálatát.

József Farkas

KARDOS LÁSZLÓ: VÁZLATOK, ESSZÉK, KRITIKÁK

Új magyar irodalom. Bp. 1959. Szépirodalmi K. 464 l.

1. Kardos László tanulmánykötete: — őszinte kép egy finomtollú, érzékeny, jelentős kritikus irodalomtörténetirő pályájáról. A kötet kiadásakor 62 éves Kardos László is azokhoz tartozik, akik a haladó polgári szemlélettől jutottak el a marxista szemléletig; útját nem jelzik nagyobb kitérők; szerves, zökkenőmentes fejlődés az övé. Az ország egyik, vidék létére is irodalmi centrumot jelentő városából, Debrecenből indul, a 30-as években már a Nyugat s más lapok állandó munkatársa, ismert műfordító, pedagógus, esszéista; de valójában a felszabadulás hozza meg pedagógusi s tudósi pályájának felívelését, képességei igazi kibontásának lehetőségét. Néhány évi elsősorban közéleti-szervezői munka után jut ide nagyobb monografikus munkákra; így születik meg tudósi életművének eddigi summája, a *Tóth Árpád-monográfia*, — ritka alapossággal s művészi-költői érzékenységgel, széles látókörrrel s marxista elviseléssel megírt nagy munka, XX. századi költő-portréink közt mindmáig a legjelesebb. 1958-ban megjelent tanulmánygyűjteménye, a *Művek és mesterek*, elsősorban világirodalmi tárgyú nagyobb tanulmányait fogta egybe; a *Vázlatok, esszék, kritikák* a magyar tárgyúakat, első nagyobb — s annak idején elismerést keltett dolgozatától, *A huszonegy éves Ady Endré-től*, egészen a ma huszonegy éves költőkről írt bírálatáig. Említettük: őszinte gyűjtemény ez; szerzője — bár természetesen erősen válogat negyven esztendő terméséből — nem retusál, nem szépit; hagyja, hogy az olvasó foglaljon állást, vegye észre, újabb tanulmányai mint korri-gálják a régebbiek tévedéseit.

2. Kardos László gyűjteményéből észrevehetni, a magyar irodalomnak milyen jelen-ségei, alkotói érdeklik leginkább, melyek izgatják írásra. Kardos Lászlóra, mint nemzedéke sok más tagjára, a Nyugat írói hatot-tak legmélyebben, kortársukként velük fog-lalkozik, érett marxista tudósként velük néz szembe, alakjukon próbálja ki módszeré érvényességét. Legfontosabb tanulmányai Ady Endréről, Karinthy Frigyesről, Tóth Árpádról, — Kosztolányiról s a Nyugat nemzedéke útját némiképpen folytató Szerb Antalról szólnak; legsúlyosabb szavú bírálatai is Babitsról, Kassákról, Füst Milánról, — Szabó Lőrincről. Az is közismert, hogy Kardos László szerelme, szenvedélye elsősorban a líra, ezen belül még különösebben a műfordítás, annak története és elmélete, s mint hosszú évekig gyakorló tanárnak, különös érdeklődése van az irodalompedagógia, ifjú-sági irodalom iránt.

Kardos László egynéhány tanulmánya —

ezeokról a területekről — alapvetően fontos, maig érvényes, időtálló. Bölcsészhallgató korá-ban írt Ady-dolgozatát méltán vette fel köte-tébe; Ady debreceni éveinek ez a rajza hiteles, eleven, meggyőző, filológiaiilag s esztétikailag is teljes; az azóta keletkezett Ady-irodalom sem tudott ez évekről többet s mást mondani. Kardos László mindmáig a legteljesebb Karinthy Frigyes-értékelés is; kis könyve, amely 1947-ben jelent meg utóljára, sokoldalú, árnyalt, finom nagy-esszé; Karinthy sajátos alkotó módszerének, villódzásainak, sokol-dalúságának s állhatatlanságának, írói s em-beri arcának bravúros, a belső írói műhelybe is bepillantó rajza. Igaz, a Karinthy-kép kicsit immanens, kissé csak az író felől nézett; első változata írásakor a szerző még nem volt marxista, s ha ma fogna neki a munkának, nyilván még mélyebbre tudna hatolni ez ellentmondásos életműben, egy-egy ponton biztosabban tudná meghatározni ideológiá-jának jellegét, s a kép egészét szilárdabban kötné a társadalmi-történeti valósághoz. De, mondtuk, Kardos vállalta korábbi műveit is; s éppen ezen a tanulmányon mérhetni le a haladó polgári tudomány s a marxista közti különbséget. — Tóth Árpád monográ-fiája mellett éppen ebben a kötetben is sok újat tud mondani legkedveltebb költői-hőse-ről; alkotó módszeréről szóló tanulmánya példája lehet annak, mint lehet a filológiai anyagba életet lehelni, a kritikai kiadás mun-kája közben keletkezett műhelyforgácsokból egy költő egész oeuvrejére mélyreható követ-keztetéseket levonni. Szerb Antal bonjolult, különböző irányú legendáktól addig torzított képét higgadt, magabiztos kézzel rajzolja fel újra, nem titkolva ellentmondásait, nem hall-gatva el értékeit, megmutatva, hogy egy tudós belső fejlődésének rajzára is van képes-sége. Helytállóak *A gyermek és a könyv*-ben kimondott tételek az ifjúsági irodalomról, az irodalomra nevelésről; úttörő jelentőségű két tanulmánya: a *Műfordításunk mai kérdéseiről*, s a *Szabó Lőrinc műfordításairól*; a megíratlan magyar műfordítás-történet legfontosabb darabjai közül valók; Kardos Lászlóé az érdem, hogy a szakmai és tudományos köz-vélemény figyelmét a Nyugat műfordítás-problémáira irányította, elsőként nézett szembe kritikusan nagy elődeivel. Sorolhat-nánk még fontos, időtálló írásai sorát: hadd fejezem be a sort mégis három tudományos jellegű bírálatával, a Komlós Aladár Vajda-könyvről, a Bóka László Ady-könyvről írott kritikájára, s opponenseinek adott vála-szára gondolok — mindhárom mintája a tudományos szerénységnek, elmélyülésnek, a vita-partner megértésének, s a bennük kifej-

tett gondolatok, megállapítások igazsága meggyőző.

3. A fiatalabb kritikus-éstudós-nemzedékek sokat tanulhatnak Kardos László módszereiből, szempontjaiból. Mindenekelőtt szerénységéből, visszahúzódsából; sohasem magát tolja előtérbe, nem gyönyörködik saját szelleme csillogásában, saját ötleteiben, műveltségében; hagyja, hogy tárgya beszéljen helyette, az kerüljön előtérbe. Egy másik jellegzetes tulajdonsága: az alkotók, — elsősorban a költők s műfordítók — mintegy belülről való szemlélete. Tudjuk: alkotó műfordító ismerheti ilyen meghitten az irodalom, a költészet műhelytitkait; s ahogyan egy-egy vers keletkezéséről, egy-egy műforma változásáról ír, ahogyan egy sort vagy költeményt beconcol, ahogyan egy alkotó gondolatvilágába belevilágít, az a legvárhatóbb s legmeggyőzőbb eredményeket hozza; s amikor ilyen irányú képessége s tapasztalata a marxista történetiséggel s elviséggel párosul (mint a Tóth Árpád tanulmányokban), akkor jut el a legidőtállóbb eredményekig, legtermékenyítőbb gondolatokig. Kardos László az adatok, a tények meggyőző erejét tartja legfontosabbnak; azokhoz tartozik, — amint ezt a Tóth Árpád-vitában elmondott válaszában hangoztatta —, akik az elméleti megállapításokat, az általános törvényszerűségeket a konkrét irodalmi anyagon szeretik bebonyolítani; ténytisztelése meg is óvja elharmarkadott következtetésektől, a túlmerész általánosításoktól, a légüres térben történő kombinációktól.

A forma és a tartalom együttes vizsgálatának sokat emlegetett követelménye ugyancsak a Tóth Árpád alkotómódszereiről írott tanulmányában erőltettség nélkül, a természet magától értetődőtlenség látszatával valósul meg. Az 1959-es Ady-ünnepségeken elmondott beszéde meg arra példa, hogy a kissé túl egyoldalúan politikus szemléletet hogyan egészíti ki a költő sajátos művészi vonásainak, ellentmondásainak elemzésével.

Kardos László hangja csendes, meggyőző; írásainak enyhén magyarázó, didaktikus íze is adja egyik emberi varázsát. Módszerét és stílusát a legjobbakon csiszolta; sok van benne a XIX. század nagy történetíróinak módszeréből (Taine apró tényekből nagy tablókat festő eljárása nem maradt rá hatás nélkül), a Nyugat esszé-hagyományának, Kosztolányi vagy Babits, időnként Horváth János tanulmánystílusának legjobb vívmányaiból. Mindebből sajátos ötvözetű, hangjárású, tévedhetetlenül egyéni prózát teremtett magának.

4. Még egy szót a kritikusról. Kardos László értő, emberi, felkészült bíráló; a legjobb mestereken csiszolt ízlése, mély beleérző képessége, higgadt, józan ítélete — kritikusai

egyéniiségének jellegzetes vonásai. Nem egy, az utóbbi időben megjelent kötet olvasásakor volt olyan érzésünk, hogy szerzője jobban tette volna, ha egynémely írását nem emeli ki a feledés homályából; Kardos köteténél az ellenkezőjére figyelhetünk föl: a maguk idejében talán háttérbe szorított, észrevétel nélkül maradt bírálatok életrekelnek, figyelmeztetnek. Móríc Zsigmondról szólva már 1927-ben felfigyel arra a művészi-eszmei fordulatra, amely az Árvácskáig vitt; az 1935-ös Kassák, megállását, tévedhetetlen biztonsággal elemzi, Asztalos István első könyvével felfigyel az író tehetségére; irodalomtörténeti értékelésként is helytállóak egy-egy Fenyő László, Zsolt Béla, Molter Károly-kötetről irt egykorú bírálatai. S a ma jelenségeit is fiatalos szemmel veszi észre: néhány éve megjelent *Lira és értelem* című tanulmánya első ízben figyelmeztetett a költészetünkben fellépő bizonyos modernista tendenciákra, s Kardos higgadt szavát ebben is igazolta az idő; olyan, nála évtizedekkel fiatalabb költők művéhez, mint Simon István vagy Györe Imre, is avatott kézzel, problémáik megérzésével, helyes ítélettel nyúl.

S mégis: bírálatában érezzük a legtöbb bírálnivalót. Igaz, úgy tetszik, Kardos László nem harcos természet, inkább egyeztető és elismerő; bár irodalomtörténeti jellegű írásaiiban harci kedvre is lelhetni példát. Újabb bírálatában azonban többször kerül az élesebb fogalmazást, a polémiát, s néha ott is, ahol ez szükséges lenne. A nagy tehetségek s alkotó egyéniségek iránti tisztelése okozza talán, hogy Kassák Lajossal kapcsolatos kérdésekről, kényes világnézeti problémákról legújabb bírálatában csak nagyon szőrmentén szól; hogy Füst Milán nézetét *tartalmi* kérdéseit nem is veti fel; talán a Nemes Nagy Ágnes-kötetéről szóló bírálat is lehetett volna világnézeti-tartalmi szempontból élesebb; s a *Lira és értelem* helyes megállapításainak erejét is csak növelte volna, ha nevekre és konkrét példákra hivatkozik.

5. Valljuk meg őszintén: 1945 előtt tehetségével és felkészültségével is Kardos László a magyar irodalmi élet periferiáján állt csak; irodalomtörténetekben alig találni nevét. Ma a magyar műbírálat és irodalomtudomány példaadó egyéniségei közt emlegetjük; a maga csendes, szerény módján sokunknak adott indítást egy-egy probléma megoldására, továbbgondolására. Ez a kötet visszafelé is megvilágítja útját, megmutatva, milyen jelentős teljesítmények álltak mögötte, s megmutatva azt is, hogy érték, tudás, tapasztalat marxista elviséggel párosulva igazi alkotó egyéniség, munkásságát mérhetetlenül gazdagítja.

Szabolcsi Miklós

SZABOLCSI BENCE : VERS ÉS DALLAM

Tizenöt tanulmány a magyar irodalom köréből. Bp. 1959. Akadémiai K. 207 l.

Mindig érdekes, ha egy kutatási terület problémáihoz a rokonszakma egyik kiváló művelője hozzászól, aki friss szemmel, értő füllel olyan összefüggéseket vesz észre, melyekre a kutatási módszereit gépies megszokottsággal alkalmazó, elfásult szakmabeli nem is gondol. S ha a friss szemhez, értő fülhöz ráadásul olyan erények is társulnak, mint az óriási anyagismeret és a legjobb értelemben vett filológusi lelkiismeretesség, akkor a „hozzászóló” nemcsak megszívlelendő ötletekkel, hanem maradandó eredményekkel is gazdagíthatja a tudományt.

Szabolcsi Bencének e kötetben összegyűjtött tanulmányai különböző időpontokban születtek. Egyes tanulmányainak megállapításai már régen bekerültek a magyar irodalomtudomány vérkeringésébe; bizonyos kérdésekről ma már nem lehet nyilatkozni anélkül, hogy Szabolcsi véleményét ne tartanók állandóan szem előtt. Ezekről a régi tanulmányokról éppen ezért nem is szólnuk részletesebben. Bírálataikat, mégpedig elismerő bírálataikat már elvégezte a magyar irodalomtörténetírás azzal, hogy eredményeiket állandóan felhasználja. A kötetben négy ilyen található: *A régi magyar „metrikus” énekek történetéhez* (1928), *Az Ómagyar Mária-siralom dallama* (1937), *A Balassi- és Himfy-vers történetéhez* (1938) és *Vers- és dallam-émlék Mikes Törökországi Leveleiben* (1942). A kötet írásainak többsége, mely a felszabadulás után (pontosabban 1953 és 1958 között) készült, még nem részesült az irodalomtudomány részéről az őket megillető figyelemben. Már csak azért is igen hasznos volt e tanulmányok összegyűjtése és egy kötetben való közreadása: figyelmezteti szakmánk művelőit arra az adósságra, melyet Szabolcsi Bence ötleteinek és sokszor széles távlatú eredményeinek a nagyobb összefüggésekbe való beépítésével róhatnak le. E szükreszabott ismertetés természetesen nem vállalhatja ezt a feladatot (a nyugodt, elmélyült kutatásnak kell majd ezt elvégeznie), mindössze arra vállalkozhat, hogy Szabolcsi néhány eredményére felhívja a figyelmet.

Valamennyi tanulmány elsősorban vers-tani érdekű. Azt akarja bemutatni, „hogyan inspirálja s ringatja a dallamminta a benne születő vers ritmikai képletét”. A problémák ilyen felvetéséből természetesen következnek, hogy a dolgozatok többsége (10 a 15-ből) a régi magyar irodalom területéről való, hiszen vers és dallam a XVIII. század végéig közvetlen, szerves kapcsolatban van.

Az első tanulmány a magyar és kínai sirató dallamok egybevetésével próbálja megrajzolni azt az utat, ahogyan a nyelvi anyag a

dallam segítségével eljut „A prózától a rímes versszakig”. (Ez a tanulmány címe.) Napjainkban lejegyzett dalok szöveg- és dallamritmusából több évezredes fejlődést rekonstruálni: merész, nagy fantáziát igénylő feladat; igaz vagy nem igaz voltának eldöntésére nem vállalkozhatunk. Valójában nem is elsősorban irodalomtörténeti érdekű munka (akár el is maradhatott volna), inkább ahhoz a hozzászólás-sorozathoz tartozik, melyet az őstörténeti vita váltott ki a magyar siratódallamok eredetének kérdéséről, és amelyről Vargyas Lajos is hallatta kritikai nézeteit. (Új Zenei Szemle 1954. 7–8. sz., Ethn. 1955. 514–21.)

Hasonlóképpen a speciális szaktudomány gondos bírálatát kell kiállnia a következő, *A halotti beszéd ritmusáról* szóló írásnak is. (A középkori prózaritmus szakértőjének, ifj. Horváth Jánosnak a kötetben egyik lektorként szereplő neve már némileg fémjelzi a dolgozatot.) Az eredményt (a Halotti Beszéd a rim-nélküli vers határában járó ritmikus próza) Szabolcsi a középkori latin irodalomból válogatott nagy anyag elemzésével támasztja alá. Szintén a középkor világába vezet a *Magyar vagánsdalok* c. tanulmány. A rendkívüli kiterjedésű középkori és középkor-végi vagánsirodalom magyarországi hatásáról eddig csak néhány megjegyzésből és adalékból értesültünk. Szabolcsi az eddig ismertek mellé újabbakat sorakoztat fel (köztük két egészen meglepő dallam-egyeztést középkori és népi dallamok között), s az adatokat egységes koncepcióba építi bele. Tanulmánya nemcsak az irodalomtörténet, hanem a folklór művelőinek is sok újat mond.

Három tanulmányt (*Balassi Bálint Sicilianája*, *Három régi magyar vers ritmusáról* és „*Oh kedves fülemiléske*”) formailag az kötet össze, hogy egyes versek ritmikai elemzését adják. Balassi két verssel is szerepel: a Siciliánával és a Gianeta Padovana-val. Mindkettő ritmikailag nehezen értelmezhető; Szabolcsi jó érzékkel, a korabeli olasz irodalom ismeretében oldja meg ritmus-problémáikat, s emellett még a szövegek kritikai javítására is vannak javaslatai. A többi verselemzés — hozzászámítva most már *A habanera* című cikket is — szinte kínálja a szintézist: a magyar barokk verselés összefoglaló vizsgálataának néhány fontos szempontját készen kapjuk ezekben az elemzésekben. Különösen meglepő a jambikus lejtésű, vagy a jambus illúzióját keltő verseknek e korabeli nagy száma. Itt egészen új eredményekkel találkozunk. Szabolcsi Bence volt az első, aki észrevette, hogy a XVII. század első felének legkülönbözőbb versemlékeiben — a katolikus

egyházi énekköltészetben és a kéziratosszerű lírában — igen gyakori a jambusra emlékeztető lejtés. E verselési mód indítékai különbözőek; a kéziratosszerű líra a jambus-szerű sorai Szabolcsi szerint a törökös „habanéra”-jambus hatásának tulajdoníthatók (e hatás már a XVI. században, Balassi költészetében kimutatható), az egyházi énekköltészet pedig nyugati, latin versek és dallamok ösztönző hatására élt vele. Ebből a szempontból Nyéki Vörös Mátyás (akinek neve Szabolcsinál csak egy jegyzetben olvasható), különös jelentőséggel bír. Verseinek a közeljövőben megjelenő kritikai kiadása számos új adalékkal fog Szabolcsi fejtegetéséhez járulni. Nyéki Vörös versei között van például a *Mit használ kérlek a világ ... kezdetű*, ennek az a nevezetessége, hogy az egész versen (nemcsak egyes sorain vagy versszakain) következetesen, tudatosan alkalmazott jambikus lejtés vonul végig.

Az újabb magyar irodalomról szóló, terjedelemben kisebb, vázlatosabb tanulmányok szervesen kapcsolódnak a kötetnek első sorban a régi irodalom területén kifejtett fővonalához. Az „*Ádám hol vagy?*” című cikk is magyar jambusoktól, Ady jambusairól szól, mégpedig ismét dallamhoz való viszonyában. Csakhogy ezúttal nem a szöveget inspiráló, hanem a szöveg hatására keletkezett dallamról, Kodály megzenésítéséről van szó, amely egyúttal „a vers elemi fogan-

tatásának zenei törvényszerűségeit” is feltárja.

A magyar irodalom egészének szemlélésével készült a *József Attila „dallamai”*-ról írt dolgozat is. Egyetlen ritmusformának, a gagliardának szerepét vizsgálja József Attila költészetében, s kimutatja, hogy itteni használata mélyen a magyar hagyományokban gyökerezik: e versforma a Hálotti Beszéd-től fogva otthonos a magyar irodalomban s József Attila is ezt az örökséget veszi át.

Szabolcsi Bence tudósi erényeit már sokszor méltatták. Kiemelték roppant tájékozottságát, azt a komplex szemléletet, amely nem elégszik meg egyetlen szempont alkalmazásával, hanem a jelenségeket több tudományág módszereinek egyidejű alkalmazásával igyekszik megmagyarázni. E komplex szemlélethez az is hozzátartozik, hogy a magyar irodalmat sohasem elszigetelten nézi, hanem mindig az egyetemes európai irodalom folyamába köti. Talán csak egy dolgot sajnálhatunk. Írásai egy részéről, mégpedig éppen az újabb időben készületekről elmondható az, amit egyikükről ő maga írt: „Pusztán ötleterű rögzítési olyan megfigyeléseknek, amelyek a József Attila költeményei közt lapozó muzsikusan felmerülnek és — túlnyomórészt — bővebb magyarázatra várnak.” Úgy érezzük, hogy e „bővebb magyarázat” megadására is Szabolcsi Bence lenne a legilletéke-sebb.

Stoll Béla

BORZSÁK ISTVÁN: AZ ANTIKVITÁS XVI. SZÁZADI KÉPE

(Bornemisza-tanulmányok) Bp. 1960. Akadémiai K. 558 l.

Borszák István terjedelmes monográfiája *címe szerint* azzal az igénnyel készült, hogy bemutassa azt a képet, amely a XVI. század tudatában élt a klasszikus ókorról. E célját a szerző úgy próbálta megközelíteni, hogy beható vizsgálat tárgyává tette XVI. századi irodalmunk egyik legkiemelkedőbb alakjának, Bornemisza Péternek életművét, gondosan számba véve az antikvitás kulturális örökségének ott fellelhető elemeit, az Elektra-át-dolgozást ugyanúgy, mint a postillakötetekben található elszórt citátumokat, utalásokat, s a prédikációkat fűszerező anekdotikus-novellisztikus jellegű példázat-anyagból is mindazt, ami antik eredetűnek tekinthető, vagy legalábbis kapcsolatba hozható valamiképp a klasszikus ókor emlékeivel.

A munka mindenekelőtt méreteivel lép meg: egyetlen író antik ismereteinek ilyen terjedelmű bemutatása a hazai és — amennyire ismerjük — a külföldi szakirodalomban

is szinte példa nélkül áll; a szokatlan terjedelem nyilván a szerzőnek azt az igényét tükrözi, hogy minőségileg is mást, magasabbrendűt nyújtson, mint amit a hasonló tárgyú — valljuk meg, meglehetősen steril — munkáknál megszoktunk.

A tudományos kutatás módszereit nyilvánvalóan a vizsgált anyag természete szabja meg. Így az antik kultúra hatásainak elemzése valamely író életművében adhat a tudomány számára lényeges, az adott író, illetve az általa képviselt kulturális irányzat megértéséhez elengedhetetlenül szükséges eredményeket, vagy maradhat öncélú filológizálás, „Wissenschaft des nicht Wissenswerten” attól függően, hogy milyen szerepet játszik az antikvitás hagyatéka az író, illetve a kor kultúrájában. Bornemisza, akár reformátornak, akár humanistának tekintjük, a *renewals* kor irodalmának — magyar vonatkozásban mindenesetre — igen jelentős képviselője.

selője. Az európai fejlődés e szakaszában az antikvitás, és tegyük hozzá, a Biblia, valamint az ókereszténységre vonatkozó hagyományok például szolgáltatták azokat a formákat, amelyekben a társadalmi tudat új tartalma utat tört magának, így e hagyományok továbbélésének, illetve felelevenedésének vizsgálata, ha megfelelő szempontok és módszerek alapján történik, e korszak megismeréséhez szinte nélkülözhetetlen.

Borzák célkitűzése tehát — egy reneszánsz szerző antik ismereteinek lehető teljes feltárása, beleértve azoknak az utaknak, közvetítőknak számbavételét is, amelyeken keresztül ezek az ismeretek, hatások a szerzőhöz eljuthattak — alapjában véve jogosult, s az általa összegyűjtött gazdag filológiai anyagot még akkor is igen értékesnek tartjuk, ha a továbbiakban kutatási módszereinek bizonyos hiányosságaira, s az adott anyagot a kor összefüggéseibe állítani szándékozó koncepciójának hibás voltára is rámutatunk.

Bornemisza életművének sajátágaiból következik, hogy Borzák István munkája két nagy egységre tagolódik, amelyek közül az első *Az Elektra-fordító*, a második *A prélikátor* címet viseli. A hálásabb, könnyebben összefoglalható, ha úgy tetszik, „irodalmibb” téma természetesen az Elektra-fordításé, s nyilván ez a magyarázata annak is, hogy a két rész közül ezt érezzük a sikerültebbnek, bár a szerző koncepciójában fontos helyet elfoglaló egyes megoldásokat e részben is elfogadhatatlannak kell tartanunk.

Vegyük számba először azokat a vitathatatlan értékeket, amelyeket e könyv e része felmutat. Az első és legfontosabb eredmény feltétlenül a görög és magyar szöveg egymáshoz való viszonyának pontos tisztázása, amelyhez szorosan hozzátartozik az esetleges közvetítő fordítások, illetve átdolgozások kérdése. A Bornemiszával foglalkozó irodalomban Móricz Zsigmond 1930-ban megjelent tanulmányától kezdve egészen Nemeskürty István frisskeletű monográfiájáig öröklődött a feltevés, helyesebben gyanú, hogy Bornemisza Elektra-átdolgozása nem közvetlenül a görög eredeti, hanem valamely latin, esetleg német vagy olasz nyelvű fordítás, illetve átköltés alapján készült. Nem szükséges külön hangsúlyoznunk a kérdés fontosságát az Elektra-átdolgozás megértése szempontjából: Bornemisza eltérései a görög szövegtől egészen más megítélés alá esnek, ha azokat egyéni leleményeinek tekintjük, mint ha feltételezzük, hogy a közvetítő szöveg szerzőjétől származnak.

A kérdést Borzák — úgy érezzük — teljesen megnyugtató módon, véglegesen megoldotta. A latin utószóban található *szabad*, tehát a szerző világnézeti szempontjai s az adott latin mondat szerkezetbe való szerves beilleszkedés követelményei szerint gyökere-

sen átformált, ám ugyanakkor nyelvileg nem kifogásolható görög idézetek egyértelműen bizonyítják, hogy Bornemisza tudott görögül, s így semmi okunk kétségbe vonni kiadványa ajánlásában és utószavában egyaránt megismételt kijelentéseit, amelyek szerint a magyar tragédia a görög eredeti közvetlen tanulmányozása alapján készült. Bornemisza görög nyelvtudásának e közvetlen bizonyítékain kívül Borzák a dráma szövegének elemzése során több olyan helyre is rámutat, amelyek részben görög kifejezések félreértéséről tanúskodnak, részben pedig éppen ellenkezőleg, a görög szöveg igen finom, más nyelvű fordításban könnyen elsikkadó árnyalatainak pontos visszaadását mutatják, lérejöttük tehát csakis Sophoklész eredeti szövegének felhasználásával magyarázható. Természetesen nem kétséges, hogy a görög mű nehezebb helyeinek megértéséhez a XVI. századi magyar fordító is használt segédesszközöket, minden bizonnyal főként Tanner latin interpretációit, amelyekre az utószóban bőségesen hivatkozik is. Borzák ugyanakkor, amikor Bornemiszaának közvetlen görög szövegismeretét bizonyítja, igen helyesen elismeri e „segédesszközök” felhasználásának lehetőségét.

Az Elektra-fordítás latin utószavának elemzése más szempontból is igen gyümölcsöző vállalkozásnak bizonyult. A korábbi kutatás Bornemisza e nagy jelentőségű valamomásától csupán egyes kiragadott részleteket, így a magyar nyelv fejlesztésére és a zsarnokkal szembeni ellenállás problémájára vonatkozó passzusokat, méltatott komolyabb figyelemre. Az utószó szövegének, mint szerves egységnek, most először elvégzett elemzését — mely különös nyomatékkal állítja előtérbe a Sophoklész fordító, az irodalomtörténeti konszenzusban a későbbi vallásos reformátorral elég gyakran szembeállított „humanista” Bornemisza világnézetének reformatori jellegű vallásos-morális elemeit — nagy nyereségnek érezzük.

Örömmel üdvözölhetjük azt a külön kis fejezetet is, amelyet a szerző a magyar Elektra illusztrációnak szentel. A rövidség kedvéért itt kell megjegyeznünk, hogy az ikonográfiai anyagot Borzák könyve második felében is igen bőven felhasználja, egyes esetekben éppen ebben az anyagban találva meg az antikvitástól Bornemiszáig vezető hagyomány egy-egy, más forrásokból hiányzó láncszemét. Az Elektra illusztrációi természetesen nem a hagyomány közvetítődésének útját jelzik, hanem Bornemisza Sophoklész-értelmezésének sajátosságaira derítenek fényt. Ezek az illusztrációk, amelyek Dávid királyt és Bethsábét, Kaint és Ábelt ábrázolják, azoknak a bűnöknek legismertebb bibliai példáira utalnak, amelyeknek súlyos volta és elkerülhetetlen bűnhődése Bornemisza

szerint a tragédia legfontosabb erkölcsi tanulsága.

Mint Eckhardt Sándornak az Ördögi kíséretekre vonatkozó kutatásai, ugyanúgy most Borzsák munkája az Élektra-átdolgozással kapcsolatban is azt bizonyítja, hogy Bornemisza műveltségének és világnézetének tartalmi és formai elemeihez egyaránt a legtöbb ösztönzést és tanulságot a wittenbergi protestáns humanizmus köréről, főként Melancthon személyétől nyeri, bécsi tartózkodása idején bizonytalanságban Tanner közvetítésével. E megállapításból természetesen önként adódnak a következtetések, hogy a Sophoklész fordító humanista deák Bécsben, ha talán más eszközökkel is, de lényegében ugyanazoknak az eszméknek, céloknak szolgálatában áll, mint néhány évvel korábban az angyal képében térítő kamasz legényke Kassán, vagy évtizedekkel később a megalkuvást nem ismerő reformátor prédikátor Semptén vagy Detrekőn. Meglepő — s a munka következtetlenségére mutat —, hogy a tragédia-fordító humanista és prédikátor Bornemisza, a szakirodalomban Schulek Tibor óta közhely-szerű, véleményünk szerint azonban alapjában véve hibásan felfogott szembeállítását Borzsák mégsem tudja egyértelműen elutasítani. Bizonytalankodása e téren valószínűleg a XVI. századi magyarországi viszonyokra vonatkozó ismereteinek hiányos voltából származik. Néha úgy érezzük, a vizsgált szerzőre vonatkozó ismeretek meglepően gazdag volta ellenére nem mer a szakirodalomban konszenzusnak látszó nézetekkel szemben állást foglalni, bár a feltárt anyag azt szinte megköveteli.

Közhelynek számít a Bornemiszával foglalkozó szakirodalomban, hogy Sophoklész művét a XVI. századi magyar szerző nagy mértékben aktualizálta. A konszenzus szerint az aktualizálás főként abban nyilvánul meg, hogy Aigisthos és Klytaimnéstra alakja Bornemisza kezén a XVI. századi garázda magyar főurak és erkölestelen nemesasszonyok típusává alakult, s így a magyar Élektra igen határozott s egyértelmű antifeudális tendencia hordozójává vált. Nem tagadható, hogy e felfogás tartalmaz bizonyos helyes megfigyeléseket, az igazságnak bizonyos elemeit, egészében véve azonban meglehetősen durva módon vulgarizálja a tragédia eszmei mondanivalóját, amikor annak közvetlen társadalmi-politikai tendenciát tulajdonít, figyelmen kívül hagyva azt, hogy e társadalmi tendenciák csupán közvetve, a szerző vallásos-morális kategóriáin keresztül, s így erősen módosított formában jutnak érvényre.

Eleinte úgy tűnik, mintha Borzsák egyetértene ezzel az imént jellemzett irodalomtörténeti konszenzussal, s az Élektra elemzése során tett számos megjegyzése szinte csak ennek illusztrálására szolgál; még Juhász

Gézának azt az egészen végtelen vulgárizáló megállapítását is elfogadja, hogy a Parasitus szerepeltetése — mivel e komikus figura nem népi alak, hanem udvari talpnyaló — Bornemisza, illetve a reformáció *demokratizmusát* bizonyítja (22. 1.).

A közvetlen politikai, s nem csak egy elvontabb vallásos, etikai síkon történő aktualizálást feltételező nézet leggyengébb pontja a latin utószó ismert bekezdése alapján Bornemiszanak tulajdonított, s az Élektra központi mondanivalójának tekintett „forradalmi” zsarnokölés-elmélet. Ennek az elképzelésnek gyengéit Borzsák is észreveszi, s megkísérli kiküszöbölésüket, ám amit helyettük kínál, az könnyvének, nézetünk szerint, legmegalapozatlanabb hipotézise. Gondolatmenete e kérdéssel kapcsolatban a következő: A kor irodalmában a legmindennapibb közhelyek közé tartozik a török uralom jellemzésére alkalmazott *Turcica tyrannis* kifejezés. Ebből Borzsák levonja azt a teljesen indokolatlan következtetést, hogy a „zsarnokon” Bornemisza a törököt érti, Élektra példájával tehát a török uralom lerázására biztat. Mivel pedig a drámában Élektra végső elkeseredésében arra az elhatározásra jut, hogy ha mindenki cserben hagyja, egyedül is megpróbál leszámolni Aigisthossal, ebből Borzsák arra következtet, hogy Bornemisza a lefordított sophoklési tragédia legfőbb korszerű tanulságának azt tartja, hogy a magyarságnak is idegen segítség nélkül, csupán saját erceire támaszkodva kell a török zsarnokságot hazája földjéről kiűznie.

Az okoskodás elejétől végig hibás volta, úgy gondoljuk, egészen nyilvánvaló. A könyvben a címlaptól a kolofónig — ennek az egy félremagyarozott helynek a kivételével — sehol nem sikerült felfedeznie senkinek, Borzsáknak sem, egyetlen olyan célzást sem, amely a törökre utalna. Honnan kell tehát az olvasónak — hogy a nézőről ne is beszéljünk, aki elé latin utószó sohasem kerülhetett — kitalálnia, hogy a szerző az itt először előforduló tyrannus szóval a Turcica tyrannusra utal? Ha ez Bornemisza szerint a dráma legfontosabb tanulsága, miért az 5. és 6. parancsolatot illusztráló metszetekkel díszített könyvét, amikor bőven találhatott volna olyan képeket is, amelyek a Makkabeusok harcát vagy valami hasonló szabadságharcos témát ábrázolnak, még a bibliai tárgyúak között is. Ha Bornemisza valóban a török kérdésre gondolt a tragédia írása közben, mi oka volt arra, hogy csak ilyen burkolt célzás és távoli analógia segítségével fejezze ki magát? Borzsáknak az az érve, hogy irtózott a Turcica-irodalom ekkor már valóban eléggé elcsépelet frázisaitól, megint csak elfogadhatatlan. Zrínyi, akivel ebben az összefüggésben Bor-

nemiszát összehasonlítja, még több okkal írtózhatót volna a Turcica-irodalom elcsé-
pelt frázisaitól, hiszen iskolás tollforgatók a
közben eltelt majdnem egy évszázad alatt
is tovább termelték a még laposabbá és
elcsépeltebbé kopott frázisokat e kérdé-
sről, mégsem gondolt egy pillanatig sem arra,
hogy eposzának mondanivalóját, mondjuk,
a görög-perzsa háborúk korába transzponálja,
hogy ne keljen az „elcsépett” *török* szót
leírnia!

Egy másik megjegyzésünk, helyesebben
megjegyzés-csoportunk a *Sophokléstől Borne-
miszaiig* c. fejezettel kapcsolatos. Borzsák e
fejezetben ismerteti a görög tragédia-irodalom
utóéletét, elfelejtődésének és újra felfedezte-
tésének főbb állomásait. Helyet kap ebben az
ismertetésben még Sophoklésnek egy spanyol
fordítója is, hogy az olaszokról, franciákról,
angolokról ne is beszéljünk. Meglepő azonban,
hogy a magyar Gyalui Torda Zsigmond igé-
nyes latin verses Euripidés-fordításáról emlí-
tést sem tesz.

Borzsák, amikor Bornemiszra görög tudá-
sával és fejlett drámai érzékével kapcsolatban
egyedül Tanner, s rajta keresztül Melanchthon
hatását hangsúlyozza, úgy érezzük, átsiklik
egy számunkra talán még lényegesebb kér-
dés felett: hol és ki készítette fel Bornemiszát
e hatás befogadására? Ha Borzsák csak egy
kis figyelmet fordít a XVI. század közepén
Magyarországon működő protestáns iskolák
viszonyaira, véleményünk szerint lényegesen
többet mondhatott volna az Elektra-fordító
Bornemiszra antikvitás-ismereteiről is, és való-
színűleg eljutott volna arra az eredményre,
hogy a Sophoklés-átdolgozás előzményei,
feltételei már nemcsak a bécsi egyetemen,
hanem a hazai művelődésben is megvoltak.

Borzsák Elektra-vizsgálatainak számos
további pontjához, így a Chorus magyaráza-
tához, vagy az Elektra jambusairól szóló
fejezethez vannak még észrevételeim; több
esetben pedig fejtegetéseinek kiegészítését,
mélyebb következtetések levonását érzem
szükségesnek. Ezeknek a kérdéseknek a tag-
lalása azonban már túllépné egy recenzió
kereteit, s ezért külön tanulmányban szán-
dekozom visszatérni rájuk.

*

Könyvének *A prédikátor* c. második, ter-
jedelmesebb felében a szerző a lehető teljes-
séggel törekszik számba venni mindazt az
antik eredetű anyagot, amit Bornemiszra
szinte áttekinthetetlen terjedelmű prédiká-
ciós kötetei tartalmaznak. Munkája éppen
ezért a további kutatásoknak — akár az
övéhez hasonló, akár más szempontokból
fognak közelíteni az általa megvizsgált anyag-
hoz — nélkülözhetetlen segédcskéje lesz, még
akkor is, ha módszereiben vagy elvi megállá-

pításaiban ugyanakkor sok kifogásolni valót
is találunk.

A gazdag új anyag feltárása mellett örö-
mel üdvözölhetjük azokat a helyeket is, ahol
a szerző a korábbi kutatók egy-egy tárgyi
tévedését, illetve ilyenekből kiinduló hibás
következtetését korrigálja.

Bíráló megjegyzéseink az eddig elmondot-
tak értelmében mindenekelőtt elvi és mód-
szertani jellegűek lesznek. Borzsák nyilván-
valóan Bornemiszra antikvitás-ismereteinek
szintetikus elemzésére törekszik, ám ugyan-
akkor egyes fejezetek, fejezet-részek szinte
nem tartalmazznak egyebet, mint egy speciá-
lis szempontú szöveg-kommentár. Vitatha-
tatlan, hogy az anyag természetétől függően
mindkét módszer a maga helyén teljesen
jogosult. Ám a kétféle módszer Borzsáknál
érzésünk szerint sokszor szinte indokolatlanul
elegyedik, illetve váltakozik, ami az amúgy
is sokféle ágazó anyagot még áttekinthet-
lenebbé teszi. Példaként említhetjük, hogy
az egyik legfontosabb problémára, Borne-
miszra történelemszemléletére és antik törté-
nelmi ismereteire vonatkozó anyagot *Az ókori
történet* c. fejezeten kívül még legalább három
helyről, az egyházdoktorokra vonatkozó feje-
zetből, s a Josephus Flaviusszal foglalkozó
két kaputól kell az olvasónak összegyűjtenie,
s az eredmény — különböző példákkal meg-
világítva — mind a négy helyen ugyanaz:
Bornemiszra történelemszemlélete a Biblián,
illetve a már keresztény, egyházi szempontú
kései antik történetírókon, s természetesen
az ezek szellemét aktualizáló XVI. századi
protestáns feldolgozásokon alapul. E vizsgá-
lati módszer gyakran okoz önismeretlensé-
ket: a szerző az egymástól elszigetelt, ám azonos
jellegű példák mellett kénytelen kisebb vari-
ációkkal többször is megismételni a legfontos-
sabbnak érzett elvi tanulságokat, másfelől
pedig egy-egy ilyen elvi jellegű megállapítás
mellett többször is hivatkozni ugyanazokra
a példákra.

Az áttekinthetőség rovására megy néhol
a szerző túlzásba vitt teljesség-igénye is. Nem
a Bornemiszával valóban szoros kapcsolatban
levő anyag teljes bemutatására való törek-
vést kifogásoljuk, hanem azt a jelenséget,
hogy Borzsák olykor valami félig-meddig
szabad asszociációtól vezetve olyan motívum-
okra is kiterjeszkedik, amelyeknél e kap-
csolat nagyon is esetleges, s Bornemiszra mű-
veiben a motívumra a leghalványabb utalás
sem található. A 279. és következő lapokon
például a szerző részletesen ismerteti a „Ver-
gilius a kosárban” anekdota történetét, iko-
nográfiaját, bőséges bibliográfiát is adva a
kérdésről, mindössze azon az ürügyön, hogy
a hasonló pszeudo-antik „Ióvátett Aristote-
lés” anekdota Bornemiszánál is előfordul, s
megkísérli megmagyarázni azt is, hogy
az Aristotelés-anekdotával szemben a Ver-

gilius-anekdótát Bornemisza miért nem említi. Úgy gondoljuk, a szerző talán mindenkinél jobban tudja, hogy a középkor és a reneszánsz irodalmában és képzőművészetében nem csupán e két pszeudo-antik anekdota, hanem számos hasonló létezett, és az, hogy ezek közül többről Bornemiszának is tudomása lehetett, ugyanolyan természetes, mint az, hogy valamennyit nem használhatta fel műveiben.

Míg az említett módszertani hibák önmagukban véve még csak felületi jelenségnek tekinthetők, a továbbiakban említendő kifogásaink a könyv mélyebben fekvő koncepcióbeli hiányosságaira, a szerző nézeteinek, talán ismereteinek — legalábbis a Bornemisza korára vonatkozóknak — egyoldalúságából származó elvi, ideológiai tisztázatlanságára utalnak. Meglepő, hogy a marxizmus klasszikusainak a reneszánsz korra, valamint az antik hagyományok továbbélésére vonatkozó, s a fejlődés legfőbb tendenciáinak dialektikus összefüggéseit megvilágító megállapításai közül Borzsák mindössze Engels egyetlen közismert mondatára hivatkozik (135. l.), s az adott összefüggésben e hivatkozás is — mint majd látni fogjuk — teljesen elhibázott. Félreértés ne essék, nem a citátumokat hiányoljuk Borzsáknál — el tudunk képzelni kifogástalan marxista munkát egyetlen Marx-vagy Engels-idézet nélkül is —, hanem a fejlődés dialektikájának tökéletes megértését.

Borzsák az adott helyen Engelsnek arra a mondatára hivatkozik, amely szerint a reneszánszban a felfedezett antikvitás „sugaras alakjai elől eltűntek a középkor kísértetei” — s nem veszi észre, hogy e hely az őrdőgi kísértetekről író Bornemiszára egyáltalán nem alkalmazható. Bornemisza — éppen a Borzsák által feltárt anyag demonstrálja a legvilágosabban — nemcsak hogy maga is retteg a középkor kísérteteitől, hanem már az Élektra-fordításban, s még inkább prédikatori műveiben a legkíméletlenebbül támadja a reneszánsz ideológia világias, szabadgondolkodó áramlatait.

A Borzsák által idézett Engels-hely nyilván ezekre a Bornemiszától idegen világias irányzatokra utal. De a középkornak az ideológia minden területén uralkodó, s a társadalom minden rétegében mélyen gyökerező vallásos világszemléletét még az antikvitás felmérhetetlen gazdag profán hagyományaira támaszkodva sem lehetett egyik napról a másikra semmivé foszlatni. Az emberi élet e világi értékeinek és céljainak újrafelfedezése mellett szükséges volt az egyház szervezetének és ideológiájának belülről történő szétrobbanása és felbomlasztása is, és e feladatot a reformátorok a vallás hagyományos eszközeinek felhasználásával, s az élet világi értékeinek átmenetileg talán még a középkorinál

is radikálisabb tagadásával hajthatták csak végre.

A marxizmus klasszikusai e folyamatot a maga dialektikus egységében fogják fel: a reneszánsz nagy alakjai között Luthert és Kálvint éppen úgy számon tartják, mint, mondjuk, Leonardo da Vincit és Machiavellit.

Nem kétséges azonban, hogy a reneszánsz és a reformáció dialektikus egysége ugyanakkor a legélesebb ellentétet foglalja magában; az antikvitás hagyományelemeinek funkciója Bornemisza írásaiban egészen más, mint, mondjuk, a közvetlen tanítvány Balassi Bálint műveiben.

Borzsák metódusa — többé-kevésbé könyve minden fejezetében — éppen ezeket a dialektikus összefüggéseket téveszti szem elől. Arra még rámutat, hogy Bornemisza az antikvitás pogány hagyományainak lényegét, világias tartalmát elutasítja magától, s különösen könyve második felében gyakran jut arra a megállapításra, hogy e hagyományok felhasználási módja Bornemiszánál miben sem különbözik a középkoritól, ám ugyanakkor elfelejtkez arról, hogy a középkorinak látszó szemlélet éppen a középkor tagadásának egyik megjelenési formája. Bornemisza nemcsak abban különbözik, mondjuk, Temesvári Pelbárttól, hogy mennyiségileg valamivel több, vagy frissebb, nem huszad-harmincad-, hanem csak másod-harmadkézből vett antik anyagot épít be műveibe, hanem még inkább abban, hogy nála ugyanannak az anyagnak — legyen az bár a Biblia, az egyházatyák vagy középkori anekdoták és példázatok — funkciója, amennyiben a régi egyház, a régi vallásosság elleni polémia számára szolgál bizonyító eszközként, gyökeresen más lesz.

A pogány ókor hagyományai — ezt Borzsák számos beszédes példával bizonyítja — a reformátor Bornemisza számára tartalmukat tekintve elvetendők. Ám ne felejtjük el, hogy a reformáció a reneszánsz kultúra vallásos áramlata, s e vallásos irányzat nemcsak tagadja, hanem ugyanakkor dialektikusan feltételezi is ugyanazon kor világias áramlatait.

Bornemisza maga is — az Élektra-átdolgozás felfedezése óta ehhez nem férhet kétség — igen alaposan, többnyire első forrásból ismerte az antik irodalom viszonylag nem régen felfedezett legfontosabb értékeit. Nyilvánvaló, hogy mindezeknek az ismereteknek csupán egy töredéke az, ami prédikatori műveiből is kielemezhető. Természetes, hogy akkor, amikor megdöbbentően sokfelé ágazó egyéb tevékenysége mellett lázas iramban prédikációs kötetek sorát állítja össze, egy-egy példa, illusztráció, alkalmi idézet kedvéért nem fog vaskos terjedelmű munkákat újra áttanulmányozni, hogy azt a néhány sort, amire szüksége van belőlük, az eredeti

forrás alapján citálhassa. Így nincs mit csodálkoznunk azon, hogy a prédikátor Bornemisza antik utalásai — egy, két, a reformáció vallásos szempontja szerint is elsőrendű fontosságú standard munka kivételével — kész idézet-gyűjteményekből, promptuariumokból származnak. E gyűjtemények azonban, ha tovább örökítenek középkori anyagot is — éppen Borzsák kutatásai bizonyítják —, többnyire viszonylag frisskeletű, humanista jellegű munkák, s nagy részük, szerkesztője bevallott célja szerint is, eleve *retorikai segéd-eszköznek* készült. A protestáns humanizmusnak arra a fajtájára, amellyel Bornemisza kora kulturális áramlatai közül a legszorosabb kapcsolatban volt, éppen az a jellemző, hogy a reneszánsz műveltség többnyire antik gyökerű *formai* eredményeit felhasználta a reformáció vallásos *tartalmú* mondanivalóinak népszerűsítésére. Borzsák munkájának egyik gyengeségét az okozza, hogy ezt az általa is nem egyszer regisztrált tényt kutatási módszereinek kialakításakor szinte teljesen figyelmen kívül hagyta. Így történhetett az, hogy könyvében számba veszi a retorikai segéd-eszközökből származó citátumok, tárgyi utalások, példázatok egész tömegét, sőt esetenként egy-egy helyet idézve megállapítja annak — nem tudni, ösztönös vagy tudatos — retorikai megformáltságát is, anélkül, hogy egyszer is megvizsgálná módszeresen azt a kérdést, hogy a — kétségtelenül antik eredetű — humanista retorika szabályai érvényesülnek-e s ha igen, milyen formában, milyen mértékben érvényesülnek Bornemisza magyar prózastílusában.

Borzsák tehát az antikvitás kulturális örökségének csupán *tárgyi* elemeit regisztrálja, anélkül, hogy felvetné e kulturális örökség *formai* hagyatékának kérdését, holott e formai örökség Bornemiszánál, aki az antik kultúra „pogány” tartalmától tudatosan elhatárolja magát, lehet, hogy lényegesen nagyobb jelentőségű, mint a részletesen felsorolt tartalmi motívumok.

Külön kell néhány szót szólnunk a könyv zárófejezetéről. Itt fejt ki Borzsák azt a szerintünk teljesen elhibázott véleményét, amely a könyv címében is kifejezésre jut, hogy t. i. Bornemisza antikvitás-kepe az egész XVI. századi magyar irodalomra, sőt azon túl — szerencsére itt már némi megszorítást maga a szerző is megenged — bizonyos mértékig az egész XVI. századi Európára jellemző. E koncepció létrejöttét nem értjük, hiszen Borzsák figyelmét — bármennyire is elsősorban a klasszika-filológia szakembere —, ha egyszer annyi ideig és oly intenzíven foglalkozott egy XVI. századi szerző életművével, mint amennyi időt és elmélyedést e

könyv feltételez, nem kerülhették el a kor egészen közismert jelenségei. Nem kétséges, hogy a XVI. század irodalma — utaltunk is már erre — egyáltalán nem homogén. A kortárs külföldről most nem is beszélve, magyar vonatkozásban is számos réteg és irányzat különböztethető meg benne. Igaz, hogy Borzsák, könyve más helyén utal arra, hogy vizsgálódásai köréből a csak latin nyelvű humanista tudós-irodalmat kirekeszti, de még ha e kirekesztést, amely magában véve is problematikus, el is fogadjuk, s csak a nemzeti nyelven is író szerzőket vesszük figyelembe, az árnyalatoknak akkor is milyen gazdagságával állunk szemben!

Bornemisza kétségtelenül tipikus szerzője e gazdag irodalom egyik, a lutheri reformáció ideológiáját a humanista kultúra formai eredményeivel ötvöző irányzatának. Ám tőle jobbra és balra, alatta és felette hány szerző foglal még helyet csak a magyar nyelvű irodalomban is! Összehasonlíttotta-e Borzsák például azt, hogy mi a funkciója az antik kultúra elemeinek Bornemisza és tanítványa, Balassi Bálint műveiben? Sylvester alapos nyelvtudományi ismeretei, vagy Baranyai Decsi tőrekvése az antik történeti próza hűséges magyar tolmácsolására kizárólag azokból a forrásokból táplálkoztak-e, és csak azt a funkciót kívánják betölteni a magyarság kultúrájának fejlesztésében, mint Bornemisza munkái?

Bornemisza fanatikus lutheranizmusa és a vezető erdélyi unitáriusok toleráns és racionalisztikus gondolkodása az antikvitás hagyományával szemben teljesen egyformán viselkedik?

Nem akarjuk tovább folytatni e szóróki kérdéseket, Borzsák állításának tarthatatlan volta minden tekintetben nyilvánvaló.

Míg a zárófejezet értékeiről, sajnos, nemigen beszélhettünk, addig a munka többi részéről szóló ismertetésünket minden esetben az abban található pozitív elemek összefoglalásával kezdhettük. Meggyőződésünk, hogy a szerző által feltárt nagytömegű új adat, s az azokhoz kapcsolódó helyes megfigyelések és következtetések tudományos erényei a könyv egészében jóval meghaladják az összes kimutatható hibát. Ha bíráló megjegyzéseink a summás méltatásoknál mégis terjedelmesebbeknek sikerültek, az csupán annak következménye, hogy a kifogásokat, ellenvéleményeket bizonyítani is kell, hogy alaptalan vádaskodásnak ne tűnjenek, ezzel szemben a találó részletekre elegendő néhány szóval rámutatni, hiszen azok az elfogultalan olvasó előtt maguk bizonyítják erényeiket, minden méltatójuknál ékesszólóbban.

Pirnat Antal

ARANY LÁSZLÓ VÁLOGATOTT MŰVEI

Sajtó alá rendezte, a bevezetést és a jegyzeteket írta: Német G. Béla. Bp. 1960. Szépirodalmi K. 548 l. (Magyar Klasszikusok).

Gazdag anyag — igényes bevezetővel. *Átfogó* válogatásra törekedett Németh G. Béla; az életmű egészét tartotta szem előtt, megőrizte eredeti arányait, s az egyszóvalúság túlzása helyett jelezni tudta az árnyalatokat is. Együtt szólaltatta meg a költőt, az esszéistát és a kritikust, a mesegyűjtőt és az elméletíró-t. Látjuk, hol helyezkedett el Arany László a kor művészetének és politikai életének skáláján, hogyan „viselkedett” a szellemi erők kisugárzásaiban, mit fogott fel belőlük, s a befogadottnak milyen sugártörést adott az egyéniség prizmjára. A Magyar Klasszikusok kötetek minden tekintetben felmúlja az író hagyatékának eddig megjelent, válogatott kiadásait.

A bevezető tanulmány színvonalasan foglalja össze Arany László életpályáját és munkásságát. Az esszék hangszerelése jellemzi. Néha már-már szépirói lendületű jellemrajzzá mélyül; nagy fogékonysággal tárja fel az egyéniség belső világának rétegeit, a belső erők viszonyát, konfliktusait és feloldódását. Szépen elemzi azt a folyamatot, ahogyan a Lermontov-tanulmány „erősen alanyi, ... indulati jellegű, romantikus színezetű”, a kor társadalmával szem benálló, vitázó, agitativ magatartása a 70-es évek elején áthajlik a tárgyias alapú, értelmi színezetű, belátó, alkalmazkodó magatartásba. A művek és az egyéniség lélektani vizsgálata azonban árnyalja csupán az interpretáció alapvető magyarázó elvét: a marxista irodalomszemlélet társadalmi-történeti-alapozottságát. Gondolunk az Arany-család társadalmi helyzetének, szellemi „klímájának” elemzésére, és a nagy történeti vízvonalstókból fakadó élmények (függetlenség mozgalma, kiegyezés) gondos felderítésére.

Fel kell figyelni arra is: milyen avatottan és eredményesen alkalmazza Németh a költői magatartás vizsgálatát esztétikai elemzéseiben. Mindenütt hasznos e szempont, de különösen az *A delibábok hőse* esetében, hiszen a verses regény az önkifejezés, mégpedig a nyílt, közvetlen, személyes önkifejezés és a tárgyias, személytelen közlő-elbeszélő magatartás szimbiózisa. Koroktól és az egyéniség hangoltságától függ az esztétikum e két fő hordozójának aránya. A műfaj világirodalmi példái is jelzik az árnyalatokat. Byron *Child Harold*-jában pl. az expresszió az uralkodó elem; az útleírást teljesen átszövik a reflexiók, a tárgyak felidézte eszmék, hangulatok, érzelmek. Összeshasonlíthatatlanul személytelebbről alkotás Puskin *Anycin*-je. Az epikum zárt tömböt alkot benne, a jellemek és a cselekmény megkapják a realizmus objekti-

vítását, s csupán színező szerep jut a költő személyes lírájának. A „magatartás”, az író-nak témájára irányuló érzelmi-csmei állásfoglalása fontos tényezője tehát a mű esztétikai struktúrájának

Német két szembenálló és egy közbülső magatartás föltételezésével közelítette meg Arany László verses regényét. Ingatag erejű nekibuzdulások taszítják Balázst, képzeletét sohasem tudja utólráni, s e hasadás hamar szétpattantja ábrándjainak szappanbuborékát. Történelmi és társadalmi körképpé nőnek konfliktusai; a lendület és ernyedés harca végül is ama tragikomikus állapotban emésződik fel, amikor hűsünk „elterül alant a lágy iszapba.” Szemben áll vele a költő magatartása. Jó érzékkel kereste meg Németh azokat a közvetítő lelki rétegeket, amelyekben átsűrődnek az írói eszmék, s egyéni színezést adnak a mű stílusértékének. Így emelte ki a költői magatartás intellektuális, „kiküzdött” jellegét: a végleges leszámolást az íróban rejlő többféle egyéniséglehetőséggel — egyetlennek a javára. Az értelem, a belátás hangsúlyozásával adta fel Arany László ifjabb éveinek érzelmi, indulati bizonyosságait, „ama hívő” kort, melyben ő is várta dörögni a sötét eget. Ebből fakad e magatartás lélektani és irónikus volta. Végül: a költő és Balázs szembenállásából dereng fel a harmadik réteg: az élet csményinek vélt szemlélete, a javasolt, propagált magatartás-típus. Az elmélyültebb műelemzés mellett rámutatnak e szempontok az írói élmény összetettségére: a divergenciára hajló, szemben álló rétegekre, amelyeket csak az értelmi erők fekezhettek meg időleges egységgé.

A „bevezető-jelleg” monográfikus horizontot követelt a tanulmányírótól. Az életműre kellett koncentrálnia, össze kellett olvasztania az élet- és jellemrajzot a művek boncolásával. A korlátozott terjedelem nem tette lehetővé, hogy részletesen foglalkozzon az irodalomtörténeti fejlődéssel, de utalásai fontos problémákat villantanak meg. Egyet szeretnénk közülük kiemelni: a dezilluzionizmus problémáját.

A fogalom voltaképpen azt a szellemi apátiát jelenti, amely a kiegyezés után azonnal megülte közéletünket. Az írógyéniségekben (Arany László, Beóthy, Asbóth, Ábrányi Kornél) szinte csak az élmény közös: a társadalmi-történeti fordulat ellentmondásai egyszerre és váratlanul szakadtak rájuk. Ott volt mindenekelőtt a felemás tett: a kiegyezés. Korhangulatot fejeztek ki Arany László szavai: „A kiegyezési korszak mindig bizonyos kijózanodással jár, s ily hangulatban

nincs kedvünk dalolni. Minden kiegyezés általa vérmesebb hitűeknek egy sereg ábrándjuk oszlik el, nagy reményeik hiúsulnak meg; a határozatlan s ezért határtalan képzelődés helyét rideg opportunitás, a lelkesedést alku, a költészetet tény váltja föl. A pragmatica sanctio, az 1790-iki megállapodások, az 1867-ik évi kiegyezés nem a szívből fakadt, s nem ragadja lelkesedésre az érzelmek embe-rét. A költőnek, ha ellenök izgatni jobb belátása tiltja, hallgatnia kell, mert dicsőítő-sökre egy hír sem pendül meg szívében." A hűvös kijózanodást bizonyára fokozta az a sekélyes „lelki komfortizmus” is, amellyel uralkodó osztályaink igyekeztek berendezkedni a „Deáki-tett” élvezetére. S végül ott lappangott a dezilluzionizmus mögött a nemzeti közérzet és az egyéni életforma egy-fajta válsága is. Az ellenállás évtizedeinek pátozsa, a lelki-eszmei erőfeszítés romantikája után a próza hűvössége áradt szét. Új életformát, új magatartást követeltek a változott körülmények: csendes polgári munkát, szak-értelmet, a képzelet, a szenvedély lobogása helyett a szorgalom állandó erőfeszítését. S a lelki áttételezés bizony nehezen ment; ellentétes volt a nemzeti életforma hagyomány-yaival. Így lepte el az egyént a tétova cél-talanság érzése, az eszményvesztettség belső hiányérzete. Epikánkban nem véletlenül jelentek hát meg olyan típusok, akiknek akaraterije messze mögötte marad a képzelet szárnyalásának. Mintha a fantázia dús játé-kával kárpótolná magát az akaratilag fogyatékos egyéniség. Arany László Balázsát Beöthy Kálóczy Bélája követte. „Az iskolai dicsőség arannyal futtatott koszorúja — jel-lemzi hősét Beöthy — csak álmodozását táplálta. Semmi küzdelmet nem látott maga előtt; ugyan minek gondolna a fegyverekre?! De a fiatal kebel hullámai már az élet partjait kezdték csapkodni. És mindig csak a küzdel-mekre kész erély, az akadályokkal szembe-szálló akarat fogyatkozását mutatta.” Bíró Márton is hasonlóan nyilatkozik magáról: „sok gyávaság és élhétetlenség van bennem.”

A művek világa azonban szét is ágazik ezen a ponton. Arany László jórészt az 50-es, 60-as évek fegyvertárával tárgyasítja élmé-nyeit. Balázs életútját a valóság és az ábránd, a képzelet és a józan ítélet, az érzelem és az értelem összeütközései szövik át, olyan konfliktusok, amelyek minduntalan előbukkannak Gyulai vagy Kemény korábbi írásaiból. Jelzi e rokonság, hogy itt nemcsak a társadalmi-történeti élmény hatóerejéről van szó; formálta a művet az a tudatos politikai leszámolás is, amely létrehozta az emigráció mozgalmairól írt esszéit 1880-ban. Balázst nem is tekinthetjük akaratilag fogyatékos hősnek, hiszen élete szakadatlan nekifeszülés képzelete utólrérésére. Bámulatos rugékonysággal hidalta át reményei összeomlását, s jó későn

ragadt csak véglegesen bele a kotuba. Képzelete akadályozta meg, hogy józanul idomuljon a valósághoz, s az idomulás aspektusával jelölje ki tevékenysége irányelveit. Az Arany László-propagálta „eszményi” magatartás tehát az illúzióromboló Keményben és Gyulaiban találta meg szellemi őst.

Alapvető különbségek választják el Balázstól a dezilluzionista epika többi típusát. Asbóth vagy Beöthy hősei esetében mély szakadék keletkezik az egyén és a világ között. Az egyén szinte kiszakad környezetéből; képtelen beolvadni, idomulni, s ezért befelé mélyül el, szinte külön világot alkot magának. Amikor Bíró Márton hazatért a pápai kollé-giumból, első élménye az volt, hogy idegennek tekintik ismerősei. „Mintha csak kerülték volna az alkalmat, hogy jót tehessen velük” — mondja később is. A szakadék okai mindenütt mások, s más-más módon viseli el az egyéniség is izoláltságát. Minden esetben szerepe van a túlérzékeny, túlfajított érzelmi életnek, amely szinte gúzsba köti a cselekvő szándékokat. Éppen az az erő fogyatékos a típusokban, amely a személyiség érvényesítéséhez, céljai, eszményei realizálásához szükséges. Hiába izzik a részvét Bíró Mártonban, hiába nyomasztja az egyedülvalóság, hiába vágyik önmagából kifele: nem talál megértő, rokon társat, sem a feloldódás útját-módját. A kirekesztettség, az idült lelki labilitás végül is összeomlásba sodorja — hozzátartozóival együtt. Asbóth hőségnek mozzanatpizmusa abból fakad, hogy ideáljai összetörték a valóság göröngyein. Az idő előtti hajótörés miatt érzelmi burjánzásba menekül, szentimentális, romantikus színezetű lírába burkolja be belső sérüléseit. Sajátos típus Kálóczy Béla. Az ábrándok mellett inkább egy másik tény határozza meg sorsát: a *bűntudat*. Fél életen át üldözte elhagyott, öngyilkosnak vélt szerelmesének alakja; azt hitte, hogy ő kergette a halálba, hogy gyengeségével közvetlen elő-idezőjévé vált pusztulásának. „Gyilkos vagy” — vádolta magát. Úgy vélte, többé nincs menedék, nincs bocsánat, az ítélet ki van mondva fölötte. Végtelen irtó érzett maga körül, s életöztönét is átvágta a lelki trauma. További sorsa örökös hanykolódás: állandó küzdelem a bűntudat elfojtása, a sérülés elfeledése érdekében. Idővel el tudja terelni figyelmét a bűnről, de eszközei meglehetősen selejtsek, s a nagy seb gyakran villan ki a tudatos önkábitás alól. Akkor mélyül el e homokra épült élet társadalmi horizontja, amikor az úri gesztusok megélésében kezdi keresni a feledést, s felvonulhat körülötte a vidéki nemesség kiegyezés körüli életstílusa és politikai magatartása. Arany László hőse sohasem érezte az izoláltság ilyes-fajta kínjait; eszméi, plánumai még akkor is bekapcsolták a nemzet és az emberiség áramkörébe, amikor szemben állt környezetével.

Könnyű lenne szaporítani az eltéréseket, de aligha változtatnának a tényen: a dezilluzionista epikát a mögötte álló írói élmény fogja egységbe. Egyéni színeződéssel tárgyasodik benne a kiegyezés után eluralkodó kiábrándulás, eszményvesztettség. Régi megállapítás, hogy az orosz irodalom „felesleges embereiben” ismerhetők fel e típusok távoli rokonai. Ez az epika — akár verses, akár prózai változatról van szó — voltaképpen félúton áll az eszményítés és a 80-as évektől megerősödő kritikai realizmus között. Beöthy hősenek bűntudata, a lelki sérülés motívuma Arany balladáival és az eszményítés erkölcsi konfliktusaival tart kapcsolatot. Az elnyomatás korának világirodalmi orientációjára vallanak írói példaképei is (Thackeray, Charles Lever). Arany László eszméit szintén azok az angol liberális esszéisták ihlették, akiket annyira tisztelt Gyulai vagy például Csengery, de Gyulai Pál szellemében oldotta meg Arany László az úgynevezett irányköltészet problémáját is. Költőeszménye szintén az 50-es években gyökerezik. „A költők nagyobb része — írja — merengő, kontemplatív természet, mely a körülötte létező világban... és az elmúlt időkben keresi rokonszenve tárgyait... Az ily kedély a politikában sem lehet a felforgatás zászlóvivője”... Erdélyi János Petőfi- és Arany-tanulmánya zárt elméletet épít fel az ilyesfajta megállapításokra, de visszahangozza őket Salamon Ferenc 1858-as Petőfi-bírálatá is. Az eszményítés emberszemléletén sem jutottak túl a 70-es évek epikusai. Hangoztatták az autonóm lélek szerepét az anyagi erőkkal, a környezet behatásaival szemben. Beöthy a „természetvizsgálók elbizakodott tudományát” emlegeti a Kálóczy Bélá-ban; Arany László a belső lelki-eszmei impulzusok fontosságát bizonyítja a „kevély anyaghívó”-nek; a materializmusra rábukkant Darvady Zoltánban (Álmok álmodója) is a sztoikus, öreg pap példázata tudatosítja, hogy mindennél többet nyert, bár mindent elveszített. Éppúgy szemben álltak tehát a modernebb, anyagelvűség felé hajló emberszemlélettel, mint Arany vagy Gyulai az 50-es, 60-as években.

Tisztázatlan ma még, hogy melyek az előremutató vonásaik, milyen elemekkel kapcsolódnak a századvég új irodalmához? Meg-

figyelhető, hogy különböző rétegek keverednek bennük, különböző lehetőségeket hordoznak magukban. Legfontosabbak azok, amelyek a realizmus felé mutatnak. Az írói élmény, az illúziótlanodás szükségszerű következménye, hogy az íróegyénségek kikopnak az eszményítés erkölcsi szemléletéből, különösen az autonóm, metafizikus erkölcsi világrend illúziójából. Jellemeik határozott társadalmi profilt kapnak, s széles társadalmi-történelmi körkép bontakozik ki körülöttük (l. A délibábok hőse, Kálóczy Béla). Gazdagon jellemzik az egyén és a környezet viszonyát s e kapcsolatból adódó konfliktusokat, bár tartózkodnak a Taine-féle környezeti meghatározottság olyan felfogásától, amely Toldy István Anatole-jában jelentkezik. Prózáink fejlődésében az is fontos, hogy töreksszenek a modern és elmélyültebb lélekrajzra, hogy új típusokat, új helyzeteket ábrázolnak. Bizonyára nemcsak a tehetség teljesítménye, hogy e törekvések *verses formában* hoztak létre hibátlan realista alkotást. Utalunk kell még egy lehetőségre: a korélményből fakadó írói hangoltság erős érzelmi teitettőségű én-regényt teremt; a líra átszövi az epikumot, s olyan zenei jeleget ad a stílusnak, amely Krúdyt juttatja eszünkbe. Asbóth *Álmok álmodója*-ra gondolunk; stílusának zeneiségét Németh G. Béla elemezte egyik korábbi tanulmányában. Csak éppen utalunk rá, hogy Arany László írásmódjában is említ olyan mozzanatokat, amelyek Komjáthyval rokoníthatók.

A Magyar Klasszikusok Arany László-kötete újból ráirányította figyelmünket irodalmunk arra a jelenségre, amely először tükröztette a kiegyezés lehangoló következményeit. A bevezető tanulmány megnyugtatóan tisztázta a költői életmű belső összefüggéseit; színvonalas elemzésekkel tárta fel a szépirodalom esztétikai értékeit, tanulmányainak, esszéinek eszmevilágát és történelmi szerepét. E korszak kutatója talál még bőven tenni-valót, hiszen a viszonylag kis terjedelmű szintézis nem térhetett ki mindenre, ám eredményei szilárdak, s túlmutatnak önmagukon: arra ösztönöznek, hogy mielőbb kezdjük meg az irodalmi dezilluzionizmus problémáinak megoldását.

Kovács Kálmán

KOLOZSVÁRI GRANDPIERRE EMIL: LEGENDÁK NYOMÁBAN

Tanulmányok. Bp. 1959. Szépirodalmi K. 380 l.

A könyv megjelenésekor fölkavart kedélyek megnyugodtak, a szenvedélyes viták heve kihunyott. Az író nem panaszkodhatott, a kritikusok, a bírálók az ő hangvételére hangszereltek. Ám éppen az izgatottság okozta, hogy néhány problémát elhanyagol-

tak, a könyv némely értékét és némely hibáját nem mérlegették, olyan tanulságokról feledkeztek meg, amelyek nem is elsősorban az író, hanem a magyar irodalomtudomány hasznát szolgálhatnak.

Kolozsvári Grandpierre tanulmányainak

élető eleme a polémia. Nemcsak a *Legendák nyomában* című izgalmas írása, hanem még a higgadtabb, értékelő esszéi, portrék is egy képzeletbeli polémia születtek. Az író meglehetősen egyedül futotta be pályáját, nem tartozott hosszabb ideig egyetlen irodalmi körhöz sem, és ez minálunk föltétlenül előnytelen állapotnak számított. Ami megbecsülést, elismerést kapott, az kizárólag írásművészetének szólt, bárhonnan jött is.

Polémikus szenvedéllyel írott írásaiban olykor-olykor azonban minden jó szándék és igaz kiindulópont ellenére is téves következtetésekhez jutott, túllőtt a célon. Kolozsvári bátran a fejére idézi a megsértett szellemek és fölzigatott szellemi körök haragját. Belevág a műfordítások elosztásának mérges tövisekkel teli szövevényeibe Racine-Pilinszky kapcsán, nem éppen hízogón nyilatkozik Szabó Dezsőről, Tolnai Lajosról, Osvátról, a Nyugatról és Babitsról sem, egyszerűen túlságosan sok érdekkört izgatott maga ellen. És védelmére igen keveset tud fölhozni: „én a szüntelen szereplés, előszobázás, udvarlás, összekötetékérés és barátságápolás helyett a munkát választottam. Mindig sokat dolgoztam, más mentésem nincs” — írja. A nagy perben pedig, amit az író a saját nyakába zúdított, nem okos dolog vérig sértegetni az ügyészt, a védőügyvédet, sőt a hallgatóságot is. A bíróról nem is beszélve. Illetve az irodalomtörténetészekről. Mert ők is megkapták a magukét. A nekik szóló bírálatot is summázta Grandpierre. „Itt kapcsolódik be az irodalmi életbe két jelentős mozzanat, a hírvén tehetetlenségi ereje, valamint a filozopterek tekintélytisztelete s képtelensége az önálló gondolkodásra.” Ebben sok az igazság ám minden általánosítás hamisítás is egyben, és Kolozsvári nem kis mértékben hamisít. Megfelelkezik arról, hogyha még nem is elég, de egy és más megváltozott irodalomtörténeti írásunkban az elmúlt évtizedben. Ha a legendák elleni küzdelem még nem is vált nyilvánvalóvá, ma már a legendák nehezebben születnek, kevesebb a hízoljuk, és a régi legendákat is kikezdte már a szóbeszéd, legalább az irodalmi berkekben. És amiről ma beszélnek, arról már holnap írnak is.

Ehhez a nagy irodalomtörténeti munkához ez a könyv bátorítás és intelem is egyben. Bátorítás, mert sürget, izgat, agítál. Olyasmint ír le, amit eddig csak gondolni merésztünk esetleg. Még ha olykor rossz irányban vágja is a csapást, mégis az utánaajóvőknek teremtsélesebb tisztást, hogy onnan nagyobb mozdulattal vágassanak a helyes irányba.

De intelem is a könyv. Intelem azért, hogy a legendák eljövendő szétbukkasztói a könyvbéli szubjektív módszerekkel kevés eredményt érnek majd el. A sokat szidott filozói kukacosság, gúnyolai pontosság, fontoskodásnak tartott filológiai következetesség

nem mellőzhető ebben a munkában. Mert Kolozsvári Grandpierre nem ott hibázott, hogy kikezdte az áltekingtélyeket, hanem ott, hogy nem a legérzékenyebb pontjukon sebezte meg őket, vagy éppen nem áltekingtélyeknek rontott neki.

Engedjék meg nekem, hogy e vonatkozásban csak egyetlen kérdéssel, a Karinthy kérdéssel foglalkozzam. Legendának is, irodalomtörténetnek is vaskos probléma.

Volt egy időszak, amikor Karinthy Frigyes persona non grata volt irodalmunkban. Erről tanúskodik a bibliográfia, amely szinte egyetlen megjelent Karinthy könyvet, vagy Karinthyról szóló írást nem tud fölmutatni az ötvenes évek elején. E korszak után az első nagyobb igényű válogatáshoz Kolozsvári Grandpierre Emil írt előszót és Karinthy életművének szinte egyetlen értékéül humorát ismerte el csupán. A tanulmány kétharmad részében pedig azt bizonygatta, hogy rossz filozófusnak, rossz társadalombírónak (hogy társadalmi érdekű szatírát alig írt), hogy fantaszitkuma öncélú stb. Annál kevesebbet szolt Karinthy természettudományos érdeklődéséről, ennek szerepéről műveiben, humorában, humanizmusáról, antifaszista kiállásáról, harmincas években írott műveinek antikapitalista beállítottságáról, írásaiban megnyilatkozó racionalizmusáról. Tehát úgy szólván semmiről nem írt, ami a humor mellett Karinthy műveinek sajátja.

Legendát vélt oszlatni, midőn Karinthy filozófiájának másodlagosságát, következetlenségét bizonyította. Az *Egyén és társadalom* cím alatti fejezetben idézeteket írt egymás mellé, mondván, Karinthyt nem lehet komolyan venni, mert egymásnak ellentmondó ítéleteket írt le, és inkább a paradoxonokat kedvelte, mintsem az igazságot. Különösen súlyosak vádjai, amelyeket Karinthynek egyik legszebb írói korszakáról, az első világháború alatt írott műveiről mond. Csakhogy módszere esszéisztikus, az időrendet és főleg Karinthy emberi-írói fejlődését nem veszi figyelembe. Az író kijelentéseit meglehetősen önkényesen veti össze. Különösen az említett időszakban, Karinthy szinte hónapról hónapra változott, fejlődött. A tragikus események, a háború kegyetlensége arra készítették, hogy szembeforduljon polgári humanista nézeteivel — és ha rövid időre is, a forradalmat tekintse a háborúból kivezető egyetlen útnak. Ha Grandpierre azt fejtette volna ki, hogy Karinthy mindvégig polgár maradt, még akkor is, amikor a kapitalizmus csődjéről írt, hogy a XVIII. századi polgári racionalizmus szemszögéből igyekezett megbírálni a XX. század imperializmusát, akkor megoldhatta volna Karinthy „ellentmondásait”. Ebben az esetben az író ellentmondásai, paradoxonjai nem világnézeti komolytalanságát jelezték volna Grandpierre számára,

hanem éppen belső vívódásait, töprengéseit — és végső soron a polgári világnézet csapdáiban önmagát marcangoló, onnan kiszabadulni nem tudó, vagy nem akaró író.

Karinthyval szemben való elfogultságáról tanúskodik az is, amit fantasztkumáról mond. „Tiszta fantasztkumó ez, amint ahogy Karinthy legritkább esetben gondolarra, hogy a fantasztkumót eszközül alkalmazza valaminek a kifejezésére. Kardos László hosszasan fejtegeti ennek ellenkezőjét, de bizonyításnak még a kísérletétől is tartózkodik.”

Nos, amit Kardos László szemére vet, ő abban sokszorososan ludas. Grandpierre ugyanis nemcsak kerüli a bizonyítást, hanem elhallgatja, meghamisítja az önként adódó bizonyítékokat is. Az *Utazás Faramidoban* fantasztkumának társadalmi vonatkozásait már Kosztolányi is észrevette annakidején, és senki előtt sem kétséges, hogy a szolaszik birodalma fordított tükre az európai társadalmaknak, a háborúzó emberiségnek. A géplények világába belepottyant Gulliver éli tovább a maga földi konvenciókkal terhes életét, és ebben a világban, ennek új törvényei között derül ki a földi társadalom erkölcsének, szokásrendjének talmisága. Még fokozottabban így van ez a *Capilláriában*. De a *Legenda az ezerarcú lélekről*, a *Büvös szék*, sőt a *Holnap reggel* fantasztkuma is a társadalmi mondanivaló szatirikus kifejtését szolgálja. A *Mennyei riport* című regénye, a *Propaganda a Bellit vagy a büvös könyvek*, a *párbaj a XXV. században*, az *Egy ember*, aki minusz és egy sor más karcolata is a 30-as évek idejéről, szociális tartalmú, szatirikus célzatú fantasztkumáról tanúskodik.

Valószínűleg az téveszti meg, hogy a fantasztkikus világ bemutatása rendkívül részletes, aprólékosan *realista*, sőt *naturalista* pontosságú. Ez a részletező módszer azonban a valószerűség fokozását hivatott szolgálni. Mert minél *valószerűbb* a *fantasztkikus* világ, amelybe Gulliver a maga földről hozott mehanizmusaival belekerül, annál élesebb kontraszt keletkezik, és annyival hitelesebb lesz a szatirikus bírálat. Gondoljunk arra, hogy Swift, Welles vagy Čapek milyen részletesen elemzi a törpék életét, az időgépet vagy a szalamandrák életmódját, pedig nyilvánvalóan nem ez volt írásaiknak a célja, értelme.

A fantasztkikus eszközökkel operáló szatirikus műnek különösen nagy a *valószerűség-igénye*, mert enélkül a bírálat érdemben nem bontakozhat ki. Karinthy írói tudatosságára jellemző, hogy Swift regényeinek éppen ezt a tulajdonságát dicséri:

„Meg kell azt gondolni, másképp hitetlenül hangzik, hogy ötven éven át komoly viták folytak arról, hogy Gulliver éppúgy élő személy, mint Robinson Crusoe, és a hüvelykujj nagyságú emberkéek éppúgy létező lények, mint az óriások, sőt expedíciót kell küldeni, hogy felkeressük őket. Hihetetlenül hangzik, de aki elolvassa Gullivert, megérti majd a kábulatot. Gullivert lehetetlen majd egy emberi agy szülőltének tekinteni: seborvos ő, aki ekkor meg ekkor született, ekkor meg ekkor hajóra szállt, erre és erre járt, a széleség és a hosszúság ezen és ezen a pontján szenvedett hajótörést. A naturalizmusnak valami megfajthetetlen gyerekes és egyben ezeréves ravaszágon edzett, első percben szinte mániákus módszere ez.”

Kolozsvári Grandpierre szubjektív ítéleteinek nemcsak írói egyénisége az eredője. Sokkal inkább szemléletének az a része, amelyben rokon Karinthyval. Amiben elmarasztalja, abban ő is hibás. A XVIII. századi polgári racionalizmus szkepszise, maró iróniája pozitív töltésű volt, még sok tekintetben a két világháború közötti időszakban is. Pedig már Karinthy is nehezen igazodott el ennek a két évszázados elméletnek a segítségével, kora valóságában. Azóta ez az elmélet, ez a világnézet még anakronisztikusabb lett, még inkább távol került a kort jellemző legmodernebb szemlélettől, és így valamikor hathatós szkepszise elvesztette jó értelmű hatékonyságát. A hibák kipellengérezésében bizonytalanná vált, és a sok helyes találat mellett iróniája eleven húsa is belemart.

Ezzel nem akarjuk kétségbevonni a kötet jónéhány valóban kitűnő tanulmányának értékét. Csak éppen utalunk rájuk: Az *egzisztencialista regényre* vagy a Babits tanulmányokra, vagy az *Anatole France* tanulmányokra, amelyekben nemcsak a szubjektív indulat mérséklődött, hanem az említett világnézeti körletet is sikerült helyell-közzel túllépnie.

Kolozsvári Grandpierre Emil módszereit tehát nem minden vonatkozásban követhetjük, ha a legendák nyomában kívánunk járni. Ez a módszer ugyanis a régi legendák helyére újakat szül. Példát vehetünk tőle az áltekin-télyek elleni bátor nekiveselkedésből, magasfokú íráskultúrájából, szenvedélyességéből, mindezt azonban „filoszi” megfontoltsággal, az adatok tiszteltben tartásával párosítva. És ebből a párosításból, ha avatott kéz alkotja, igazi irodalomtörténet —, ha úgy tetszik irodalomkritika születhetik.

Szalay Károly

DOLGOZATOK A MAGYAR IRODALMI NYELV ÉS STÍLUS TÖRTÉNETÉBŐL

Szerkesztette: Pais Dezső. Írták: Benkő Loránd, T. Lovas Rózsa, Németh G. Béla, Ruzsiczky Éva, Szilágyi Ferenc, Tompa József, Trócsányi Zoltán. Bp. 1960. Akadémiai K. 291 l.

A II. Nyelvkongresszus (Szeged, 1952. nov.) óta egyre-másra látnak napvilágot olyan közlemények: tanulmányok, gyűjteményes kötetek, cikkek, elemzések, melyek a nyelv- vagy az irodalomtudomány felől megközelítve igyekeznek az irodalmi nyelv és stílus kérdéseinek sok ága-bogát elvi, elméleti vagy történeti síkon tisztázni, esetleg csak egy-egy szempontból megvilágítani, vagy egy-egy adalékkal, szemponttal a kérdések tisztázásához hozzájárulni. Minden ilyen törekvést örömmel kell üdvözlőnk, még ha egy-egy részletben vagy akár az elvi kiindulás alapjaiban nem értünk is vele egyet, hiszen minden ilyen közlemény — ha nem több — egy szegecs ahhoz a hidhoz, melyet előbb-utóbb meg kell építenünk irodalom- és nyelvtudomány, illetőleg irodalomtörténet s nyelvtörténet, irodalomesztétika és nyelvésztétika, korizálás, korstílus és korabeli nyelv, irodalmi formák és nyelvi formák között.

Az említett mozzanatok egysége mindenek előtt az irodalmi stílus és nyelv fogalmában s tényében tükröződik és realizálódik. A kötet munkatárs gárdája (elsősorban pedig a szerkesztő Pais Dezső) régóta ismert az irodalmi és írói nyelv vagy a stílus problémái iránti érdeklődéséről, e téren mutatott hozzáértéséről, gazdag anyagismeretéről, termékeny szempontjairól. Mostani formájában a kötet, összehasonlításában, kissé az esetlegesség, ötletszerűség jegyét viseli magán. Egy közös célra összpontosított, egybehangolt elvi-módszertani szemlélet bizonyára csak használt volna a kötetnek. Használt volna például, ha az egyik szerző tud a másik eredményeiről álláspontjáról (csak egyetlen példaként megemlítem, hogy a cikkek egy része csak idézőjelben hajlandó „népnyelv”-ről beszélni, másik része — úgy látszik — valószínűleg létező nyelvtípusnak fogja fel). Ezért szinte megoldhatatlan feladat a kötet *egészéről* érdemleges megjegyzéseket tenni, s ezért fogjuk alább külön ismertetni az egyes tanulmányokat. Itt bevezetőben — elkerülhetetlenül általánosságban — csak annyit jegyzünk meg, hogy mindegyik cikk ad hasznosat, elgondolkoztatót, sokszor eddig mellőzött, (fel) nem ismert vagy egybe nem foglalt újat az irodalomtörténet számára is, legtöbbször pedig határozottan számolni kell az illető kor, író, irány kutatójának.

A kötet egyébként hét — illetőleg Pais Dezső nagyon is alapvető bevezetésével együtt nyolc — dolgozatot tartalmaz „a magyar irodalmi nyelv és stílus történetéből”. E megjelölésben, szerintem, az „és” a leg-

fontosabb és legproblematisabb: fontos, mert jelzi a két diszciplína — irodalmi nyelv: (nyelvi) stílus — szoros kapcsolatát, akár elválaszthatatlanságát is, és problematikus, mert fenntartja ugyan a kettő különbségét, de adós marad a különbség, illetőleg a kettő egymáshoz való viszonyának tisztázásával. Pais Dezső bevezetésében elsősorban az *irodalmi nyelv* fogalmára és kialakulásának történeti folyamataira vonatkozó eddigi (elsősorban az ő szegedi előadásán alapuló) ismereteinket gazdagítja néhány új szemponttal, az újabb eredményeknek az eddigi képbe való beillesztésével — vagy elhárításával. Számunkra különösen ott válik érdekfeszítővé ez a bevezető, amikor Pais Mészöly Gedeonnak az irodalmi nyelv és írói nyelv (mint a nyelvnek bizonyos költői szintű formája), illetve a stílus azonosságát valló elméletével polemizál. Mészölynek esztétikai-művészi fogantatású felfogásával szemben Pais továbbra is kitart az irodalmi nyelvnek nyelvtudományi értelmezése mellett. Eszerint az irodalmi nyelvnek elsősorban — normatív jelleggel és nyelvi eszményként — a táji, műveltségi stb. változatok fölé emelkedő „bizonyos lényeges elemekben való egység... főjellemezője” (11). Az egység szempontjának hangsúlyozása természetesen indokolt, csak az a kérdés: ki mit tart „lényeges elem”-nek, illetőleg az egység kritériumának. Az esztétikai-művészeti (stilisztikai) felfogás már az irodalmiság egész korai korszakában is képes — vagy hajlamos — felfedezni az ő értelmezésében vett irodalmi nyelvben bizonyos egységes jelleget, a nyelvtudományi felfogás viszont joggal hivatkozik a helyesírási, hang és- alaktani különbségekre, a nyelvjárási jelenségek meglétére... A vita Pais Dezső komoly érvei ellenére sem tekinthető lezártnak, különösen sokoldalúan meg kell még vizsgálni az egység kérdését olyan nyelvekben, melyekben a nyelvjárási különbségek sohasem léptek túl a kölcsönös megértés fokát, melyekben az írásos alkotások minden korban az egész nyelvközösség számára érthetőek (vagy érthetetlenek) voltak, azaz amelyekben „bizonyos lényeges elemekben való egység” az írásban is, a beszédben is — úgy látszik — megvolt. Igaz viszont az, amit Pais ezzel kapcsolatban megállapít: hogy ti. még egy viszonylag széles körre kiterjedő nyelvi egységgel (pl. a XVII. században) sem jön létre az irodalmi nyelv, mert nem tölti be annak funkcióját: nem nyelvi eszmény, norma... Am egy másik oldalról is joggal vetődik fel a kérdés: ezt kívánva, nem a nem-

zeti irodalmi nyelv funkcióját kérjük-e számon a XVII. század irodalmi nyelvtől?

Az egyes tanulmányok: Trócsányi Zoltán *Irók egyéni nyelve a XVII–XVIII. században* címmel azt mutatja ki, hogy Geleji Katona István, Balog György és András Sámuel bizonyos nyelv-sajátság (e-zés, ő-zés, i-zés) terén nem azt a képet mutatja, melyet a szerzők származási helyének nyelvjárása alapján, sőt a már kialakult (vagy kialakulóban levő) dunántúli-katolikus-nyugati, illetőleg keleti-erdélyi-református nyelvi norma alapján váránk, hanem sajátos, egyéni képet tapasztalunk. Csak sajnálhatjuk hogy a szerző a felmerülő és igen érdekesnek ígérkező stílári problémákat „külön fejezetbe” utalja, azaz ezúttal nem tér ki rájuk.

Benkő Loránd cikke (*Táji nyelvtípusok szemlélete a XVIII. század második felében*) kivonata, illetőleg részlete egy nagyobb tanulmánynak. A szerző azt vizsgálja, hogy „a XVIII. század második felében (1751–1800), milyen vélemények alakultak ki a magyar táji nyelvtípusok helyzetét, szerepét illetően” (46). E vonatkozásban ezt a kort senki Benkőnél jobban nem ismeri, adatai, idézetei a nyilatkozatok igen széles körét ölelik fel. Szívesen láttuk volna, ha e rendkívül értékes anyag csoportosításában jobban érvényesül a történeti, fejlődési (tehát magyarázó) szempont, ha a tények, álláspontok értelmezésében a szerző kevésbé lett volna tartózkodó, ha a befejező összefoglalást nem utasítja el magától azzal a kisértékkel, hogy „a XVIII. század második felében (1751–1800), milyen vélemények alakultak ki a magyar táji nyelvtípusok helyzetét, szerepét illetően” (46). E vonatkozásban ezt a kort senki Benkőnél jobban nem ismeri, adatai, idézetei a nyilatkozatok igen széles körét ölelik fel. Szívesen láttuk volna, ha e rendkívül értékes anyag csoportosításában jobban érvényesül a történeti, fejlődési (tehát magyarázó) szempont, ha a tények, álláspontok értelmezésében a szerző kevésbé lett volna tartózkodó, ha a befejező összefoglalást nem utasítja el magától azzal a kisértékkel, hogy „a XVIII. század második felében (1751–1800), milyen vélemények alakultak ki a magyar táji nyelvtípusok helyzetét, szerepét illetően” (46). Úgy vélem: előfordult már az az eset is, hogy valaki értelmesen írt, s ennek ellenére összefoglalta mondanivalóját, például a kötet valamennyi többi szerzője is.

A gyűjtemény egyik legkitűnőbb tanulmánya Szilágyi Ferencé (*Csokonai költői szókincséről*). A szerző szerencsés egy ségben tudja látni az irodalmi s a költői nyelvvel, stilisztikai és irodalomtörténeti komplex problémáit. E tanulmányában azt vizsgálja: „mi volt Csokonai költői nyelvének viszonya korának nyelvi rétegeihez: azaz milyen szavakat emelt költészetébe a kor társalgási nyelvéből, a tudomány műszókincséből, a régi nyelvből és nyelvújításokból” (70). E lát- szólag szürke lexikológiai feladat megvalósítása során azonban életszerűen és melegen áruklodóvá válnak a szavak: áruklodnak (mert Szilágyi Ferenc megszólaltatja őket) a korabeli természettudományos világkép- ről, a társadalmi, kulturális valóságról, és persze Csokonainak ezekhez, meg kortársai- hoz, elődeihez és utódaihoz való viszonyáról. Szemünk láttára bontakozik ki szókincséből Csokonai, a „tudós” költő (nem „doctus”,

inkább „scientificus”), „a minden újat rö- g- tön magába fogó és költészetébe foglaló lángelme”, aki „nagy művésze annak is, hogy . . . szóképeket, hasonlatokat rögtönzős- sön a valóság újonnan felfedezett elemeivel” (185). Amikor Csokonai honfoglalási eposzához — igen komoly történeti stúdiumok alapján — szavakat elevenít fel a múltból, az epikai hitel igényének felvilágosodás-korabeli for- májával találjuk magunkat szemben. Mel- lőzve most Szilágyi sok-sok élesszemű meg- jegyzését, végezetül még csak azt idézzük, hogy Csokonai „poétai bátorsága nem annyira új szavak alkotásában nyilatkozott, mint inkább az irodalomban addig ismeretlen szavak merész használatában” (113).

Előfordul persze, hogy a szerző olykor talán eltúlozza vagy a mai irodalmi nyelvi norma szemzőgéből nézi egyes szavak stilisztikai funkcióját (ti. lehetett akkor egy-egy szó egyszerűen fogalmi szükségtelen is, mint erre maga Csokonai is utal. Kleist-fordítás Elő- beszédében). Lehetne vitázni arról is, hogy Csokonainak a szókészlet teljessége iránti szenvedélye a „lángelme” megnyilatkozása-e (130), vagy inkább a nyelv felé is a felvilá- gosodás természettudományos igényével for- duló megatartás következménye (hiszen vannak művészi mérlegeléssel válogató láng- elmék is): Csokonait minden szó érdekli, min- degyiket ismerni akarja, mint a növény- világot, a maga tarkabarka teljességében . . . Ilyen és ehhez hasonló megjegyzések azonban mit se vonnak le Szilágyi Ferenc munkájá- nak értékéből. A szerzőnek igazán kár szerény- kednie munkájának filológiai „aprómunka” jellege miatt: a nyelvi-stilisztikai vizsgálódás minden aprómunka — vagy nem munka. És „talán” nélkül, affirmative elmondhatjuk a szerzővel: „A nyelvészeti eredményeken túl talán sikerült egyben-másban irodalom- tudományt is szolgálnunk” (130).

Ruzsiczky Éva *Kazinczy állásfoglalása az idegen szavak kérdésében*. A szerző Kazin- czy nyelvének, nyelvtudományi elveinek kitűnő ismerője, gazdag anyagot mutatja be: hogy lesz a fogság előtt szélsőségesen antipurista Kazinczy a fogság után egyre lelkesebb neológus. Ennek során Ruzsiczky nemcsak Kazinczy elvi nyilatkozatait sora- koztatja fel, hanem írói gyakorlatában is rá- mutat a 180 fokos fordulatra; különösen tanulságos ebből a szempontból a Bács- megyey (i) 1789-es és 1814-es változatának lelkiismeretes összetevése. Nem kéri el a szerző figyelmét, hogy milyen erős Kazin- czynál az idegen szavak s új szavak meg- ítélésében is a formai, hangesztétikai érdek. Ugyancsak figyelemre méltóak Ruzsiczky vizsgálódásai „az idegen szavak stílusbeli felhasználása” terén: látjuk, hogy Kazinczy esetében az idegen szó csak részben fogalmi, jórészt műfaji szükség. Szerinte a tudományos

munkákban és a „szebb társalgások nyelvén írt” munkákban, elsősorban az életet tükröző románban nincs helye a purizmusnak, hiszen az idegen a szavak valóságos társalgás tónusára jellemzők, azaz: nyelvi-lélektani hitelek. Kazinczy később is igen tudatosan változtatja meg a beszéltetésnek a beszélő jelleméhez alkalmazott nyelvi anyagát. Ruzsiczky Éva finom megfigyelései sokszor Kazinczy nyelvi műhelyének legbensőbb titkait világítják meg, például az olyan megállapításban, hogy Kazinczy „főleg korábbi fordításainak átdolgozása során kerül az idegen szavakat, olyankor, amikor kevésbé jut szóhoz spontán alkotó kedve, inkább kínosan aprólékoskodó, simítgató hajlama érvényesül” (164). Általában dolgozata nemcsak adatokat, hanem sok stilisztikai és irodalomtörténeti tanulságot is rejt magában. „Rejt” valóban, mert a szerző indokolatlan szerénységből igen óvatos e tanulságok kifejtésében, még a kritikát is elhárítja magától. Ezért aztán egyszer szüksézáru ott, ahol pedig volna mondanivalója (például a pálfordulás magyarázatában), mások — talán mestere példájára — túlságosan következetesnek látja azt, ami tele van ellentmondással (például Kazinczy egész fogság utáni nyelvi magatartását).

T. Lovas Rózsa kiváló stíluselmző képességeit ezúttal „A Bánk-bán költői képe”-in próbálja ki. A „költői kép” a szerző felfogásában nem az egyszerű metafora, hanem a kifejtett, több mozzanatra tagolt, jelenetté, olykor már tablóvá, helyzetté, esetleg vízióvá tágitott, több mondaton át továbbélő kép-forma. Ilyet — a dolgozat végén adott, igen tanulságos statisztika szerint — 58-at talált a szerző a tragédiában. T. Lovas Rózsára mindig jellemző, hogy egyszerű az adott stilisztikai jelenséget nem elszigetelten, hanem az író egyéniségével, képzeletalkatával, a tartalmi mondanivalóval, a műben betöltött funkciójával szoros kapcsolatban vizsgálja, másrészt hogy erős szemantikai, lélektani, alkotástechnikai érdeklődésének megfelelően a jelenséget „létrejöttének mozzanatait követve” (175) vizsgálja. De túllép az éppen adott iron, művön is, és nem fukarkodik a műfajjal, a korabeli nyelvvállalattal és ízléssel kapcsolatos összefüggésekkel szem.

A szerző felvonásról felvonásra, jelenetről jelenetre haladva mutatja be, magyarázza és értelmezi a Bánk-bán költői képeit, s a műben teljesített funkció (drámai tömörítés, sűrítés, jellemzés stb.) kapcsán vonja le az általánosabb tanulságokat. Ilyenek például: hogy a költői képek elemzése is igazolja Katona fukar ökonómiáját, erősen képszerű megjelenítő erejét, hogy a Bánk-bánban megvan mind a realista, mind a romantikus képalkotó eljárás, de uralkodó az előbbi. Igen érdekes annak érzékeltetése, hogy a kétféle képjelleg (meg a képek előfordulása) hogyan

idomul a szereplők jelleméhez és a tragédia kifejlődéséhez. Pusztán a képek alapján megállapítja szerző, hogy Katona Bánkot „romantikus hősnék szánta” (222), mások Petur stílusát ilyen érzékletesen állítja elénk: „örökké tele van le nem fékezett indulattal, szavainak érzelmi hőfoka rendszeren magasabb, mint a környezetéé, ez az indulati teljetttség azonban nem a romantika, hanem a realizmus kifejezési formáiban jelentkezik” (180), ugyanakkor Biberachra „a stílus keresetlensége, szinte pongyola hányavetisége” jellemző (194—195). A kép a dísz hiányának funkcióját viszont (a IV. és V. felvonásban) így fejti fel: Bánk és Gertrudis nagy jelenetében „az indulat nem magyarul részletezve, hanem kemény, célba siető mondatokkal üt”, „Katona írói eszköze itt éppen az eszköztelenség, a teljes egyszerűség”. Az V. felvonásban „mintha az író figyelmét már alig kötne le a stílári eszközök, csupán” a cslekmény tragikus sodra vezetné tollát” (224).

Persze, akinek sok a mondanivalója, nagy felületet nyújt az ellenvetés lehetőségeire is. Ilyen ellenvetésem van legelső sorban a realizmusnak itt adott definíciójával szemben: „Egy író realizmusának, az irodalmi ábrázolás valószínűségének véleményem szerint az a legfőbb kritériuma, hogy az író fantáziája milyen mértékben tud plasztikus, az anyagi valóság igényével megjelenő képeket alkotni” (173), ez a realizmust, mint ábrázolási, tükrözési módszert a nyelvi és stílári realizmussal (helyesebben: konkretizmussal) helyettesíti. Azután: a képek osztályozásában kissé szűk keret a meglehetősen immanensen felfogott „realista” és „romantikus” kategória (bár történik utalás a klasszicizáló, meg a rokokó és szentimentális fogantatású képekre is). Úgy érzem: túlságos lett volna egyrészt ezeket a kategóriákat korabeli jellegükben tekinteni (mondjuk: a lovagi rém-drámák felé is vetni egy pillantást), másrészt egyéb polarizáló irányokat is erősebben számba venni (mint például a német polgári drámák „érzékenységet”, rikitó képalkotását). És legvégül: T. Lovas Rózsát a Bánk-bán iránti — persze jogos — lelkesedése arra csábítja, hogy Katona nyelvi — illetőleg itt: képalkotó — művészetét a valóságosnál könnyedebbnek, spontánabbnak, a nyelvi jellemzést majd minden tekintetben következetesnek, hibátlanak, harmónikusnak tűntesse fel. Minden ellentmondó jelenségre talál — nem is mentséget: magyarázatot, Arany-nyal, Gyulaival szemben. Pedig hát nem „szégyen az,” ha Katona egyik-másik képe inkább tükrözi a forrongást, a keresést, mint a rátalálást. Nyelvi fejlődésünknek ezen a vízvonalstóján, amikor a Bánk-bán született, amikor a régi magyar nyelv már nem alkalmas ilyen tartalmak hordozására, az új magyar írói-költői nyelv pedig az egyéni kezde-

ményezések cseppfolyós állapotában van, csoda lenne, ha egy író a forrógó nyelv-állapot stilisztikai lehetőségeit minden esetben kollektív érvénnyel volna képes megragadni...

Talán valamennyi tanulmány közül leg-szélesebb távlatok között mozog Németh G. Béla *A századvégi Nyelvőr-vitához* c. cikke. A tanulmány elsősorban Szarvas Gábor és Volf György új-orthológiájával foglalkozik, a szerző azonban a történetiség szálain haladva felfedi az előzményeket, kapcsolatba hozza ezt a szenvedélyes nyelvújítás-ellenességet a kor ultrakonzervatív feudális-patriarchális és kispolgári ideológiájával, majd rámutat ennek a nyelvi-irodalmi szemléletnek egészen a közelmúltig kiható kritikai és irodalom-politikai következményeire. Az előzménye-iből értjük meg, hogy az 1872-ben induló Nyelvőr kezdetben pozitív szerepet töltött be azzal, hogy a tudományos felkészültséggel lépett fel a nyelvünket 1850–1870 között (főleg a gazdasági, politikai, hivatali és tudományos nyelv terén) fenyegető elnémetesedés, még az ennek ellenhatására létrejövő dilettáns magyarító szenvedély ellen.

Ez a helyes nyelv-művelő gondolat azonban anakronisztikussá válik Szarvasék túlzásaiban, amikor a baj gyökerét keresve, a Nyelvőr gárdája a felvilágosodás és a reformkor nyelvújító munkájában véli azt felfedezni. Mire a fűrdővízzel a gyereket is kiöntve, visszamenőleg és radikálisan, „totálisan” meg akarják „tisztítani” a nyelvet, nem véve tudomásul, hogy a nyelvújítás eredményei-nek igen jelentős része az irodalmi és köz-nyelv élő elemévé vált, még kevésbé véve tudomásul, hogy a nyelvfejlődés — és benne a nyelvújítás is — állandó ható folyamat. A Nyelvőr eszménye nem a mozgékony, a polgári fejlődéshez idomult, az egyetemes nemzeti nyelv funkcióját betöltő, városi jellegű köznyelv, hanem egy egységesnek, változatlanul és változhatatlanul felfogott „népnyelv”. Ezt a népnyelvet, annak esetenként kétségkívül meglevő és értékes stílári fordulatait, eszközeit (képes szemléletes jellegét, anyagszerű érzékletességét, erőteljes konkrétságát, anekdotikus jellegét stb.) a szépirodalmi-költői nyelv örök és változhatatlan követelményeként állítják fel, s minden más nyelvi és stílusformát mint helytelent, romlottat, dekadent állítanak vele

szembe. Így vezetett az új-orthológia „a magyar klasszicizmus fogalmának felhigitására” (Horváth J.), pusztán nyelvi anyaggá, stilisztikai példatárrá süllyesztésére, miközben minden modern irányt kizárt az iskolák-ból, idegenkedést támasztott vele szemben. A szerző azonban nagyon helyesen, még előbbre lép: látja, hogy itt a nyelv és stílus kérdésein túlmenően a „romlott” várossal, „dekadens” kultúrával szemben egy „egészséges”, boldog” paraszti világ sugallata érvényesül.

Ha nem elég hangsúllyal is, a szerző utal a Nyelvőr és Szarvas Gáborék érdemeire, eredményeire is. Nemcsak a kérdések tisztázódása érdemük, hanem érdemünknek kell tekintenünk a szükségtelen és túlzó újítások meggátlását vagy kordába szorítását első-sorban a természettudományok nyelve terén. E kérdéssel a szerző aránylag keveset foglalkozik, de hiszen „Ez a dolgozat mindössze nyelv-művelő mozgalmunk félesiklás miben-létének s okainak megvilágításához kívánt hozzájárulni” (261). Véleményem szerint a munka több, mint „hozzájárulás”: mindenki számára gyümölcsöző olvasmány, aki a XIX. század második felének nyelvi-stilári kérdéseivel s ezeknek irodalmi, társadalmi hát-terével kíván megismerkedni.

Az irodalmi nyelv tanításában oly sok kitérő tanulmánnyal jeleskedő Tompa József ezúttal szűkebb érdeklődéssel szerepel (*Újabb „szépírói nyelvtanunk” egy érdekes alakulatáról. Az egén—égen viszony kérdései*). A nyelvtudomány, a történeti és leíró nyelvtan szempontjából bizonyosan jól hasznosítható az az elképesztően gazdag példaanyag, melyet a szerző a jelen, közelmúlt és régi nyelvből feltár. Számunkra itt elég néhány eredmény lerögzítése. Az például, hogy költőink az egén típus az egén helyett „puszta alakváltozat-ként, minden különösebb stílusérték nélkül, csak mint sajátos »versnyelvtani» lehetőséget alkalmazták, ha a vers zenei körülményei (rím, ritmus stb.) ezt javallták” (270). Tompa József mindenesetre nagy szolgálatot tenne a magyar szépírói nyelv-nek, ha alkalomadtán részletesebben is írna arról a bizonyos „szépírói nyelvtan-ról”, „versnyelvtanról,” melyhez itt egy adalékot közöl.

Martinkó András

*

A Marosvásárhelyi Sorok. Közzéteszi: Farczady Elek és Szabó T. Attila. Bukarest 1957. Akadémiai K. 50 l.

A marosvásárhelyi Bolyai Könyvtár egyik XIV. századi latin nyelvű kódexében Farczady Elek kisebb terjedelmű, összefüggő

magyar nyelvű szöveget, illetőleg glosszákat fedezett fel. E magyar bejegyzések — feltehetőleg — a XV. század első harmadából származnak, tehát aránylag nem késeiiek, ezért becsesnek mondhatók. E magyar nyelvű szöveget és glosszákat dolgozza fel, ismerteti Farczady Elek és Szabó T. Attila. A szöveg-

emléket, annak jelentőségét nem becsülik túl, érdemének megfelelően méltatják: „A szövegemlék 44, a glosszák 11 szavának összesen tehát 55, a XV. század elején és nem egy esetben először éppen szövegemlékünkben jelentkező magyar szónak a feltárása mégis csak nyelvtörténetünk valamelyes gyarapodását jelenti.”

Mind Farczády könyvészeti, illetve a kódexet és a szövegemléket ismertető fejtegetései, valamint Szabó T. Attila nyelvészeti tanulmánya pontos, alapos munka. Ehhez járul a nyelvemlék faksimiléje. S így egészében egy kiváló kis könyvet kapunk az újonnan felfedezett magyar nyelvemlékről. A könyv szép kiállítása a bukaresti akadémiai kiadót dicséri.

Gerézi Rabán

Verancsics Faustus Dictionariumának magyar szókészlete betűrendben, a latin értelmezésekkel. Készítette B. Simond Renée. Bp. 1959. Akadémiai K. 78 l.

A kiadás beleilleszkedik abba a tervszerű kutatómunkába, amely a közelmúltban megjelent publikációk alapján (Deme László: *A XVI. sz. végi nyelvi norma*; Papp László: *A XVI. sz. végi nyelvjárások*; uő: *Nyelvjárás és nyelvi norma XVI. századi dekájaink gyakorlatában*) a XVI. sz. végi magyar nyelv — előbb vagy utóbb — megírandó monográfikus áttekintését hivatott előkészíteni. B. Simond Renée munkája tehát nemcsak egy több nyelvű szójegyzék magyar—latin anyagát nyújtó kritikai kiadásként értékes, de *ebben az összefüggésben* időszerű és hasznos is.

Verancsics Faustus ma is mint afféle egy-könyvű *nyelvtudós* él a köztudatban, kit eleve csakis így lehet emlegetni, holott ez a tevékenysége közéleti (politikai, irodalmi és művelődéstörténeti jellegű) működésének csupán egyik oldala. Az újabb kutatások (1935) óta tudjuk ugyanis, hogy — valószínűleg Draskovich György példájára és sugallatára — Verancsics, ha szerény mértékben is, de részt vállalt a magyarországi rekatolizáció irodalmi előkészítéséből. Egyrészt Algerus Leodiensis 1584-es prágai kiadásának előszavában, másrészt 1595-ös, végül a két 1606-os emlékiratában impliciten benne foglaltatott már számos olyan elv, mely később Pázmány programjának fontos részeként bukkant fel.

Mind Ezeket természetesen nem azért említettük, mintha Verancsics életrajzát, pályafutásának — ha mégoly vázlatos — ismeretét, vagy esetleg bármiféle Verancsics-bibliográfiát, számon kérnénk B. Simond Renée következetesen nyelvészeti szempontú bevezetőjétől és apparátusától. Inkább csak tanulságul kívánjuk megállapítani, hogy

Verancsics Faustus igazi, teljes arcképének megrajzolása egyes tudományágak helyett ma már a nyelvtörténeti kutatók és az irodalomtörténészek közös feladata kell, hogy legyen, s ehhez a *Dictionarium* kiadása kétségkívül egy lépést jelent előre.

V. Kovács Sándor

Szigligeti Ede: Színművek. Válogatta, sajtó alá rendezte, az utószót és a jegyzeteket írta: Z. Szalai Sándor. Bp. 1960. Szépirodalmi K., 511 l.

A Szépirodalmi Kiadó régóta vajdó teremtést válogatja meg, amikor megjelenteti Szigligeti Ede színműveinek válogatott kötetét. Szigligeti kétségtelenül a magyar dráma és színháztörténet egyik legjelentősebb alakja. A Nemzeti Színház története elképzelhetetlen nélküle. Mint színész, titkár, majd mint rendező és dramaturg dolgozik, s ő az első polgári életet élő igazgatója a színháznak, aki nem származása és társadalmi összeköttetései révén, hanem tehetsége, szorgalma és munkája árán jutott erre a magas állásra.

Szinte példa nélkül álló írói termékenységevel biztos anyagi alapot nyújtó eredeti műsorrendet teremtett, s népszínműveivel a színpadon győzelemre vitte a népi nemzeti irányt. Reformkori történelmi drámáiban a nemzeti öntudatot ébreszti, fiatalkori népszínműveiben a jobbágykérdés megoldását sürgeti, 48-ban Rákóczi példájával lelkesíti, a bukás pillanatában a *Liliomfi* kedves történetével akarja a könnyeket letörölni. A Bach-rendszer idején sem fordul el 1848-tól, a legsikerültebb darabjaiban a szabadság és a demokrácia eszméit idézi. A kiegyezés után igaz, már távolabb él a társadalmi harcoktól, de a nagy társadalmi erők mozgására akkor is felfigyelt. Ő ábrázolja először irodalmunkban a munkás és a tőkés ellentétét.

A felszabadulás után több színházunk tűzte műsorra Pesten és vidéken Szigligeti egy-egy színművét, sőt a *Liliomfi*ből nagyszerű filmet készítettek. De könyvkiadásunk mostohán bánjt vele. Csaknem 15 évnek kellett eltelnie, míg Szigligeti drámái újra megjelentek. S könyvkiadásunk szeszélye úgy hozta, hogy most másfél év alatt a *Szökött katonát* a Magvető is (*Három reformkori dráma*, Magyar Könyvtár sorozat. Bp. Magvető Könyvkiadó, 1959.) és a Szépirodalmi is megjelentette mostani, Szigligeti Ede: *Színművek* c. kötetében.

A Szépirodalmi Kiadó Szigligeti kötete izléses, szép kiadásban, jó papíron jelent meg. A kötet válogatása (Z. Szalai Sándor munkája) gondos, valóban Szigligeti legjellemzőbb hat színműve került bele. Arról esetleg lehetne vitatkozni, hogy a teljesebb pályakép kedvéért talán meg lehetett volna találni a módját, hogy legjobb történelmi drámája, a *Gritti*,

és a szabadságharc emlékéit idéző *Halottak emléke* című társadalmi drámája belekerüljön a kötetbe. A színpadi hatás és az irodalmi érték, a költői gond egy darabjában sem érezhető annyira, mint a Grittiben. Nemcsak szerepeket írt benne, hanem igazi, sokoldalúan megrajzolt, élő jellemeket. A *Gritti* színvonalt nem tudta többé Szigligeti elérni a történelmi drámáiban, csak a *II. Rákóczi Ferenc fogságával* közelíti meg, de az is elsősorban nem dramaturgiai értékeinek, hanem annak köszönhető sikerét, hogy a közönség saját gondolatait és érzéseit hallotta viszhangozni a színpadról.

A *Halottak emléke* a magyar társadalmi dráma ragyogó lehetőségeit hordozza magában, sejteti, mivé fejlődhetett volna Szigligeti szerencsésebb társadalmi történelmi körülmények között.

Ha már a válogatásba nem kerülhetett be, Z. Szalai Sándor egyébként igényes utószavában feltétlenül részletesebben szólhatott volna a *Gritti*-ről, a *Halottak emlékéit* pedig meg sem említi. Pedig ez kulcs-darab, Szigligeti 67-es világnézetének hű tükörképe. Megmutatja ragaszkodását 48-hoz, de már látszik a kiábrándultság is, amely a haza sorsán változtatni úgy sem lehet tanulságot leszűrő drámájához, a *Straensee*hez vezet. Általában röviden intézi el Z. Szalai Szigligeti szabadságharc utáni korszakát, olyan fontos művekről, mint *A fény árnyai*, vagy *A sztrájk*, említést sem tesz.

A kötet értékét jelentősen emeli a gazdag és gondos jegyzet-szótár s színesebbé, élőbbé teszi a képanyag is. Különösen jó ötletnek bizonyult a felszabadulás utáni felújításokról készült fényképfelvételek közlése.

Osváth Béla

Ady Endre: A fekete lobogó. 2. módosított kiadás. A kötetet összeállította és a bevezető tanulmányt írta: Földessy Gyula és Király István. Bp. 1960. Kossuth K. 272 l.

A századforduló és a századelő erős nemzetközi és hazai antiklerikális harcainak dokumentuma ez az Ady-cikkgyűjtemény. Ady a magyar polgári radikalizmus legprogresszívebb szárnyán (a hibákban kevésbé, pozitívumaiban inkább osztozva) már fiatalon következő harcot folytatott a magyar klérus, a magyar feudalizmus szellemi támasza ellen.

Ezekben a cikkeken egyszerre jelentkezik Ady kétségbeesése a magyar haladás elmaradottsága fölött, istenhitének vívódása, a magyar társadalmi haladás osztálybázisának keresése, a nemzetiségi kérdés megoldatlanságának problémája. Ady érezte, hogy félfeudális elmaradottságunk egyik oka az egyház, amely minden rosszat összefog és terrortal üli meg az agyakat. Bizalommal, de nem

kétségek nélkül indul el a vörös lobogó felé, mely méltó és győző ellenfele a fekete lobogónak.

Bátran és vádlón írja meg: Magyarországon klerikális-feudális uralom van, ez az ország a „butaság országa”, ahol a zsidó-üldözés címén harcot folytatnak minden szabadgondolkodó ellen, ahol a parasztok egyházellenessége vallási türelmetlenséghez, sőt feudalizmus elleni lázadáshoz vezet.

Ezekben az írásokban sokkal egyértelműbben foglal állást az istenhit kérdésében, mint verseiben. A vallástörténeti produktumnak tekintti, mely véges. Még a deizmusra is haraggal gondol, gyűlöli minden felekezetiiséget, mely útját állja a „szegény emberlénynak”. A protestantizmus nemzeti, történeti értékét látja, de ezt az értéket már csak a múltra nézve tudja megbecsülni. Iróniával ír Prohászka modern katolicizmusáról és lelki bénaságnak tartja Adófphe Retté „megterését”. (A. R. többször „megtért”; 1911-ben Juhász Gyula is cikket írt az egyik „megteréséről”). Minden szellemi és testi nyomorúságnak okát a vallásban és az egyházban jelöli meg és „ezt nem lehet rejtegetni az elefantsonttoronyban”.

Igen érdekes, hogy néhány cikkben a sokkal később íródott versek motívumai jelennek meg: Pl. „Ide új hit, új erő, új munka kell”. . . (István király. *Nagyvárad Napló*, 1902. aug. 20. Vö. Fölszállott a páva. 1907.); „A világ nagy rostája ki fog lassan lassan hullajtani bennünket . . .” (Ideális örültek. *Nagyvárad Napló*, 1903. jan. 15. Vö. Az idők rostájában. 1913.); „Góg és Magóg népet ércapukkal zárták el, de Góg és Magóg népe legalább döngethette ezt az ércaput. A mi népünk ezt sem teheti.” (Bilek. *Nagyvárad Napló*, 1903. júl. 28. Vö. Góg és Magóg. 1907.) A Góg és Magóg motívum előkerülése Ady írásaiban tehát sokkal régiebb, mint a vers megjelenése. (Erről nem szól: Földessy: *Ady minden titkai*. 25–26. Sinor Dénes: It. 1957. 78–79. Scheiber Sándor: It. 1957. 372. sem.)

A jegyzetek néha túlmutatnak a kérdéses cikk tematikáján. Ilyen pl. a 135. sz. jegyzet, ahol a duk-duk motívum első megjelenését kommentálja (1908. márc.), értékeli az 1908. novemberi duk-duk-cikket is, az eddigi vélemények közül a legelfogadhatóbb módon. A szerkesztők nem időrendben, hanem problémakörök szerint közlik a cikkeket, azzal a megokolással, hogy „az olvasó minél áttekinthetőbb képet kápjön Ady Endre egyházi reakció-ellenes harcáról.” Véleményünk szerint az időrendi közlés jobban szolgálta volna ezt a célkitűzést. A problémakörökön belül sincs időrend, így azután zavaró például az olyan eset, hogy a 113. cikkben azt írja Ady: „Nyolc-kilenc hónappal ezelőtt proponáltam itt e lapban: állítsunk

szobrot Dózsa Györgynek.” — de csak a következő cikkben olvasható Ady szoborállításának prozódója. A jegyzet közölhette volna a cikke szignóját, ebből is érdekes következtetéseket lehetne levonni. A 26. sz. cikkben szereplő Gerő — Gerő Ármin váradírendőrőfkapitány. A 28. sz. cikk Hoványi-járól nem derül ki, hogy Gyula vagy Géza, akik testvérek voltak és egyi időben éltek Váradon. Hiányoljuk a névmutatót is, a jegyzetekben történő ide-oda utalások megnehezítik a keresést.

A kitűnő bevezető tanulmányban az 1959. kiadáshoz képest csak lényegtelen változtatások vannak.

A kötetnek rendkívül nagy politikai nevelőereje van. Ez is, mint minden Ady-válogatás, az Ady-kritikai kiadás szükségességét követeli.

Ilia Mihály

Szabó Lőrinc összegyűjtött versei. Az utószót írta: Sötér István. Bp. 1960. Magvető K. 1327 l.

Élete és műve csupa „szabálytalanság”. Líránk történetében, melynek elsőrendű ihletője volt mindig a nemzeti sors, nem volt még nagy költő, akit ily kevéssé érintettek volna korának „magyar” gondjai; kortársa a népieknek és József Attilának, de mintha más planetán élt volna, oly nyomtalanul múlt el költészete fölött ez a közös kortársi élmény, s végül a legsúlyosabb: hogy sodródott a fasizmus közelébe ez a nagy humánusmot őrző művész? S ami az életét illeti: a Lóci és Klári versek írója adja ki a hallgatás éveit után megrendítő emberi fájdalomában is költői diadalként „A huszonhatodik év”-et. Nem csoda hát, ha életműve körül oly szenvedélyesen lángoltak fel a viták a felszabadulás után: Szigeti József kérte számon először egy, a magyar líra 1947-es természetét elemző tanulmányában a „Tücsökzené”-nek a költő saját múltjával, tévedéseivel szembenéző s leszámoló strófáit. Szigeti egy szempontú (bár vitathatatlanul a költő útjának egyik nagy kérdését jelentő) s kissé goromba megfogalmazású cikke is közrejátszhatott Illyés Gyulának a kortárs és barát útját a céhbéliek biztonságával ismerő, de egyben túl igazoló, mindenáron megmagyarázni akaró művészi fogantatású esszéje létrejöttében, amely 1956-ban, Szabó válogatott versei élen jelent meg.

Sötér Istvánnak Szabó Lőrinc összegyűjtött verseit kísérő tanulmánya — ha közvetetten is — az irodalomtörténész igazságtévése is a költő életműve körül zajló vitákban: halála után az első kísérlet pályakepe megrajzolására. Sötér Szabó életművét „újabb irodalmunk egyik legnagyobb, leg-

jelentősebb teljesítményének” (1267. l.) látja s „lírájában a magyar értelmiség egy jelentős részének útját, válságait, kereséseit és drámáit” (1256. l.) ismeri fel. Értelmiségi proletár volt életformájában Szabó Lőrinc. Érthető, hogy Sötér elemzésében előtérbe állítja Szabó fiatalkori líráját, a 20-as évek termését, melyet későbbi, talán csillogóbb, mindenestre kortól elvonatkoztatottabb, az örök emberi kérdéseket ábrázoló versei az olvasók emlékezetében némileg háttérbeszorítottak. Sötér finom jelzőjét idézve „megszólaltató” a Kaliban, a Fény, fény, fény, A Sátán műremekei s némileg még a Te meg a világ költője is, aki úgy érzi, hogy „vaskor”-ban él. Csupa lázadás a kevesek kezében levő Pénz ellen ez a fiatalember. Sötér gondolatait tovább gondolva, megállapíthatjuk, hogy éppen ez a közös élmény is rokonítja fiatalkori költészetét a Vér és Arany Adyjával. A 30-as évek Szabó Lőrincé — ismét csak Sötér találó megfigyelését idézve — „hordozó”-ja lett kora ellentmondásainak. „Különbéké”-t kötött ez a költő már az étellel és saját magával, s jellemző kötetcíme árulják el lírája megváltozott attitűd-jét, hangját: Harc az ünnepért, Régen és most. Költői világa és hangja ugyan a húszas években alakult ki — hogy ismét csak Sötér István esszéjének egyik lényeges gondolatára utaljunk — s ez a már meghódított művészi tartomány megmarad akkor is, de a régi számonkérő versek mindinkább megfoghatkozhatnak, hogy helyet adjanak a test, a természet, az érzelmi élet nagy titkait feszegető faggató daraboknak. Így rajzolódnak ki ebben a szép tanulmányban a Szabó Lőrinc-i életmű igazi korszakhatárai. „Életregény” ez valóban, hogy Sötér Illyéstől kölcsönzött szavával éljünk: egy réteg és egy ember életregénye a maga meztelenségében. Irodalmunkban nem volt nála Baudelaire-ibb alkatú költő: „Írtam magamat, azt, ami velem történt, a fejlődéstörténetemet, ami végeredményben egyetlen igazi témája minden lírikusnak” — vallotta maga Szabó Lőrinc, versei 1941-es kiadásában „Az olvasóhoz” címzett utószavában. „Moralista” és „materialista”: e két fogalommal határozta meg Illyés barátja költészetének tartalmát: az első Sötér is elfogadja, a másodikat azonban lényegesen árnyalja, amikor Szabó materializmusát „misztikus”-nak nevezi. „Moralista” mivoltát pedig a polgári család belső életét, atmoszféráját boncoló versei árulják el (Pl. „A huszonhatodik év” *Keresztények* c. darabja.) És még mennyi fontos megfigyelésben gazdag ez a kísérő tanulmány: utaljunk talán csak a műfaji természetükre. (1263. l.). S mondjuk ki azt is, hogy Szabó Lőrinc költészetének súlyos eszmei megtorpanását, a kor barbárságának, a fasizma „vezérszémének” lírájába való beszűremkedését Sötér megvilágításában

érezzük hitelesnek: azokkal a megtévesztő illúziókkal magyarázza azt, amelyek a magyar értelmiség egy részében 1919 után úrrá lettek, amelyek a pillanatnyi bukást történelmileg állandósították, s amelyek bárhonnan, bármí áron jövő segítség üdvözítő erejében is biztak. Egy alig tizennégy oldalas s széles olvasó közönségnek írt kísérő tanulmánytól nem kérhetjük számon e méreteiben is hatalmas életmű összes kérdése felvetését: az adott kereken belül talán csak Szabó antikapitalizmusának a „Különbéke” korszakban megváltozott új formájáról, utópisztikus, romantikus jellegeről lehetett volna még beszélni. (L. az 1935-ben írt „A rabszolga” c. verset.) Szigetiné, de Illyésné is gondosabban elemzi Sötér a költő 45 utáni korszakát, a Tücsökzenét, s a A huszonhatodik évet: az előbbi kulcsát Szabó régi én-jéhez ragaszkodó s attól szabadulni akaró kettősségében találja meg; a nagy lírai requiemben, A huszonhatodik év-ben pedig hőse talán legnagyobb művét üdvözli, amelyben írója visszatért a költészet nagy emberi forrásához, s ezért látja benne Sötér a humánus kiteljesedését. Méltó kísérője ez az írás a nagy költő összegyűjtött verseinek: közelebb segít vinni az olvasót művéhez.

Szabó Lőrinc összegyűjtött versei mostani kiadása összes verseinek 1944. évi 2. kiadása (Sz. L. ö. v.-i 1922—43. Új Idők Irodalmi Intézet Rt. Singer és Wolfner) alapján készült: versei szövegét már akkor a véglegesség igényével adta ki a költő. Ezt egészíti ki a Tücsökzene — az 1947-es első kiadás szerint: azaz megtartva verscímként a baloldalt álló címszerű szavakat, szemben az életében megjelent utolsó kiadással (1957), amely a kezdő verssort ugratta ki verscímként — s a Valami szép c. kötet, amely az 1944—56. közötti lírai termést először fogja egybe. Tartalmi okok miatt az 1944 előtti versek közül a következők maradtak ki: Gyermekek, tiétek a jövő; Vang An Si; Vezér; Magam ügyében; Az első döntés; Az Ipoly ünnepén; 1940. szept. 5. e. Kisvárdán; Közel és messze. Ezek azonban nagyobb-részt művészileg sem érik el a Szabó Lőrincnél megszokott szintet.

Varga József

Csapláros István újabb munkái a lengyel — magyar irodalmi és kulturális kapcsolatok köréből. (Początki prasy polskiej na Węgrzech, Odbitka z Kwartalnika Prasoznawczego nr. 4/1958. r. 66—72.; Sprawa polska w węgierskiej opinii publicznej w roku 1848. Odbitka z Studia i Materialy do historii Wojkowosci. Tom. IV. 1958. 127—145.; A magyar irodalom útja Lengyelországban (1830—1918), FK 1958. 382—394., lengyelül: Literatura węgierska w Polsce (1830—1918), kny, Przeglad Humanistyczny nr. 3/ 1958. 48—60., franciául:

Le chemin de la littérature hongroise en Pologne. Acta Litteraria, Tom. II. 229—316., Sienkiewicz na Węgrzech, nadbitka z XV. serii Prac Polonistycznych, LTN 1960. 79—112.; Ferenc Kazinczy (1759—1831) a Polska, Odbitka kny. Przeglad Humanistyczny nr. 3/1960.)

A magyar irodalomtudomány művelői jól ismerik Csapláros István nevét. Ahhoz a nemzedékhez tartozik, amelynek a haladáért harcoló tagjai a két háború között kezdték sürgetni az orosz és a nyugati irodalmakon kívül szomszédaink kultúrájának a megismerését is. Kezdetből fogva a mikrofilológus gondosságával és az irodalomtörténet alaposágával derítette fel a lengyel-magyar irodalom- és kutúrtörténeti kapcsolatoknak nem egy fontos részletét.

Újabbban Csapláros ismét jelentős kapcsolattörténeti adalékokkal segítette elő közös múltunk jobb megismerését.

Początki prasy polskiej na Węgrzech (A lengyel sajtó kezdetei Magyarországon) című cikkében a lengyelek első magyarországi lapjait mutatja be: az 1871-ben Pesten litografálva előállított „Nouvelles de Pologne”-t s az 1872-ben kerek egy hónapig kiadott „Tygodnik Polski na Węgierskiej Ziemi”-t. Érdekes megemlíteni, hogy e „Tygodnik” közölte lengyelül Wtaddyslaw Sabowski fordításában Petőfi János Vitézét. Csapláros még két magyar nyelvű lengyel lapalapítási tervről tud a dualizmus korából. 1872-ben a „Tygodnik” folytatásaként németül akarták kiadni a „Polnische Stimmen aus Ungarn”-t, 1909-ben pedig egy „Orzel Polski” című lap nyomtatásának a tervével foglalkoztak, de eredménytelenül.

A *Sprawa polska w węgierskiej opinii publicznej w roku 1848* (A lengyel ügy a magyar közvéleményben 1848-ban) c. dolgozat az előbbinél igényesebb munka, s témájánál fogva jól kapcsolódik Kovács Endre könyvéhez (A lengyel kérdés a reformkori Magyarországon. Bp. 1959. Akadémiai K. 431 l.). Lengyel közönséghez szól, ezért elég részletesen mutatja be a magyarországi márciusi eseményeket, s ezekhez kapcsolódva ír a magyar forradalmi ifjúság lengyel rokonszenvéről. Idézi Engels mondását: „A lengyel rokonszenv mértéke a forradalmiság hőmérője.” Vörösmarty, Petőfi, Lisznyai Kálmán stb. lengyel-rajongásának bemutatása után szól annak a lengyel delegációnak a magyarországi látogatásáról, amelynek Jerzy Lubomirski volt a vezetője. E látogatás eredményeképpen lengyel légió vett részt a szabadságharcban. Szemere Miklós: Induljunk és Szász Károly: Egy gyermek születik c. verse kapcsolódik közvetlenül Lubomirskiék itteni tartózkodásához.

A *magyar irodalom útja Lengyelországban (1830—1918)* egy készülő nagyobb tanul-

mány vázlat, amely a vilnai Dziennik Wilenski 1830. áprilisában megjelent Toldy Ferenc *Handbuch*-járól írt recenziójától kezdve nagy klasszikusaink népszerűségén át egészen századunk lengyel fordításáig mutatja be, hogy mit ismernek a lengyelek irodalmunkból, s mit nem. Mint a vázlat végén olvasható jegyzet is említi, Csapláros István itt felhasználta azokat az adatokat is, amelyeket tanítványai a varsói egyetem magyar szeminariumában gyűjtöttek össze. Várakozással tekintünk a részletesebb kidolgozás elé: kelet-közép-európai összehasonlító irodalomtörténetírásunknak fontos forrásmunkája lesz.

Örömmel láttuk a Przeglad Humanistycznyben Csapláros részletes és alapos recenzióját az Irodalmi Figyelőről, illetőleg a Világirodalmi Figyelőről.

A *Sienkiewicz na Węgrzech* (S. Magyarországon) c. tanulmány mind a magyar, mind pedig a lengyel irodalom szempontjából becses fejlődésrajz. Rövid bevezetése áttekinti a magyar irodalom lengyel-rokonszenvének egész történetét. A magyar Sienkiewicz-kultusz 1881-ben kezdődött el Zempléni Gyula: Muzsikusz Jankó-fordításával, mely a Regényvilág 1880—1881 évi évfolyamában jelent meg. A *Quo vadis* magyarországi útjának rajza az első kiadástól (Fővárosi Lapok, 1899. Erényi Gyula tollából) kezdve mind a mai napig reakció és haladás viszonyának a kérdését is érinti a regényről írt recenziók és viták tükrében. Csapláros mellékesen felveti azt is, hogy nincs-e összefüggés Kosztolányi: A véres költő c. regénye és Sienkiewicz remekműve között?

Ferenc Kazinczy (1759—1831) a Polska (KF és Lengyelország) elsősorban a lengyelek számára írt népszerű jellemzés. A széphalmi mester rövid életrajzából, irodalmi munkásságának, harcainak rövidre fogott bemutatásából némileg hiányoljuk az európai összefüggések, párhuzamok határozottabb megjelölését; a tájékozatlan külföld érdeklődését könnyebben keltjük fel ott ma még ismeretlen irodalmi múltunk iránt, ha azt beleágyazzuk az egyetemes európai fejlődés folyamatába. Azok az adatok, amelyeket Kazinczy lengyel rokonszenvéről a Váczy-féle levelezés-kötetek alapján Csaplárostól megtudunk, igen érdekesek, s többek között arról is tanúskodnak, hogy a magyar nyelvújítás vezére halála pillanatáig feszült figyelemmel kísérte a fontos politikai eseményeket. Hetvenkét éves volt, amikor őszinte részvétellel siratta meg a novemberi felkelés bukását. Élete utolsó munkája pedig az 1831. évi zempléni koleralázadásról szól, de már nem tudta befejezni.

Csapláros István e tanulmányai sok tanulsággal járnak. Úgy véljük, hasznos előzményei annak a nagy szintézisnek, amelyben neki és tanítványainak a lengyel-magyar

irodalmi kapcsolatok teljes történetét kell majd összefoglalniuk.

Sziklay László

Egyazon ég alatt. Pod istim nebom. Bp. 1959. Hazafias Népfrent és a Magyarországi Délszlávok Demokratikus Szövetsége. 59 l. (Bilinguis)

Elsősorban folklorisztikai, de irodalomtörténeti szempontból is érdemes felfigyelni a füzetre. Tartalma három bunyevác és hat magyar népi ballada olyan vidékről, amelyet sem a múlt században, sem később nem érintett lényegesen a népköltési gyűjtés. A három bunyevác ballada lejegyzési helye *Katymár*, a magyarok közül 2—2-é *Katymár* és *Kúnbaja*, 1—1-é *Bácsalmás* és *Jánoshalma*. Tehát valamennyi Bácsalmás szűkebb környezetéről, etnikailag ma is egyik legkevésbé tájegységünkről (magyar, bunyevác, német, ill. sváb lakosság) való.

A bunyevác balladák legértékesebb, és költészetileg is legszebb darabja kétségtelenül az „Ének Mátyás királlyal választásáról” című. A vers újabb értékes darabja az eseményekkel kapcsolatban szomszéd népeink körében keletkezett nagyszámú népi éneknek. A másik kettőnek (Özvegy Agnes asszony és Ének Jován pásztorról) csak a szerbhorvát folklor szempontjából van jelentősége. A magyar versek közül — mint erre a füzet rövid előszava is utal — tartalmilag kiválik a „Szedi báró Juliska” című. (Az osztrályellen-tének ad hangot); a többi a gyakoribb népi balladatémák (szerelem, hűtlenség) táji sajátosságát tükröző feldolgozása. Az utóbbival kapcsolatban azonban felvethető, hogy melyik táj folklorjegyeit hordozzák e balladák, a hat közül ugyanis három (amelyben van tájjelölés) más tájra utal! Így, egy a vidékről gazdagabban felgyűjtött anyagon végzett vizsgálat talán érdekes tanulságokkal szolgálna.

A füzet balladaközléseit *Mokuter Iván* két rövidebb tanulmánya egészíti ki. Az első mindössze néhány, a bunyevác balladákhoz fűzött filológiai és genetikai megjegyzés; a másik, a füzet végén, a bunyevác *betyarácokat* tárgyalja, sajnos, főleg csak tematikai szempontból. Meg kell jegyeznünk, hogy ez a tanulmány különösebben nem is illik, s főleg nem kapcsolódik a füzet tartalmához. Ezzel szemben hiányoljuk, hogy a magyar balladák minden megjegyzés nélkül kerültek a füzetbe.

Végül néhány tanulságot hadd említsünk. A közölt balladák, éppen mert a népköltési gyűjtés szempontjából lényegében még szűz területéről kerültek elő, figyelmeztetnek az elvégzendő gyűjtőmunkára mind a magyar, mind a bunyevác — s hozzátehetjük, német — vonatkozásban. Annál is inkább, mert a

terület még élő folklóranyaga a társadalmi-gazdasági fejlődés következtében gyors kihalásban van. Ez az anyag — a füzet publikációjából is sejtethetően — nem éppen szegényes, hiszen a gyűjtés például bunyevác, de magyar vonatkozásban is kiterjeszthető lenne még legalább 9—10 helységre (l. ezeket a füzet 21. oldalán), amelyek a fentiekkel együtt viszonylag azonos néprajzi jelleggel bírnak. Mindez gazdag folklorisztikai és minden bizonnyal *történeti* tanulsággal is járna e terület népeit illetően. A kezdeményezőket — a bácsalmási gimnázium néprajzi szakörét, amely a szóban forgó füzet verseit gyűjtötte — feltétlen dicséret illeti; ugyanakkor a közreadó HNF-ot a MDDSz-ével együtt. Egy alaposabb kutatás valamely illetékes tudományos szervünk — elsősorban a Magyar Néprajzi Társaság, esetleg az Egyetem Néprajzi Tanszékének a feladata lenne.

Láng József

Az Országos Széchényi Könyvtár évkönyve 1958. Szerkesztő: Dezsényi Béla. Bp. 1959. Kossuth ny. 378 l.

„A könyvtárak azért teszik közzé évkönyveiket — mondja az előszó —, hogy beszámoljanak életük egy elmúlt szakaszáról s hogy izelítőt adjanak dolgozóik tudományos igényű munkájának gyümölcséből”. Ez a célja ennek a kötetnek is.

Négy csoportban szerepelnek a közlemények: I. A könyvtár életéből; II. A könyvtári munka módszertani kérdéseiről; III. Az OSZK gyűjteményeinek anyagából; IV. Könyvtár és művelődéstörténeti tanulmányok. A könyvtár belső életével, a könyvtári munka egyes szakaszaival foglalkozó dolgozatok (Vécsey Jenő: Az OSZK zenei gyűjteményének fejlődése az elmúlt tizenöt évben, Sajó Géza: Egy haladó szellemű középkori bölcselő elveszettnek tartott művei nyomában, N. Rác Aranka: A katalogizálási szabályok nemzetközi egysége felé, Gombócz István: Központi csereszolgálatok stb.) is igen tanulságosak, az irodalomtörténetés számára azonban közvetlenebb segítséget jelentenek a gyűjtemények egyes darabjait bemutató írások. A könyvtár állományába tartozónak olyan előnye van egy külső kutatóval szemben, amit nagyon jól lehet, sőt kell is kamatoztatni. Az a szinte bensőséges kapcsolat, amely kialakul a gyűjtemény és gondozója között, lehetőséget ad olyan kérdések felvetésére és megoldására a feltáró munka során, amelyeket egy „idegen” meg sem érezhet. Ennek bizonyítására felsorakoztathatók akár a kötet minden tanulmányát. Ehelyett célravezetőbb azonban, ha izelítőknek kiemelünk néhányat. A *Breviarium Strigoniense* újabban

fellett ösnyomatvány kiadásáról Borsá Gedeon számol be minden apró részletre kiterjedő gondossággal, alaposággal. Wohl-Janka emlékalbumáról — melyet nemrégén vásárolt meg a könyvtár — Cs. Gárdonyi Klára ír, felvázolja a Wohl-nővérek szellemi környezetét, törekvéseik lényegét és jelentőségüket a magyar művelődés történetében. Az emlékalbum anyagán kívül felhasznál a szerző más, a könyvtárban található Wohldokumentumot is. Sajtótörténeti szempontból jelentős Terbe Lajos Szibériai magyar lapok 1915—21 (Bibliográfia az omszki Forradalom és Vörös Újság részletes ismertetésével) című közleménye. Hézagpótló Fazekas József dolgozata is: A magyar papírtörténeti irodalom bibliográfiája. Meg kell említenünk Csép Attila Csernátóy Lajos névtelen és álnévű levelezéséről szóló tanulmányát, amely fontos és érdekes adatokat közöl e múlt századi neves újságíró életéhez. Simon Mária Anna cikke A szépirodalom hatásának vizsgálatáról számol be a külföldi eredmények és a hazai kezdeményezések alapján. Ezzel rokon Hankiss Elemér Hamlet-élmény elemzése is. Ez a két dolgozat arról győz meg bennünket, hogy ezen a területen is sok még a tennivaló és további érdekes eredményeket várhatunk. V. Windisch Éva egy hajdani kényes ügyet kísérel meg tisztázni tiszteltre méltó tárgyilagossággal Miller Jakob Ferdinánd múzeumi igazgató utolsó éveit és az Országos Széchényi Könyvtár című írásában.

Folytathatók még a felsorolást, de az érdeklődő sokkal többet kap, ha megnézi ezeket a maguk helyén. Ennyiből is kitűnik; olyan kiadvánnyal gazdagodtunk, melyet számon kell tartanunk.

Tarnóc Márton

Annales universitatis scientiarum Budapestensis de Rolando Eötvös nominatae. Sectio philologica. Tom. II. Redigit: Ladislaus Kardos adiuvante Tiberio Szobotka. Bp. 1960. Tankönyvkiadó. 153 l.

Az ELTE Bölcsészettudományi Kar filozófiai tanszékének tudományos munkásságából ad izelítőt az évkönyv új kötete. A tanulmányok — hogy a külföldi kutatók számára is hozzáférhetőek legyenek — ezúttal is idegen (angol, francia, német, orosz) nyelven jelentek meg. Ez a hazai világirodalmi kutatások eredményeinek a külfölddel való megismeretése szempontjából kétségtelenül indokolt. Nem tudjuk azonban, hogy ugyanez elmondható-e azokról a magyar irodalomtörténeti részlettanulmányokról, amelyek többnyire magyarul nem jelentek meg. Véleményünk szerint ezek iránt csaknem kizárólag hazai kutatók érdeklődnek (még más lenne a helyzet, ha összefoglalóbb jellegű tanulmányokról

lenne szó), ezért az ilyen munkákat magyarul — esetleg idegen nyelvű rezümével — kellene közölni. A magyar irodalomtörténetet — szűkebb értelemben véve — két tanulmány képviseli a kötetben, bár vonatkozásai miatt ide vehetünk még kettőt (Tibor Kardos: *Die Bedeutung der in Patak verbrachten Jahre für die humanistische Pedagogik Comenius'* és Éva Róna: *Sir Philipp Sidney and Hungary*) Kardos Tibor tanulmánya korábban magyarul is megjelent (Ped. Szle, 1958.); az utóbbi pedig az 1573-ban Magyarországon járt neves angol költő magyar kapcsolataival, illetőleg a magyar hősdalokra vonatkozó megállapításával foglalkozik.

Mezei Márta tanulmánya (*Ein vergessenes Bessenyei-Buch: Leben und Taten des János Hunyadi*) Bessenyei Györgynek egy olyan művére hívja fel a figyelmet, amelyre az irodalomtörténet, érdemének megfelelően még nem figyelt fel. A Hunyadi János életrajz 1778-ban Bécsben jelent meg, de új kiadására, bár Vajthó László ezt is tervbe vette sorozatában, mind ez ideig nem került sor. Az is igaz, hogy irodalomtörténetírásunk még nem foglalkozott Bessenyei e művével részletesen, bár Gálos Bessenyei életrajzában már bizonyos mértékig rámutatott jelentőségére; arra t. i., amit Mezei Márta is a legjelentősebbnek tart benne: felvilágosult szellemére és előadásmódjának értékeire. Mégis mindenképpen indokolt volt Bessenyei e munkájával alaposabban foglalkozni, mert kétségtelen, hogy ha nem is a legjobb, de mindenesetre a jelentékenyebb munkái közé tartozik.

Az évkönyv másik magyar irodalomtörténeti tanulmányában Nagy Miklós Jókai *Aranyember* című regényével foglalkozik (*Der Goldmensch. Versuch einer Analyse des Romans von Mór Jókai*). Magyarul is megjelent: It (1959.) Jókainak — talán a legnépszerűbb regényéről — az utóbbi években többen is irtak (Sőtér István: *Jókai útja*. Csillag 1955; Lengyel Dénes: *Utószó a regény 1954. évi kiadásához*), Nagy Miklós tanulmánya mégis új szempontokat is vet fel és olyan megállapításokat tartalmaz, amelyek nem csak az *Aranyember*-re, hanem általában Jókaira vonatkoznak. Nagyon érdekesek például azok a fejtegetések, amelyekben Jókai és a valóság viszonyáról van szó. Ezek során vitába száll Mikszáth véleményével és számos művével bizonyítja, hogy Jókai személyes élményeinek a nyomai sokszor kimutathatók más regényeiben is, nem csak az *Aranyember*-ben, mint ahogyan ezt Mikszáth állította. Kétségtelen, hogy az *Aranyember* azért válhatott Jókai egyik legsikerültebb regényévé, mert egyaránt kapcsolódik Jókai élményvilágához és a kor viszonyaihoz. A szerző részletesen foglalkozik a kor társadalmi és politikai állapotaival is, amelyek a regény születését

lehetővé tették, valamint Jókainak azzal a művészi formakeresésével, amelynek során e művében közelítette meg legjobban a kritikai realizmus emberábrázolását.

Az évkönyv a magyar irodalomtörténethez kapcsolódó tanulmányokon kívül még számos írást tartalmaz, amelyek részben magyar nyelvészeti, részben pedig a nem magyar irodalmi tanszékek munkásságáról adnak számot.

Kókay György

Nagy Dezső: Cegléd bibliográfiája. Bp. 1960. Múzeumok Központi Propaganda Irodája. 173 l. (Ceglédi Füzetek 9.)

Nagy Dezső összeállítására 38 fejezetben 1915 címléírást tartalmaz. Az igen magas fejezetszám a tájékozódást megkönnyíti ugyan, de bizonyos fókig el is aprózza az egyes tárgyköröket. (Pl. képzőművészet, zene, színház, műkedvelők-dalárda nyugodtan összevonható lett volna egy fejezet alá stb.)

A minket közelebbről érdeklő *Irodalom-irodalomtörténet* fejezet 72 címet ölel fel. A feltárt anyag különösen azért értékes, mert a mintegy 250 évfolyamot is elérő helyi hírlapanyag alapján készült. Jellemzésül csak néhány érdekesebb adatot ragadunk ki: Szegedi Kis Istvánról, aki egy ideig ceglédi pap volt, külön cikk számol be.

A *Ceglédi Függelék* 1934-es évfolyamában Petőfi haláláról számol be „Petőfi tanítványa”.

Cegléden töltötte élete utolsó éveit Áldor Imre. A helyi sajtóban ketten is (Kardos Albert és Opperl József) megírták életrajzát.

Itt élt gyermekkorában Toldy Ferenc, ide adták magyar szóra. Ceglédi életéről, lakásáról, későbbi munkáiról több írás is tájékoztat.

Szabolcska Mihály 1897-től több verset küldött a *Cegléd* c. lapnak. Rákosi Viktornak pedig 1899-ben és 1901-ben jelent meg novellája a helyi lapban.

Kárpáti Aurél verseiből a *Czegléd* c. hetilap 1904-es évfolyama őriz néhányat. Munkásságát a továbbiak során is figyelemmel kísérik. *Az én örökségem* c. kötetből 1909-ben mutatnak be néhány verset.

Ugyancsak a *Ceglédi Függelék* 1934-es évfolyamában Cecei aláírással, *Ady emlékek* címen jelent meg cikk.

A fentiek csak kisebb részét jelentik a bibliográfiában foglalt anyagnak. Elszórtan több íróról található még egy-egy érdekes irodalmi adat. (Arany, Jókai, Táncsics, Széchenyi, Gárdonyi, Reményik, Áprily, Juhász, Háry, Ibsen, Tolsztoj.)

Kár, hogy az irodalomtörténészek számára is hasznos bibliográfiát egyáltalán nem, vagy csak hosszas utánjárással lehet megszerezni.

Kőhegyi Mihály

AZ INTÉZET ÉLETÉBŐL

A Magyar Irodalomtörténet Bibliográfiai Kézikönyvéről

Az Irodalomtörténeti Intézet — felismerve, hogy az összegező magyar irodalomtörténetet legjobban a bibliográfia készítheti elő — 1957 őszén megindította a Magyar Irodalomtörténet Bibliográfiai Kézikönyvének előmunkálatait. Három év alatt mintegy 72 000 címfelvétel gyűlt össze, s így elérkezett az ideje annak, hogy az általános jellegű irodalomtörténeti gyűjtés időszakát hamarosan lezárva, részletesen kidolgozott konstrukció szerint, az egyes irodalomtörténeti korszakoknak megfelelően épüljön tovább az összeállítás. Az Intézet Tudományos Tanácsa nemrégiben megtárgyalta a Magyar Irodalomtörténet Bibliográfiai Kézikönyvének kérdését, meghatározta a mű jellegét, célját, és határozatban körvonalazta azokat a feladatokat, amelyeket e régóta várt és méreteiben is nagy vállalkozásnak minél előbb be kell töltenie. A Kézikönyv — a tervek szerint — a magyar irodalom történetével foglalkozó tanulmányok bibliográfiája lesz; egy általános (bevezető) részre és a magyar irodalom nagy korszakainak megfelelően (régii, felvilágosodás- és reformkori, kiegyezés-kori és XX. századi) történeti részre, illetőleg kötetre oszlik majd, és magas színvonalú tudományos segédkönyv lesz.

A Kézikönyv tehát mindenekelőtt az irodalomtörténet *szakmai* kiadványa: összegyűjti és a lehető legjobb áttekintést nyújtó rendszerben közlésezi mindazokat a publikációkat (akár könyvben, akár periodikában jelentek meg), melyek tudományos szempontból nélkülözhetetlenek. Ezek szerint nem törekszik és nem is törekedhetik teljességre abban az értelemben, hogy minden irodalommal kapcsolatban írást regisztrál: ez nemcsak azzal a veszéllyel járna, hogy áttekinthetlenné és anyagában vegyes értékűvé duzzadna a Kézikönyv, hanem azzal is, hogy elkészültének időpontja igen messzire kitolódna. A teljesség irodalomtörténeti szakcikkekre (tanulmányok, szakrecenziók, kritikák, vitacikkek, közlemények, adatközlések stb.) értendő — a bibliográfianak tehát valamennyi irodalomtörténeti kiadványunk teljes anyagát tartalmaznia kell. Ez a fontos — és a válogatást igen megkönnyítő — alapelv azonban nem értelmezhető mereven: az egyes részek (kötetek) anyagában a korszak természete szerint, a rendelkezésre álló publikációk figyelembevételével nyilvánvalóan lesznek különbségek az adatok minőségének tekintetében. (Nem kétséges például, hogy míg a régi magyar irodalommal foglalkozó kötet szinte kizárólag a szakmai közleményekre, tanulmányokra támaszkodhatik, addig a XX. századi összeállítás annál nagyobb mértékben használja fel a kortársi kritikák, irodalmi viták anyagát, minél inkább közeledik a mához.)

A tervek szerint 1961. szeptember 15-ig a Kézikönyvvel kapcsolatos összes központilag elvégzendő munkálatnak be kell fejeződnie, s ettől az időponttól kezdve már a korszakokonként autonóm csoportok gyűjtő és szerkesztő tevékenysége folyik majd. Ennek a második — s a mű elkészülése szempontjából döntő — fázisnak az előkészítésére már ez év első negyedében megkezdődött részint az egész kiadvány egységes formai profiljának, részint az egyes kötetek belső szerkezeti-gyűjtőkori kérdéseinek részletes tisztázása. Az öt kötetben egységes címfelvételi szabályok alapján, a tárgyalt kor jellegzetességeit figyelembe véve oszlanak majd el, meghatározott szisztéma szerint, az adatok. Az Intézet különféle osztályai és bizottságai a kötetek szerkezeti felépítésében már eddig is segítséget nyújtottak, s a továbbiakban még inkább szükség lesz az egyes korszakok szakembereinek közreműködésére. Különösen az egyes periódusok általános, nem kifejezetten egy szerzőt érintő tanulmányainak elhelyezésénél; itt a kisebb szakaszok megállapításával és a gyűjtőcímek kialakításával kapcsolatosan kell a legalkalmasabb tudományos rendszert felállítani. Az egyes szerzőkre vonatkozó irodalom elhelyezésére viszont ugyanakkor nem az időrendi-tematikus, hanem a betűrendes megoldás látszik a legmegfelelőbbnek. Márciusban a régi magyar és a XX. századi osztály, valamint a XIX. század szakembereinek csoportja vitatta meg az egyes kötetek vázlatát, s a másik két kötet vitája is készül, hogy ebben az évben már részletes vázlat alapján indulhasson az egyes kötetek összeállításának munkája, s 1965. december 31-ig a kéziratokat már a nyomdának lehessen átadni.

Sz. Gy.

Ady-kutatások az Irodalomtörténeti Intézetben

Az Irodalomtörténeti Intézetben folyó Ady-kutatások az elmúlt esztendőben jelentős kezdeti eredményeket mutattak fel.

Az MTA Textológiai bizottsága megnyugtató módon oldotta meg a kritikai kiadás folytatásának problémáját, és pedig olyképpen, hogy a publicisztikát, a novellákat, a levelezést, általában az egész Ady-prózát az Irodalomtörténeti Intézet kutatási tervébe vonják, míg a versek kritikai kiadására vonatkozó kutatások az ELTE XX. századi tanszékén folynak majd. A kritikai kiadás összefogását, tudományos szintjének ellenőrzését *Király István* vállalta, aki *Földessy Gyula* mellett az Ady kritikai kiadás főszerkesztője lesz.

Az Ady-próza megjelent I. és II. kötetének hibáiból okulva, egészen új módszerrel készült a kritikai kiadás III. kötete, melynek sajtó alá rendezése most kerül befejezésre. A korabeli sajtó gondos tanulmányozása alapján a sajtó alá rendezők igyekeztek kiküszöbölni azt a lehetőséget, hogy más lapokból a Nagyváradai Naplóba áttollózott cikket Ady művei között közöljenek. A névtelen cikkeket alapos stíluskritikai, filológiai és életrajzi kutatásokon alapuló indoklással közlik. Azokat a cikkeket, amelyeknél Ady szerzősége nem indokolható teljesen megnyugtató módon, de nyelvi vagy tematikai indokok mégis valószínűsítik azt, függelékben teszik közzé, így adva lehetőséget, hogy a további kutatások véglegesen eldöntsék a szövegek hitelességét. A rövidesen elkészülő III. kötet Ady nagyváradai publicisztikájának 1902. évi termését foglalja magában 1902. márciustól az év végéig. A IV. kötet az 1903. évben megjelent publicisztikát gyűjti össze. Ennek befejezése is ez év végére várható, úgyhogy 1962-ben a III. és IV. kötettel folytatódik az Ady kritikai kiadás publicisztikai sorozata.

Varga József elkészült az Ady-levelezés összegyűjtésével a rendelkezésre álló közgyűjtemények és a jelentősebb magángyűjtemények anyaga alapján. A levelezés-anyag jegyzetelése, valamint a lehető teljességig való kiegészítése még hosszabb időt vesz igénybe, de már most is lehetőség van arra, hogy az értékes nyersanyagot az Ady-kutatók felhasználják.

Az Ady-novellák kritikai kiadásának előkészítése terén jelentős lépés, hogy *Bustya Endre* összeállította Ady novelláinak eddig legteljesebb gyűjteményét. A filológiai igényű jegyzetekkel ellátott gyűjtemény még ez évben megjelenik a Szépirodalmi Kiadónál. Ennek az anyagnak kiegészítése a szövegkritikai apparátussal aránylag rövid időn belül megoldható.

Ez év folyamán készül el az a kritikai kiadást kiegészítő nagyszabású vállalkozás, melyen *Vitályos László* és *Orosz László* dolgozik három év óta: az Ady-bibliográfia. Az Ady-bibliográfia első része Ady műveinek sorát tartalmazza, a második rész pedig az Adyra vonatkozó irodalmat. Mindkét rész az 1960. évvel zárul. A bibliográfia az Irodalomtörténeti Bibliográfiák c. sorozatban jelenik meg.

Mivel az Ady-próza kritikai kiadásának gondos elkészítése még jó néhány évet vesz majd igénybe, az Irodalomtörténeti Intézet kutatói folytatták *Földessy Gyula* értékes kezdeményezését az Ady-prózának tematikai válogatásban történeti közzétételére. *Varga József* és *Vezér Erzsébet* rendezték sajtó alá Ady irodalmi cikkeinek gyűjteményét.

Addig is, míg a kritikai kiadás alapján nagyszabású Ady-monográfiák készülhetnek majd, az Intézet kutatói egyes részletproblémákra vonatkozó kutatásaik eredményeit adják közzé tanulmánykötetekben.

Czine Mihály szerkesztésében Ady-tanulmánykötet készül, amely az Ady-kutatások számos problémáját öleli fel. A verstani kérdések közül *Képes Géza* Ady verstanáról általában, *Vargyas Lajos* Ady ritmusáról, *Schweitzer Pál* Ady strófászerkezetéről értekeznek. *Komlós Aladár* a Nyugat és Ady szimbolizmusáról, *Kiss Ferenc* Ady élményformálásáról, *Tamás Attila* Ady költői világképéről ír tanulmányt. *Illés László* Ady proletárutókoráról, *Julow Viktor* a reakció mesterkedéseiről Ady körül, *Juhász Béla* a népi írók Ady-szemléletéről, *Simándi Pál* pedig Ady nyelvének biblikus és zsoltoárs elemieiről közöl tanulmányt a kötetben.

Varga József készülő tanulmányai részben Ady életművére, részben pedig Adyra és korára vonatkoznak. Tanulmányait, amelyek egy része folyóiratunk hasábjain már napvilágot látott, a jövő év folyamán rendezzi kötetbe. A kötet főbb témái: Ady lírai önarckép, Ady és irodalomszemlélete és ars poeticája, Ady darabontsága, Ady istenes versei, Ady és szocializmus, Ady novellái. Feldolgozza továbbá Ady és a Nyugat, Ady és a radikálisok, Ady és a galileisták, Ady és a hivatalos Magyarország, Ady és a konzervatív tábor viszonyát. Ugyanebben a kötetben jelennének meg *Varga József* portréi Ady néhány jelentős kortársáról (*Böllöni György*, *Hatvany Lajos*, *Földessy Gyula*) és életművének legnagyobb méltóiról (*Révai József*, *Németh László*).

Az Intézet XX. századi osztálya néhány évvel ezelőtt elhatározta, hogy összegyűjti azokat a személyes emlékezőseket, amelyek Ady életére és munkásságára vonatkoznak. A gyűjtés és sajtó alá rendezés munkáját *Kovalovszky Miklós* vállalta. Az első kötet, mely a kortársi emlékezőseket Ady érmeindzenti, nagykarolyi és zilahi éveire vonatkozóan foglalja össze, már elkészült. A gyűjteményt *Kovalovszky Miklós* gondos jegyzetei egészítik ki, melyek az emlé-

kezéseket szükség szerint megmagyarázzák, a téves adatokat helyreigazítják, és azok ellentmondásait feloldják. Az első kötetben az Ady-család még élő tagjai, Ady földije, a költő nagykárolyi és zilahi tanárai és iskolatársai emlékeznek vissza a gyermek Adyra. A további kötetek anyaga már ugyancsak együtt van. A második kötet Ady debreceni és nagyváradai életére vonatkozó emlékezéseket tartalmaz: a debreceni évekből *Balassa Sándor, Pálffy József, Bartha Mór* és *Dénes Sándor* újságírók emlékeit, valamint a legújabban feltárt „Kiváncsi”-ügy dokumentumait közli Kovalovszky. A nagyváradai évekből *Lengyel Géza, Haraszthy Lajos, Kardeván Károly, Ötvös Béla, Jakobovits-Jákó Elemér* újságírók, valamint néhány színész (*Bérczy Gyula, Deéry Alfréd, Szohner Olga*) emlékeit olvashatjuk majd a többi között.

Az Intézetben folyó Ady-kutatások kezdeti eredményei biztatóak, de korántsem kielégítőek. Nem szabad megelégednünk arról, hogy az Ady-kutatásoknak, a legjelentéktelenebb részletkérdésben is, azt a célt kell szolgálniuk, hogy Ady költészetét minél jobban, minél több oldalról megismerjük, minél szerveesebben helyezzük el a korban és irodalmunk folyamatoságában, és annak forradalmi lényegét a haladás elevenen ható erejévé tegyük. Ennek érdekében kell megszületniük minél előbb a nagy szintéziseknek is.

V. E.

Intézeti hírek

(1961. március 1—május 31.)

Az Intézet Igazgató tanácsa március 13-án tartott ülésén elhatározta, hogy az Intézet kutatóinak ideológiai továbbképzése érdekében hároméves filozófiai tanfolyamot indít. A tanfolyam programját *Pirnat Antal* dolgozta ki, s e szerint az első évben kb. 10 előadás, illetve konferencia keretében a Marx előtti filozófia történetének legfontosabb fejezetei kerülnek feldolgozásra az ókori görög filozófiától Hegelig. A második évben ugyanannyi előadás és hozzájuk kapcsolódó megbeszélés keretében a marxista filozófia központi problémái, a harmadik évben pedig a Marx utáni burzsoá filozófiai irányzatok történetének kritikai feldolgozása szerepel a tanfolyam programjában. A hároméves tanfolyam 1961 szeptemberében kezdődik.

*

Dr. *Milan Pišút*, a pozsonyi Komenský egyetem professzora és *Juraj Špitzer*, a Szlovák Tudományos Akadémia Szlovák Irodalmi Intézetének osztályvezetője 1961. március 15—21 között a Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtörténeti Intézetének vendégeként Budapesten tartózkodott. Utjuk főcélja volt, hogy mint *Sziklay László*: A szlovák irodalom története c. kézikönyvének felkért lektorai jelentésük legfőbb elvi problémáit és részletkérdéseit a szerzővel megbeszéljék. Ezek a megbeszélések — amelyek a lektorok és a szerző teljes egyetértésével végződtek — igen gyümölcsözők voltak, sok vitás kérdést tisztáztak s nagy mértékben hozzájárultak a szlovák és a magyar irodalomtörténeszek további pozitív együttműködéséhez. A szlovák vendégek az Irodalomtörténeti Intézetben a csehszlovák irodalomtörténetírás mai helyzetéről tartottak előadást, Milan Pišút pedig a budapesti Csehszlovák Kultúra rendezésében számos magyar író és irodalomtörténész jelenlétében a felszabadulás utáni szlovák irodalomról beszélt.

*

1961. márc. 20-án ellátogatott az Intézetbe *Raymond Lebègue*, a Sorbonne professzora, a kiváló francia barokk-kutató *Gyergyai Albert* professzor kíséretében. Az Intézet munkatársainak egy szűkebb csoportja beszélgetést folytatott vele, melynek tárgya jórészt a francia barokk- és reneszánszkutatás jelenlegi állása, az abban uralkodó irányzatok és nézetek, valamint a további feladatok voltak. Francia vendégünk ugyanakkor tájékoztatást kapott a magyar barokk-kor problémáiról és a most folyó munkákról. Beszélgetés közben felmerült a barokk-kutatás nemzetközi koordinálásának szükségessége, ami nagyban elősegítené az egyes nemzeti irodalmakban meggyökeresedett fogalmak és értelmezések világosabbá tételét, és az európai barokk korának feltárását.

*

Czine Mihály kandidátust az Intézet XX. századi osztályának csoportvezetőjét az Akadémia elnöke április 14-én az Akadémia ez évi közgyűlése keretében az idén először kiosztásra került akadémiai jutalom II. fokozatával tüntette ki „Móricz Zsigmond útja a forradalmakig” című munkájáért.

*

A Világirodalmi Figyelő szerkesztősége április 17-én az Intézetben ankétot rendezett a folyóirat szerkesztésének és terjesztésének problémáiról. Az Intézet tagjain kívül a megbeszélésen részt vettek a folyóirat munkatársai és a Kiadó képviselői is. *Köpeczi Béla* szerkesztő megnyitó szavai után *Vajda György Mihály* tartott beszámolót. Visszatekintett a Figyelő első hat évfolyamára, majd részletesen elemezte az 1960. évfolyam anyagát. Kitért a szerkesztés, a kiadás és a terjesztés problémáira is, majd felvázolta a folyóirat

előtt álló fejlődési lehetőséget. A beszámolóhoz *Gáldi László* hozzáfűzte, hogy helyesnek tartaná, ha a folyóirat többet foglalkozna irodalmi formákat elemző cikkekkel. *Nagy Péter* azt javasolta, hogy a folyóirat egy-egy számát egy-egy témakör köré csoportosítsák. *Nyíró Lajos* hiányolta, hogy keveset foglalkozik a lap olyan vitákkal, melyek külföldön nagy érdeklődést keltettek, példaként említi az Aragon „Nagyhét” c. könyve körül, vagy Dugyincev „Nemcsak kenyérrel él az ember” c. műve körüli vitákat. *Klaniczay Tibor* tolmácsolta az igazgatótanács véleményét, mely szerint a folyóirat idei első számában ugrásszerű színvonalemelkedés tapasztalható. Szerinte a Figyelő egyik legfontosabb feladata az állandó és rendszeres polémia kell, hogy legyen a mai polgári irodalomtudomány elvi és módszertani megállapításával. *Kürti György* a terjesztés problémáiról beszélt. A felvetett kérdésekre *Vajda György Mihály* és *Köpeczi Béla* válaszolt. Az anket beszámolóját és hozzászólásait teljes terjedelemben közli a Figyelő 1961. 3. száma.

*

1961. április 26-án meglátogatta az Intézetet *Dr. Klaus Kändler* és *Erhard Mehnert*, a Deutsche Akademie der Künste leipzig-i proletáriródmalmi kutatóintézetének két tudományos munkatársa, akik háromhetes tanulmányútra érkeztek Magyarországra. A XX. sz.-i Osztály által rendezett vitaülésen a német kollégák részletesen ismertették a német proletáriródmalmi kutatások szervezeti rendjét, eredményeit, problémáit, az Intézet munkatársai viszont tájékoztatták őket a mi eredményeinkről, a kutatások gyakorlati és elvi kérdéseiről. A kialakult vita során megtárgyalták a proletáriródmalm terminológiai kérdéseit, a periodizációját, a hagyományok értékelésével, a Proletkulttal és a RAPP-korszakkal összefüggő kérdéseket, a pártosság szerepét, a proletáriródmalm és a nemzeti irodalom, az izmusok és a forradalmi irodalom viszonyát, az irodalmi trockizmus és más negatív jelenségek hatását, a kritikai és a szocialista realizmus közötti átmenet kérdéseit és más problémákat.

*

A Régi Magyar Irodalmi Osztály az Igazgatótanács részvételével 1961. máj. 4-én megvitatta *Tarnai Andor* „Irodalom és irodalomtörténetírás a feudális Magyarországon” c. referátumát. A hozzászólók a

szervő érdemét főleg abban látták, hogy először tesz kísérletet a magyar irodalom- és irodalomtörténetírásnak a régi Magyarországra kereteiben való elhelyezésére, az abban élő többi anyanyelvi irodalom, a szlovák és a német mellett. A vita a feudális nemzetfogalom értelmezése (*Pirnádt Antal*), a magyar és a latin nyelv viszonya (*Varjas Béla*), a korszakokra bontás kérdése (*Klaniczay Tibor*), a latin irodalomnak a magyar irodalomtörténetbe való bekapcsolása (*Tóth Dezső*), és az irodalmi tudat kérdése körül alakult ki (*Tóth Dezső, Klaniczay Tibor*). *Sziklay László* a referátum szlovák irodalmi kapcsolatairól beszélt.

*

Vu-Khieu, a hanoi-i társadalomtudományi intézet titkára hosszabb időt töltött Budapesten. A magyar irodalom több kérdése érdekelte, így főként, *Petőfi*, *Katona* és *Madách* költészete. *Petőfi*ről Vietnamban tanulmányt szándékozik kiadni. Intézetünknek e kérdésekkel foglalkozó munkatársai több ízben konzultatív megbeszéléseken, az említett írók műveinek francia fordításban való hozzájuttatásával támogatták munkáját Intézetünk legépeltette számára *Révai József* *Petőfi*-tanulmányának francia fordítását.

*

Az Intézet egyes munkatársai rendszeresen részt vesznek különböző akadémiai bizottságok munkájában. Közülük az elmúlt hónapokban *Tarnai Andor* az Akadémia tudománytörténeti bizottsága számára beszámolót készített a tudománytörténeti kutatások utolsó 10 éve eredményeiről és mai állásáról az irodalomtörténetírás területén. *Horváth Károly* pedig elkészítette a szövegkiadásokra vonatkozó új akadémiai szabályzat tervezetét, majd a Textológiai Bizottságban való ismételt megvitatás után annak végleges szövegét.

*

Az elmúlt három hónapban az Intézet kiadványai között megjelent a Régi Magyar Költők Tára XVII. századi sorozatának 3. kötete *Stoll Béla* munkájaként. A kötet a XVII. század szerelmi és lakodalmi verseit közli. Az Irodalomtörténeti Füzetek sorozatának két újabb száma látott napvilágot. *Mezősi Károly* „*Petőfi* családja a Kiskúnságban”, és *Merényi Oszkár* „Ismeretlen és kiadatlan *Kölcsey* dokumentumok” c. munkája.

Ára: 8,— Ft

Előfizetés egy évre: 42,— Ft

INHALT

<i>S. Somogyi</i> : Petőfis allererste Lebensbeschreibung	377
<i>K. Vargha</i> : Die Ars poetica von Zsigmond Móricz	399
<i>G. Képes</i> : Der Versbau bei Miklós Zrínyi	414

Kleinere Mitteilungen Diskussion

<i>J. Mezei</i> : Mikszáth und der „Realismus“ seines Jahrhunderts	448
--	-----

Dokumentation

<i>V. Gyenis</i> : Beiträge zur Bibliographie der Werke von Péter Bod	470
<i>J. Zsoldos</i> : Ein unbekanntes Gedicht von Csokonai	473
<i>L. Illés—M. K. Nagy</i> : Unbekannte Schriften von Frigyes Karikás	479

Rundschau

Literarische Beziehungen in den Publikationen zur Jahreswende der Räte-republik (<i>F. József</i>)	485
László Kardos: Skizzen, Essays, Kritiken (<i>M. Szabolcsi</i>)	488
Bence Szabolcsi: Vers und Melodie (<i>B. Stoll</i>)	490
István Borzsák: Das Bild der Antiquität im 16. Jahrhundert (<i>A. Pirnát</i>)	491
Die ausgewählten Werke von László Arany (<i>K. Kovács</i>)	497
Emil Kolozsvári-Grandpierre: In der Spur von Legenden (<i>K. Szalay</i>)	499
Abhandlungen aus der Geschichte der ungarischen Literatursprache und Stilkunst (<i>A. Martinkó</i>)	502

Aus dem Leben des Instituts

VILÁGIRODALMI FIGYELŐ

A Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtörténeti Intézetének dokumentációs és kritikai folyóirata. Szerkeszti: *Kőpeczi Béla*.

A folyóirat idei évfolyamának tartalmából:

Borisz Majlah: A művészi alkotás lélektana

Vajda György Mihály: Irodalomtörténet vagy költészettudomány?

Képes Géza: A Kalevala és a magyar irodalom

Horányi Mátyás: Az olasz neorealista regény válsága

Czimer József: A drámafordítás problémái

Az irodalmi kritika helyzete a nagyvilágban. (Beszámoló az irodalomkritika problémáiról a Szovjetunióban, Kínában, Lengyelországban, Csehszlovákiában, Romániában, Bulgáriában, a Német Demokratikus Köztársaságban, a Német Szövetségi Köztársaságban, az Egyesült Államokban, Angliában, Franciaországban és Olaszországban.)

A marosvásárhelyi Sorok. — Verancsics Faustus Dictionariumának magyar szókészlete. — Szigligeti Ede: Színművek. — Ady Endre: A fekete lobogó. — Szabó Lőrinc összegyűjtött versei. — Csapláros István újabb munkái a lengyel—magyar irodalmi és kulturális kapcsolatok köréből. — Egyazon ég alatt. — Az Országos Széchényi Könyvtár évkönyve. 1958. — Annales universitatis scientiarum Budapesti-ensis de Rolando Eötvös nominatae. — Nagy Dezső: Cegléd bibliográfiája (*Gerézi Rabán, V. Kovács Sándor, Osváth Béla, Illia Mihály, Varga József, Sziklay László, Láng József, Tarnóc Márton, Kókay György, Kőhegyi Mihály*) 505

Az Intézet életéből

A Magyar Irodalomtörténet Bibliográfiai Kézikönyvéről 513
 Ady-kutatások az Irodalomtörténeti Intézetben 514
 Intézeti hírek (1961. március 1. — május 31.) 515

СОДЕРЖАНИЕ

Ш. Шомодь: Первая биография Петефи 377
 К. Варга: *Ars poetica* Жигмонда Морица 399
 Г. Кенеш: Стихосложение Миклоша Зриньи 414

Небольшие статьи Дискуссия

Й. Мезеи: Миксат и «реализм» века 448

Документация

В. Дьенши: Сведения к библиографии работ Петера Бода 470
 И. Жольбош: Неизвестное стихотворение Чоконаи 473
 Л. Иллеи — М. К. Надь: Неизвестные сочинения Фридьеша Карикаша 479

Обзор

Литературные отношения в изданиях, вышедших по случаю годовщины Республики Советов (*Ф. Йожеф*) 485
 Бенце Сабольчи: Стихи и мелодия (*В. Штолл*) 488
 Ласло Кардош: Эскизы, очерки, критики (*М. Сабольчи*) 490
 Иштван Боржак: Облик античности в 16 веке (*А. Пурпат*) 491
 Избранные сочинения Ласло Араня (*К. Ковач*) 497
 Эмиль Коложвари Гранпьер: За следами легенд (*К. Салаи*) 499
 Труды по истории венгерского литературного языка и стиля (*А. Мартинко*)

Из жизни Института

Előfizethető a Posta Központi Hírlap Irodánál (Budapest, V., József nádor tér 1.) és bármely postahivatalnál. Csekkszámla szám: egyéni előfizetésnél 61257, közületi 61066, vagy átutalás az MNB 8. sz. folyószámlájára), vagy az Akadémiai Kiadónál (Budapest, V., Alkotmány u. 21, csekkszámla szám: 05-915-111-46) vagy átutalás az MNB. 8. sz. folyószámlájára.